

**TEXT CROSS
WITHIN THE
BOOK ONLY**

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192626

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M 84**
B 57 J Accession No **M 1464**

Author **भागवत , स. ज.**

Title **जीवन आगे साहित्य**

This book should be returned on or before the date last marked below.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला : पुष्प ३१ वें

जीवन आणि साहित्य

(स्फुट लेखांचा संग्रह)

लेखक

आचार्य स. ज. भागवत

प्रथमावृत्ति १९४४]

[मूल्य २॥ रुपये

प्रकाशक
रघुनाथ गणेश जोशी
मुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेच्या
विश्वस्त मंडळाकरिता.
१२ टिळक रोड, पुणे २

संपादक
आचार्य **शं. द. जावडेकर**
आचार्य **स. ज. भागवत**

मुद्रक
शं. मो. पाटील,
विश्वास छापखाना.
[लोकशक्ति मंदिर]
२९१ शनिवार पेठ, पुणे २

आमचे प्रकाशन

- * १, २ सत्याचे प्रयोग (खंड १ तृतीयावृत्ति, खंड २ द्वितीयावृत्ति) लेखक : म. गांधी २-८-०
- * ३ खादी-मोमांसा (सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति) लेखक : बालुभाई मेहना २-०-०
- ४ स्वराज्य-शिष्टाई (शिल्लक नाही) . म. गांधी ०-६-०
- ५ संयम कीं स्वैराचार ? (द्वितीयावृत्ति) म. गांधी १-८-०
- ६ हिंडलग्याचा प्रसाद : लेखक : काका कालेलकर (शिल्लक नाही) ०-९-०
- * ७ हिंदुधर्माचीं मूलतत्त्वे व पुनर्घटना : लेखक : एम्. राधाकृष्णन् १-४-०
- * ८ उपनिषदांतील दहा गोष्टी (तृतीयावृत्ति) लेखक : शंकरराव देव ०-१२-०
- * ९ विद्यार्थी-जीवन (द्वितीयावृत्ति) लेखक : श्री. स. महाजन ०-८-०
- * १० फिलिफाईन्सच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास : लेखक : ज्यं. र. देवगिरीकर १-४-०
- ११ काँग्रेसचा इतिहास (द्वितीयावृत्ति) लेखक : डॉ. पट्टाभि सीतारामय्या २-८-०
- १२ समाजवादच कां ? (द्वितीयावृत्ति) : लेखक : जयप्रकाश नारायण १-८-०
- १३ खानबंधूंचा अल्प परिचय : लेखक : महादेवभाई देसाई ०-९-०
- १४ जवाहरलाल नेहरू (आत्मचरित्र) : अनुवादक : ना. ग. गोरे (शिल्लक नाही) ५-०-०
- * १५ विश्राम (तृतीयावृत्ति) : साने गुरुजी १-०-०
- * १६ भारतीय संस्कृति (तृतीयावृत्ति) : साने गुरुजी २-४-०
- १७ प्रसाद-दीक्षा : म. गांधी १-०-०

१८ भिल्ल साधु गुलामहाराज :	
लेखक : शं. वि. ठकार (शिल्पक नाही)	०-६-०
* १९ आधुनिक भारत : शं. द. जावडेकर	१-१०-०
* २० हिमालयांतील प्रवास (द्वितीयावृत्ति) :	
लेखक : काका कालेलकर	१-१२-०
२१ गांधीजींचे विविध दर्शन (द्वितीयावृत्ति) :	
संकलनकार : एस. राधाकृष्णन्	२-४-०
* २२ जिवंत व्रतोत्सव : काका कालेलकर	१-१२-०
२३ गांधीविचारदोहन : किशोरलाल मश्रूवाला	१-४-०
२४ सत्याग्रही महाराष्ट्र : प्रेमा कंटक	३-०-०
* २५ अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र ? (द्वितीयावृत्ति) :	
लेखक : जॉन रस्किन, अनुवादक : शं. द. जावडेकर	२-०-०
* २६ जीवन-दर्शन (द्वितीयावृत्ति) : खलिल जिब्रान	
अनुवादक : र. ग. जोशी	२-०-०
२७ ग्रामोद्योगाचे अर्थशास्त्र : जगदीशचंद्र कुमारअपा	
अनुवादक : बालुमाई मेहता	१-४-०
२८ बापू : घनश्यामदास बिडल	
अनुवादक : जोशी-तारकुंडे	१-८-०
२९ संस्कृतीचे भवितव्य : एस्. राधाकृष्णन्	
अनुवादक : साने गुरुजी	१-०-०
३० महात्मा गौतम बुद्ध : एस्. राधाकृष्णन्	
अनुवादक : साने गुरुजी	१-०-०
३१ जीवन आणि साहित्य : आचार्य भागवत	२-८-०
३२ प्राचीन साहित्य : रवीन्द्रनाथ ठाकुर	
अनुवादक : प्रो. रा. ब. आठवले	१-८-०

* ही पुस्तके मुंबई, मध्यप्रांत व बम्हाड यांतील सरकारी विद्याखात्यांनी शाळांतील वाचनालयांकरिता व बक्षिसांकरिता मंजूर केली आहेत.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, : : १२ टिळक रोड, पुणे २

महादेव आणि विनायक
यांच्या स्मृतीस

निवेदन

प्रस्तुत पुस्तकांत १९३५ ते १९४१ पर्यंत वेळोवेळीं लिहिलेल्या लेखांचा संग्रह करण्यांत आला आहे. 'रवीन्द्र-दर्शन' आणि 'नन्दल बसु' यांचे मूळ बंगाली लेख माझे मित्र श्री. गोवर्धन मपारा, एम. ए. (कलकत्ता) यांचेकडून मिळाले. श्री. मपारा हे शांतिनिकेतनचे विद्यार्थी असल्यामुळे अनुवादाचे कामी त्यांच्या विचारविनिमयाचा मला झालेला लाभ येथे कृतज्ञतापूर्वक नमूद केला पाहिजे. 'रंजन' रहस्य हा लेख आपटे गुरुजींच्या 'कुटुंब-रंजना' ची प्रस्तावना म्हणून प्रकटलेला आहे. 'जीवन आणि रंगभूमि' हा नागपूर येथील नाट्यमम्भेलनांत दिलेल्या व्याख्यानाचा सारांश आहे. 'एक आदर्श जीवन' हा नाना काणे यांच्या चरित्रग्रंथांत आठवण म्हणून प्रकट झाला आहे. 'आकाशातील फुले व पृथ्वीवरील तारे' व 'गांधीजींचे पहिले दर्शन' हे लेख 'कृपालनीना लेखो' यांतून अनुवादिले आहेत. 'उद्यांची संस्कृति' व 'ध्येयवादी जीवन' ही १९३६ व ३७ साली पुण्याच्या 'वसंत व्याख्यानमाले'त दिलेली व्याख्याने होत. हे बहुतेक लेख श्री. ग. गं. जांभेकर यांचे 'लोकशिक्षण' आणि 'लोकशक्ति' इत्यादि नियतकालिकांतून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेले आहेत.

या लेखांतून जीवन आणि साहित्यविषयक माझे बरेच विचार प्रकट झालेले आहेत. यांत सर्व प्रश्नांची सांगोपांग चर्चा सहजच आलेली नाही. तथापि, माझ्या विचारांची स्थूल कल्पना येण्यास हा संग्रह उपयोगी पडेल अशी मला अशा आहे. सर्वांगपूर्ण ग्रंथाची निर्मिती होईपर्यंत थांबण्यापेक्षां स्फुटलेखांचा संग्रह प्रसिद्ध करणे बरे असे वाटल्यावरून मी हे धाडस करित आहे. महाराष्ट्रीय वाचकांना याचा थोडाफार उपयोग झाल्यास मला समाधान वाटेल.

— स. ज. भागवत

अ नु क्र म

लेख	व	प्रसिद्धिस्थळ	पृष्ठ
१	रवीन्द्र-दर्शन	(लोकशिक्षण)	१
२	नन्दलाल बंसु	,,	२०
३	कालिदास-गौरव	,,	२५
४	गुरुदेवांचे पुण्यस्मरण	(दलितसेवक)	२९
५	शिवरामपंथांच्या संगर्तीत	(लोकशिक्षण)	३५
६	आचार्य जावडेकर	,,	५३
७	साने गुरुजींचे साहित्य	,,	६५
८	व्यामची आई	(लोकशक्ति)	७२
९	‘रंजन’ रहस्य	(कुटुंबरंजन-प्रस्तावना)	७७
१०	स्वतंत्रप्रज्ञ टॉल्स्टॉय	(लोकशक्ति)	७९
११	साहित्याचे जीवनांतील स्थान	,,	८१
१२	अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र !	,,	८९
१३	जीवन आणि रंगभूमि	(नाट्यसंमेलन-नागपूर)	९३
१४	एक आदर्श जीवन	(नाना काणे चरित्र)	९७
१५	आकाशांतील फुले व पृथ्वीवरील तारे	(लोकशिक्षण)	१०३
१६	जीवनाचे साफल्य	,,	१०८
१७	उद्यांची संस्कृति	(लोकशक्ति)	११०
१८	ध्येयवादी जीवन	,,	१२५
१९	जीवन-शुद्धीचा प्रयोग	,,	१२९
२०	गांधीजींचे पहिले दर्शन	(लोकशिक्षण)	१३६

२१	‘ अव्यवहार्य’ तत्त्वांचा व्यावहारिक विजय (लोकशक्ति)	१४३
२२	खादीचें विश्वरूप (‘खादी’-पुस्तकांतून)	१५१
२३	वस्त्र स्वावलंबनाची भूमिका (वस्त्रस्वावलंबन-मार्गदर्शिका प्रस्तावना)	१५६
२४	प्रपंच आणि कर्मयोग (लोकशक्ति)	१६३
२५	कर्मयोग आणि ‘नेटका प्रपंच’ ”	१६७
२६	गीतेचें धर्म-जीवन ”	१७३
२७	समर्थीचें स्मरण ”	१७६
२८	आजचा महाराष्ट्र-धर्म ”	१७९
२९	धर्म-विचारांत क्रांतीची घोषणा ”	१८५
३०	युगधर्माची हांक ”	१८८
३१	व्यासांचा आक्रोश ! (लोकशिक्षण)	१९०

रवीन्द्र-दर्शन

[१९३१ च्या डिसेंबरमध्ये कलकत्ता येथे कविसम्राट रवींद्रनाथ ठाकुर यांच्या सत्तराव्या वाढीदिवसानिमित्त त्याचा मोठा सत्कारसमारंभ करण्यांत आला. त्या समयी त्यांनी उत्तरार्थ केलेले भाषण.]

ज्या जगांत मी प्रथम नेत्र उघडिले ते अगदीच एकाकी असे होते. नगराबाहेरील उपनगराप्रमाणेच तेथील आकाश चोहीकडून शेजाऱ्यांच्या घरादारांनी आपल्या कोलाहलाने जखडून टाकलेले नव्हते.

आमच्या घराण्याची नौका माझ्या जन्मापूर्वीच समाजाचा नागर उचलून दूर पळत्या घाटाच्या बाहेर येऊन लागली होती. आचारविधि क्रियाकर्म ही त्या ठिकाणी सगळीच विरल असत.

आमचे घर म्हणजे जुन्या काळचा एक प्रचंड वाडा होता. त्यात कांहीं मोडक्या ढाली, भाले आणि गंजलेल्या तरवारी टांगून ठेविलेली देवडी, देवाचे दालन, तीनचार सेपे, आतबाहेरच्या बागा, आणि वर्षाचे गंगा-जळ साठवून ठेवण्याच्या मोठमोठ्या कळशा रचून ठेविलेली काळोखी खोली इत्यादि भाग होते. त्यांमधून जुन्या काळच्या नानातऱ्हेच्या उत्सव समारंभांची वाजत गाजत थाटमाटाने एके काळी हालचाल होत असे, मला त्याची आता आठवणहि उरली नाही. मी आले त्यावेळी पुरातन कालाने या घराचा नुकता निरोप घेतला होता. नूतन काल नुकताच कोठ येऊन उतरला होता, त्याचे सामानसुमान अद्यापि आले नव्हते.

परंपरागत सामाजिक जीवनाचा प्रवाह जसा या घरापासून दूर गेला होता, त्याप्रमाणेच जुन्या काळच्या संपत्तीच्या प्रवाहालाहि ओहटी लागली होती. या ठिकाणी एकेकाळी पितामहांची ऐश्वर्यदीपावली नानाज्योतींनी

प्रदीप्त झाली होती. पण यावेळीं मात्र जळून गेलेल्या दिव्यांचे काळे डाग, राख आणि जेमतेम थरथरणारी एक क्षीण ज्योत एवढेच बाकी राहिले होते. वैभवशाली जुन्या काळाच्या सुखविलासाचे सरंजाम कोनाकोपऱ्यांत धुळीत जीर्ण रूपाने थोडेबहुत शिष्टक उरले असले तरी त्याला कांहींच अर्थ नव्हता. श्रीमंतीमध्ये माझा जन्म झाला नव्हताच, पण श्रीमंतीच्या स्मृतीमध्येहि तो झाला नव्हता.

या एकीकडच्या जागी या कुटुंबांत जे स्वातंत्र्य निर्माण झाले ते मोठ्या देशापासून दूर असलेल्या तुटक बेटावरील झाडझुडूप, जीवजन्तु यांच्या स्वातंत्र्याप्रमाणे स्वाभाविक होते. यामुळे आमच्या बालप्यांत एक प्रकारची लकब असे. तिला उद्देशून कलकत्त्यांतील लोक “ही ठाकुर घराण्याची भांभा,” असे म्हणत. स्त्री-पुरुषांच्या वेष्टभूषेत आणि चालचलणुकींतहि तसेच असे.

त्यावेळी शिक्षित समाजाने बंगाली भाषेला घरांतील अंतःपुरांत ढकलून दिले होते. बाहेर पत्रव्यवहार, लिहिणेवाचणे, इतकेंच काय पण संभाषण-सुध्दां सर्व व्यवहार इंग्रजीत चालत असे. आमच्या घरांत ही विकृति घडू शकली नव्हती. तेथे बंगाली भाषेविषयी उत्कट प्रेम होते. तिचा उपयोग सर्व व्यवहारांत होत असे.

आमच्या घरांत आणखी एका गोष्टीचा समावेश होता, तिचा उल्लेख करण्यासारखा आहे. उपनिषदांच्या द्वारा प्राक्गौराणिक युगातील भारताशी या घराण्याचा धनिष्ठ संबंध होता. अगदीं बाळपणीं, बहुधा दररोज, मी उपनिषदांच्या श्लोकांची शुध्द उच्चारांत अखंड आवृत्ति करित असे. यावरून समजून येईल की, साधारणतः बंगालमध्ये धर्म-साधनेत जो उद्दाम भावावेग आढळतो त्याचा आमच्या घरांत प्रवेश झाला नव्हता. पितृदेवानी प्रवर्तित केलेली उपासना शांतसमाहित होती.

हे जसे एका बाजूला, तसेच दुसऱ्या बाजूला आमच्या वडील मंडळींत इंग्रजी साहित्याचा आनंद भरून राहिला होता. त्यावेळीं घरांतील वातावरण शेक्सपियरच्या नाट्यरसाच्या आस्वादाने आंदोलित झालेले असे. सर वॉल्टर स्कॉट याचा प्रभावहि प्रबल होता. देशप्रीतीचा उन्माद त्यावेळीं देशांत कोठेहि नव्हता. रंगल्लच्या “स्वाधीनताहीनताय के बैचिरे

चायरे' या व त्यानंतर हेमचन्द्राच्या "विंशति कोटि मानेवर वास" या कवितेंतील देशाला मुक्त करण्याच्या कामनेचे सूर पहाटच्या मधुर शब्दांप्रमाणे ऐकू येत असत. हिंदुमेळ्याचा विचार आणि त्याची तयारी करण्याच्या कामी आमच्या घरातील सर्व मंडळीना तेव्हां मोठा उत्साह वाटत असे. नवगोपाळ मित्र हे त्याचे प्रधान कार्यकर्ते होते. मधल्या दादाने लिहिलेलें "जय भारतेर जय," गणदादानें लिहिलेलें "लज्जाय भारत-यश गाईब की करे," बड्या दादाचें "मलिन मुखचंद्रमा भारत तोमारि," ही या मेळ्याची गाणी होती. ज्योतिदादानें एक गुप्त सभा स्थापन केली होती. तिची बैठक एका पडक्या घरांत होई. ऋग्वेदाची पोथी, मृताच्या डोक्याची कवटी व नागवी तरवार यांच्या द्वारा तिचें अनुष्ठान चाले. राजनारायण बसु तिचे पुरोहित होते. त्या ठिकाणीं आम्हांला भारतोद्दाराची दीक्षा मिळाली.

या सर्व आकांक्षा, उत्साह, उद्योग यांच्या हालचालींत थोडीसुद्धा गर्दी नसे. शांत अवसरामधून त्यांच्या प्रभावानें आमच्या अंतःकरणांत डवूडवू प्रवेश केला. सरकारचे पोलीस लोक त्यावेळीं फारसे जागरूक नसत, किंबहुना ते उदासीनच असत. समेंतील समासदाचीं टाळकी फोडण्याला अथवा समेचा रसभंग करण्याला ते कधी आले नाहींत.

कलकत्ता शहराचें वक्ष तेव्हां दगडानें बांधलें नव्हतें, बहुतेक ठिकाणीं कच्चे होंत. गिरण्यांच्या धुरानें आकाशाचें मुख काळवंडलें नव्हतें. इमारती आणि मैदानें याच्यामधून असणाऱ्या तळ्यातील पाण्यावर सूर्याचे किरण चमकत. तिसऱ्या प्रहरी वडाच्या लांब लांब सावल्या पडत. नारळीच्या पानाच्या झालरी वाऱ्यानें डोलत. बांधलेल्या पाटांतून गंगेचें पाणी आमच्या दक्षिणेकडच्या बागेतील तळ्यात झऱ्यासारखे पडत असे. मधूनमधून गल्लीतून पालखीच्या भोगांचे 'हॉइ हॅइ' शब्द आणि मोठ्या रस्त्यावरून घोडेवाल्यांची 'होइओ' अशी हांक कानी येई. संध्याकाळीं गोड्या तेलचा दिवा लावला जाई. त्याच्या मंद प्रकाशांत चटई पसरून म्हाताऱ्या दासीजवळ आम्ही रूपकथा (fairy tales) ऐकत बसूं. या निस्तब्धप्राय जगामध्यें मी एक कोपऱ्यांतील माणूस-लाजावू, मूक, निश्चिंचळ असा होतो.

अ.णखी एका कारणामुळे मी विशेषित झालें होतों. मी शाळेतून पळून गेलेला मुलगा. परीक्षा दिली नाही, पास झालें नाहीं. माझ्या भावी कालसंबंधी माझे शिक्षक हताश झालेले. शाळागृहाच्या बाहेरचा जो अनिर्बंध अवसर त्यांत माझे मन भटक्या लोकांप्रमाणें संचार करीत असे.

याच सुमारास लोक ज्याला कविता म्हणतात, ती छंदोबद्द, यमक-युक्त पद्यें साध्या लेखणीनेच सर्वसाधारण लोक लिहितात, असा एकाएकी मला खात्रीपूर्वक शोध लागला. ते दिवसहि असे होते की, ज्यांना पद्यें रचिता येत त्यांना पाहून लोक विस्मित होत. सध्यां ज्यांना पद्यें रचितां येत नाहीत तेच विलक्षण म्हणून समजले जातात. 'पयार' 'त्रिपदी' इत्यादि छंदांच्या अंतःपुरांत आपला अनिर्बंध अधिकार आहे, या जाणिवेच्या अङ्कांत उत्साहाने मी लिहिण्यांत मस्त होऊन गेलों. अष्टाक्षरी षडक्षरी, दशाक्षरी पद्यामधून विविधप्रकारें शब्दांचे विभाग करून घराच्या कोपऱ्यांत माझा छंदाच्या घडामोडीचा खेळ चालू झाला. होतां होता तो दहाजणांच्या पुढें प्रकट झाला.

हे लिखाण कसेंहि असले तरी त्याच्या मागे एक भूमिका आहे. ती म्हणजे कोपऱ्यांत बसून रहाणाऱ्या, एकाकी, वाळांत पडल्यासारख्या, आपल्याच मनाशी खेळणाऱ्या बालकाची. तो बालक सामाजिक शासनांच्या अतीत, शिस्तीच्या पलीकडे असलेला असा होता. गृहशासनसुद्धां त्याला कमीच होतें. पितृदेव हिमालयांत असत. घरांत वडील बंधु कर्तेंसवरते होते. ज्येतिदादांना मी सर्वांहून अधिक मानीत असें. त्यांनी मजवर बोहरून कोणतेंच बंधन लादले नाही. मी त्याच्याशी वादविवाद करीत असें. नाना विषयांवर बरोबरीच्या नात्याने चर्चा करीत असे. बालकांचाहि आदर करावा, हें त्यांना ठाऊक होते. माझ्या मानसिक स्वातंत्र्याच्या द्वारेच त्यांनी माझ्या मनोविकासाला साह्य केले. त्यांनी मजवर दरारा गाजविण्याच्या आग्रहानें जर कठोरपणा दाखविला असता, तर मारूनमुटकून वांकडातिकडा कसा तरी मी बनलों असतों. कदाचित् प्रतिष्ठित समाजाला त्यामुळे संतोषहि झाला असता. पण माझ्यासारखा मात्र मी कदापि झालो नसतों.

माझ्या मोडक्या छंदांतील त्रुटित कवितांची माला उत्कावृष्टीप्रमाणें चालूं

झाली. तीत बालकाचे बरेवाईट भाव शिथिलपणें, अर्धेकच्चे ग्रथित केलेले असत. रीतिभंगाची ही प्रवृत्ति या जगावेगळ्या बालकाची स्वभावसिद्धच होती. यांत थथेच्छ आपत्तीची भीति होती. पण येथेंहि मी अपघातांपासून बचावले, कारण, त्यावेळी माझ्या सुदैवाने वंगसंहित्यांत कीर्तीच्या बाजारां फार गर्दी जमली नव्हती. स्पर्धेचा उन्माद प्रखर झाला नव्हता. टीकाकारांच्या दंडाचा, अप्रशंसेचा आप्रिय आघात कोसले, पण कटूक्ति आणि कुत्सा यांच्या उन्मादाला त्या वेळस साहित्यांत दाहकता आलेली नव्हती.

त्यावेळच्या अल्पसंख्याक साहित्यिकांमध्ये मी वयानें सर्वांहून लहान व शिक्षणाने सर्वांहून अपरिपक्व होतों. माझ्या छंदांना लगाम नसे, लिहिण्याचे विषय अस्फुट उक्तींमुळे अस्पष्ट असत. भाषा आणि भाव यांची अपरिणति पदोपदीं दिसून येई. त्या वेळच्या साहित्यिकांना आपल्या बोलण्यानें वा लिहिण्यानें बहुधा मला उत्तेजन दिले नाही. माझ्या अर्ध्या-कच्च्या लिहिण्याला ते थोडेबहुत हसत असत. पण तें कांहीं निंदकाचे हास्य नसे. केवळ दोष काढण्याच्या व्यवसायातला तो भाग नव्हता. त्यांच्या लिहिण्यांत शासन असे. असौजन्य लेशमात्र नसे. जेथें विमुखता प्रकट होई तेथेहि विद्वेष दिसत नसे. म्हणून उत्तेजनाचा अभाव असतांहि रूढ पद्धतीच्या विरुद्ध रीतीने मी आपले लिखाण आपल्या इच्छेप्रमाणें निर्माण करूं लागलों.

त्या वेळचा तो ख्यातिहीनतेचा स्निग्ध प्रथम प्रहर निघून गेला. निसर्गाची शुश्रूषा आणि स्वजनांचा स्नेह यांच्या दाट छायेखाली मी बसलों होतो. केव्हां केव्हां तिसऱ्या मजल्माच्या गच्चीवर एका बाजूला रिकाम-पणाच्या वेळीं आपल्याशींच आकाश-कुसुमांची माळ ओवीत, तर केव्हां केव्हां गाजीपूरच्या जुनाट निबवृक्षाखाली बसून विहिरीच्या पाण्याने बागेचें शिंपणें चाले त्याचा करुण ध्वनि ऐकतां ऐकतां आपली कल्पना-नौका अहेतुक वेदनेने भरून तिला समीपच्या गंगाप्रवाहांत दूर सोडून देत, मी आपला काळ घालवीत असें. स्वतःच्या मनांतील छाया-प्रकाशांतून अकस्मात् दुसऱ्यांच्या मनाच्या कोपरखळ्या खाण्यासाठीं ह्मरस्त्यावर यावें लागेल, ही गोष्ट तेव्हां मनांतहि आली नाहीं. शेवटीं एक दिवस कीर्तीने येऊन मध्यान्हीच्या उघड्या उन्हांत मला ओढून

बाहेर काढले. तो ताप हळूहळू वाढू लागला. माझा कोपऱ्यांतील आधार एकाएकी मोडून गेला. कीर्तीच्या बरोबरच जी अवमानाची ग्लानि येते, तिने माझ्या दैवाने इतरापेक्षां फारच मलिन रूप धारण केले. इतका अनवरत, इतका अकुंठित, इतका अकरुण, इतका अप्रतिहत असम्मान माझ्याप्रमाणे दुसऱ्या कोणाहि साहित्यकाला सहन करावा लागला नसेल. हाच माझ्या कीर्तीचे माप करण्याचा मानदंड. मला सांगण्यास आनंद वाटतो की, दैवाने प्रतिकूल टीकेने मला लांछित केले असले, तरी पराभवाच्या दीनतेने लज्जित केले नाही. शिवाय माझ्या दुष्ट ग्रहानी हा जो काळ्या रंगाचा पडदा सोडला आहे त्याच्यावर माझ्या स्नेह्यांची सुप्रसन्न मुखे समुज्ज्वल दिसत आहेत. त्याची संख्या काही थोडी नाही. ह्या गोष्टींची या समारंभप्रसंगी मला जाणीव आहे. ह्यापैकी काही स्नेह्यांना मी ओळखितो, पण पुष्कळांना मी ओळखित नाहीं. ते सर्व, कांही जवळून काही लांबून या उत्सवांत अंशभाक् झाले आहेत, या उत्साहाने माझे मन आनंदित झाले आहे. आज ते मला नौकेवर बसवून देण्यासाठी घाटावर येऊन उभे राहिले आहेत. त्यांचा मंगल ध्वनि कानी घेऊन माझी जीवननौका द्युलोक्याच्या परतीराकडे प्रयाण करील.

माझी कर्मपथाची यात्रा सत्तराव्या वर्षाच्या गोरजसमयी उपसंहाराजवळ येऊन पोहोचली आहे. प्रकाश म्लान होण्याच्या शेवटच्या क्षणी या जयन्तीसमारंभाच्या द्वारा देश माझ्या दीर्घ जीवनाच्या मूल्याचा स्वीकार करित आहे.

पीक जोंपावेतों शेतात असतें तोंपावेतों संशय वाटत असतो. बुद्धिमान् सावकार शेताकडे पाहून बयाणा बेतांना कचरतो. बरेच हातचे राखून ठेवतो. कोठारांत धान्य येऊन पडले म्हणजे वजनमाप करून त्याचे निश्चित मोल होऊ शकते. आज माझ्या जीवनांतील पिकाचा शेवटचा हिशेब चुकता करण्याचा दिवस आला आहे असें मला वाटते.

मनुष्य दीर्घकाल वाचला कीं तो भूतकालांत जमा होतो. माझा जुना वर्तमानकाळ हा सध्याच्या वर्तमानकाळाहून बराच भिन्न आहे हें मी जाणतो. आपली जीवनयात्रा संपवून लोकान्तरीं गेलेल्या सर्व कवींच्या अंगणाशेजारीं तिरोभावाच्या अगदी पूर्वसीमेवर मी येऊन उभा राहिलों

आहे. वर्तमानाच्या धांवत्या रथाच्या वेगामुळे एखाद्याला निरखून पाहणे कठीणच असते. माझ्या बाबतीत तर ती वेळहि आतां निघून गेली आहे. कल्पनेच्या कॅमेऱ्याने मनुष्याचे समग्र जीवनचित्र घेण्यासाठी जितके दूर जावे लागते तितका मी आधुनिकापुढून दूर गेलों आहे.

पन्नाशीनंतर मनुने वानप्रस्थ सांगितले आहे. त्याचे कारण, मनुच्या हिशेबाने पन्नाशीच्या पुढे मनुष्य वर्तमानाच्या मागे पडतो. त्यावेळीं कंबर बांधून, धांवणाऱ्या कालासंगे सारख्या वेगाने पावले टाकीत धांवण्याने जेवढा थकवा येतो तेवढी सफलता येत नाही, जितकी झीज होते तितकी भर होत नाही. यासाठी तेव्हांपासून स्वतः-प्रवृत्त होऊन जेथे सर्व काल-प्रवाहांचे मीलन हाते-जेथे काल स्तब्ध होतो-त्या स्थानाकडे यात्रा कर-ण्यास मनुष्याने निघाले पाहिजे. गतीची साधना संपवून तेव्हां स्थितीची साधना चालू केली पाहिजे.

मनुने जो काल ठरवून दिला आहे तो आताच्या काळी घड्याळा-प्रमाणे साधणे प्रायः असाध्य आहे. मनुच्या काळी जीवनांत इतक्या जबा-बदाऱ्या खचित नव्हत्या. त्यांत गुंतागुंतहि कमी होती. सध्या शिक्षण म्हणा, उद्योग म्हणा, इतकेच काय पण आनंद-उत्सव, क्रीडा-करमगुकी या साऱ्या गोष्टी व्यापक झाल्या आहेत. त्यावेळच्या सम्राटाचा रथ कितीहि प्रचंड असला तरी आजच्या आगगाडीप्रमाणे त्यांत पुष्कळ डब्यांचा द्वंद्व-समास नव्हता. या गाडीतला माल उपसण्याला बराच वेळ लागतो. पांच वाजता कचेरीला सुट्टी हें शास्त्रनिर्दिष्ट खरे. पण कागदपत्रे मिटून, दीर्घ निःश्वास सोडून घराकडे निघण्यापूर्वीच दिवे लागतात. आमची तीच स्थिति आहे. म्हणून पन्नाशीची मुदत वाढवून घेतल्याविना सुटी मिळणे शक्य नाही. पण सत्तरीच्या घरांत आल्यावर आतां उगाच निमित्त सांगून चालावयाचे नाही. बाहेरच्या लक्षणांवरून काळ मला सोडून चालला आहे, हें मला दिसत आहे, कमीत कमी म्हटले तरी निदान दहा वर्षांच्या पूर्वीच्या तारखेवर मी बसून राहिलों आहे. दूरच्या नक्षत्राच्या प्रका-शाचे असेच असते. तो प्रकाश दिसतो तेव्हांचा तो मूळचा असत नाही.

तरीपण अगदी थांबण्यापूर्वी चालण्याच्या वेगामुळे भूतकालचा वर्त-मानकालाला लहानसा घक्का बसतोच. गाणे एकदा सगळे समेवर ओले

म्हणजे त्यांची समाप्ति झाली. तरी पालटून गाण्यासाठी आणखी कांही काल विनवणी चालते. ती अतीताचीच पुनरावृत्ति. त्यानंतर फातर एखाददुसरी तान घेऊन चालेल. पण थांबले म्हणून काहीं हाी नाहीं. पुनरावृत्तीला दीर्घकाल ताजी राखण्याचा प्रयत्न आणि माशाल भुईवर काढल्यानंतर एखादा महिना जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न दोन्हीहि सारखेच.

कवीची माशाशी केलेली ही तुलना थोडी आणखी पुढे चालवित येईल. मासा जोंपर्यंत पाण्यांत आहे तोंपर्यंत त्याला थोडे थोडे खाव घालणें हें सत्कार्य आहे व माशाला स्वतःला त्याचें प्रयोजन आहे. पण त्याला भुईवर काढलें म्हणजे त्याचें स्वतःचे प्रयोजन उरत नाहीं. दुसऱ्या कोणा जीवाचें उरत असेल. त्याचप्रमाणे कवि जोंपर्यंत कांही एका स्था परिणतीला पोचला नाही, तोंपर्यंत त्याला थोडा उत्साह देता आल्यास चांगलेच. कवीला स्वतःला त्याचे प्रयोजन असते. त्यानंतर त्याची जेव्हा पूर्णतेमध्ये समाप्ति होते, तेव्हा त्याच्या बाबतींत जर कांहीं प्रयोजन उरत असेल तर तें त्याचें स्वतःचे नव्हे. तें त्याच्या देशाचें प्रयोजन होय.

देश ही मानवी सृष्टि होय. देश मृण्मय नसतो, तो चिन्मय असतो. माणसें जर प्रकाशमान असतील तरच देश प्रकाशित होईल. सुजला सुफल मलयजशीतला भूमीची कथा आपण जितक्या उच्च कंठाने घोषवूं तितके जबाबदारीचें ओझें वाढेल. नैसर्गिक संपत्ति ही केवळ उपादान-मात्र आहे तिच्या साह्यानें मानव संपत्ति किती निर्माण झाली असा प्रश्न उत्पन्न होईल. माणसाच्या हातून जर देशांतील जल सुकून जाईल, फळ मरून जाईल, मलयजवात जर मारक जंतूमुळें विषारी बनेल, सस्यभूमि जर वंध्य होईल, तर देशाची लाज काव्यकथेनें कांहीं झांकली जाणार नाहीं. देश कांहीं मातीनें निर्मिलेला नसतो, माणसाना त्याची निर्मिति केलेली असते.

यासाठी देश, स्वतःच्या अस्तित्वाचें प्रमाण म्हणून, जे कोणी एखाद्या साधनेमध्ये चरितार्थ झाले असतील अशा पुरुषांकडेच अर्हीनिश पाहत असतो. असे पुरुष नसले तरीसुद्धां झाडेंझुडुपें, जिवजंतु जन्मतात; पाऊं पडतो; नद्या वाहतात; पण देश वाळवंटाखालच्या भूमीप्रमाणें झाकलेला राहतो.

यामुळे ज्या साहित्यिकामध्ये आपल्याला भाषा लाभली असा देशाला अनुभव येईल त्याला सर्व लोकांसमक्ष “हा आपला आहे,” असे दर्शविण्यासाठी एखादे उपलक्षण निर्माण करण्याची देशाला इच्छा होते. अशा रीतीने देश ज्या दिवशी एखाद्या पुरुषाचा आनंदाने अंगीकार करितो, त्या दिवशी पृथ्वीच्या मांडीवरून देशाच्या मांडीवर त्या पुरुषाचा जन्म होतो.

माझ्या जीवनाच्या समाप्तिदर्शेतील या जयंतीसमारंभामध्ये काही सत्य असेल तर ते याच अर्थाने. माझा स्विकार करण्याने देशाला कोणत्याहि प्रकारचा लाभ होणार नसेल तर आजचा हा उत्सव अर्थहीन होईल. या म्हणण्यात अहंकार आहे, अशा आशंकेने जर माझ्यासाठी कोणी उद्भिन्न होतील तर त्यांचा तो उद्भ्रम अनावश्यक आहे. ज्या कीर्तीचे मांडवल अल्प असते तिचा थाटमाट जितका मोठा होईल तितके तिचे दिवाळे लवकर निघते. भूल दिसतांना मोठी दिसते, पण जातांना अगदी क्षुद्र होऊन जाते. आतषवाजीचा अभ्रविदारक प्रकाश हाच तिच्या निर्वाणाचा उज्ज्वल तर्जनीसंकेत होय.

पुरस्काराच्या पात्राची निवड करण्यांत देशाची चूक होऊ शकेल यांत शंका नाही. साहित्याच्या इतिहासांत क्षणमुखर कीर्ति मूक बनल्याचे अनेकवार आढळले आहे. म्हणून आजच्या या समारंभामुळे मी आजच अतिशय उत्साह न माननेला बरा, या उपदेशाविरुद्ध युक्तिवाद चालण्यासारखा नाही. पण त्याचप्रमाणे त्याविषयी आजच एकदम विषण्ण होण्याचेहि कारण मला दिसत नाही. वेळोवेळी साहित्यविचारांतील अभिरुचीची उलटापालट होते. अव्यवस्थित चित्ताच्या मंदगती कालाच्या अंतिम निर्णयाने माझ्या कपाळी पुरी फसवणूक येणार असली तरी आतांच आगाऊ शोक करीत बसण्यासारखे त्यांत कांही नाही. आजच्यासारखा हा चालू समारंभ हाच नगद लाभ होय. यापुढे अंतिम जाब देण्यासाठी नातू-पणतू आहेतच. सध्या आपण मित्रांसह आश्वस्तचित्ताने आनंद करू या. उलटपक्षी, ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी आपल्या फूत्काराने हे बुडबुडे फोडण्याच्या उत्साहांत आनंद मानावा. संसारांतील या दोन विरुद्ध भावांच्या कृष्ण-श्वेत आनंदप्रवाहांत यमकन्या यमुना आणि शिवजटानिःसृता गंगा भिळा-

लेल्या असतात. मयूर आपल्या पिसाऱ्याच्या गर्वानें नाचण्यांत संतुष्ट असतो, तर व्याध आपल्या लक्ष्यवेधाच्या गर्वानें त्याला गोळी घालण्यांत मोठा आनंद मानतो.

सध्या पाश्चात्य देशांत साहित्य व व कलासृष्टि यांमध्ये लोकांची अभिरुचि वारंवार बदलत असल्याचे दिसून येते. मनुष्याच्या यानावाहनांचा वेग वाढत चालला आहे. मनुष्याच्या मना-प्राणाला वेग एकसारखा धक्का देत आहे.

जेथे भौतिक प्रतिस्पर्धा उग्र तेथे या वेगाची महती अधिक. भाग्याच्या प्रसादाची लूट करण्यासाठी बाजारच्या गर्दीत धुळीमध्ये जेथे सर्व जगाची ओढाताण चालते, त्या ठिकाणी जो मनुष्य वेगाने जाऊ शकेल त्याचाच विजय. विरामहीन वेग हें तृप्तिहीन लोभाचें वाहन आहे. सगळी पश्चिम मध्यप्रमाणें या लोभाने झिंगून गेली आहे. तेथे वेगवृद्धि ही लोभाचें उपलक्ष्य राहिली नसून स्वतःच लक्ष्य बनली आहे. वेगाचा लोभ आज जळी, स्थळी, आकाशी भूतोन्मादाचा (hysteric) आक्रोश करीत धांवत सुटला आहे.

परंतु प्राण हा पदार्थ कांही बाध्यविद्युतादि भूतांनी झपाटलेले लोखंडी एंजिन नव्हे. त्याला एक स्वतःचा छंद असतो. त्या छंदांत एकदोन मात्रांची ओढाताण खेपेल, त्याहून अधिक चालणार नाही. कोलांट्या खात चालणें कांही थोडा वेळ साधेल. पण दहापांच मिनिटे जातात न जातात तोंच आढळून येईल की, मनुष्य म्हणजे कांही बायसिकलची चाकें नव्हत. पदार्थाची चाल त्याच्या पावलांच्या छन्दानुसार होते. गाण्याची लय जेव्हां कानाच्या सजीव छंदाला धरून चालते तेव्हां ती गोड लागते. तिला दुपटीवरून चौपटीवर नेल्यास ती कलादेह सोडून कौशल देहाचा स्वीकार करण्याला धापा टाकूं लागते. याहून अधिक तगादा वाढवाल तर रागिणी पागलखान्याच्या बाहेरच्या कवाडावर डोंकें आपटून मरून जाईल ! सजीव नेत्र हा कांही कॅमेरा नव्हे. नीटपणें पाहण्याला त्याला वेळ लागतो. ताशी वीसपंचवीस मैलांच्या दौडीने पाहणे म्हणजे त्याच्या दृष्टीने धुके पाहणें होय. आपल्या देशांत एकदा तीर्थयात्रा म्हणून सजीव पदार्थ होता, त्यांत भ्रमणाचा पूर्ण स्वाद मिळत असल्यामुळे

तो सफल होई. आगगाडीच्या अमलांत तीर्थ राहिले आहे, यात्रा उरली नाही. भ्रमण उरलें नाही, केवळ पोचणें राहिले आहे. शिक्षण वजा करून परीक्षा पास होणें ज्याला म्हणतात तशासारखेच हें आहे. रेल्वे कंपनीच्या कारखान्यांत यंत्रांत कोंबलेल्या तीर्थयात्रेच्या निरनिराळ्या किंमतीच्या गोळ्या तयार ठेविलेल्या असतात. त्या मिळत्या की झालें. परंतु काय झालें तें पाहण्याला सुद्धां पुरसत असत नाही. कालिदासाच्या यक्षाने मेघदूताला रजा देऊन विमानाला दूत म्हणून अलका नगरीला पाठीवेलें असतें, तर दोन सर्गांत मरून राहिलेला मंदाक्रान्त' छंद चार-दोन श्लोक ओलाडून जातो तोच अपघाताने मरून जाता. यंत्रबद्ध विरह अद्यापि बाजारांत आला नाही.

मेघदूतातील त्या शोकावह परिणतीविषयीं ज्यांना शोक वाटणार नाही असे बलवान पुरुष आजकाल दृष्टीस पडतात. कोणीकोणी म्हणतात की, सध्या कवितेचा आवाज ऐकूं येतो ती शेवटची घरघर आहे. तिची घटिका भरली आहे हें जर सत्य असेल, तर ते कांही कवितेच्या दोषामुळे नव्हे. तो कालाचा दोष होय. मनुष्याचा प्राण नित्याचा छंदोबद्ध आहे. परंतु त्याचा काल सध्या यंत्राच्या जाचामुळे भयच्छंद झाला आहे.

द्राक्षाच्या मळ्यांत शेतकरी काठी पुरून देतो. त्यावर द्राक्षाचे वेल चढून अश्रय घेतात, त्यांना फळें लागतात. त्याचप्रमाणें जीवनयात्रेला सबल आणि सफल करण्यासाठी कांहीं रीतिनीति बांधून द्याव्या लागतात. यांपैकी कित्येक रीतिनीति निर्जीव, नीरस उपदेश-अनुशासनाचे केव खुंट असतात. परंतु कुंपणाला लावलेला खुंट जसा पाणी मिळतांच जिवंत होतो, त्याप्रमाणें जीवनयात्रा जेव्हां प्राणाच्या छंदामध्ये शांत गतीने चालते तेव्हां या वाळलेल्या खुंटांना अंतःकरणांत खोलवर जाण्याची संधि मिळते आणि ते हळूहळू जिवंत होतात. त्या अंतर्भागांतच संजीवनरस असतो. त्याच रसानें तत्त्व आणि नीति यांच्यासारखे पदार्थसुद्धां हृदयाची द्रव्यसामग्री बनून सजीव आणि सज्जित होतात. मनुष्याचा आनंदाचा रंग त्यांना लागतो. या आनंदाच्या प्रकाशांत चिरंतनता असते. एका काळच्या नीतीचें दुसऱ्या काळीं आपणाला ग्रहण नाही करतां येणार कदाचित्. पण त्या नीतीनें ज्या सौंदर्याला आनंदाच्या सत्यभाषेत प्रकाशित

केले असेल, ती प्रीति, तें सौंदर्य आपणांला नित्यनूतनच असेल. आजही मोगल साम्राज्याचें शिल्प ताजे आहे. तें साम्राज्य व त्या साम्राज्याची नीति आपणाला पसंत असे वा नसे.

पण सर्वच गरजांच्या आक्रमणाखाली अवसर अगदी ठेचून भरल्यामुळे जें युग कठीण बनून जातें तें उपयुक्ततेचें युग होय तें युग प्रीतीचें नव्हे. प्रीतीला गभीर होण्यास वेळ लागतो. हल्लीच्या या त्वराताडित युगांत प्रयोजनाचे तगादे 'कचुरी'*च्या पानाप्रमाणे साहित्याच्या प्रवाहांतहि पुष्कळ घुसले आहेत. ते कांहीं कायमची वसति करण्यासाठी येत नाहींत. "आमच्या समस्येचें समाधान करा," असा अर्ज हार्ती घेऊन ते दारि धरणें धरून बसतात तो अर्ज कितीहि अलंकृत असला तरी तें शुद्ध साहित्य नव्हे, तो अर्जच. त्याची मागणी पुरी झाली की त्यांचे अंतर्धान झालें.

अशा स्थितीत साहित्याची हवा घटकोघटकी बदलते. कोठेहि त्याचे हृदय गुंतून राहत नाही. मागच्याला लथ मारूनच तें पुढें निघतें. ज्याला त्याने स्वतःच वैभवाला चढविले असेल त्याची धूळदाण करून ते वर पुनः विकट हास्य करितें. आपल्या स्त्रियांच्या मोठ्या किनारीच्या साड्या, त्यांच्या नीलांबरी, त्यांच्या बनारसी रेशमी साड्या यांत एकदरीने पाहता आजपर्यंत बदल झाला नाहीं. कारण त्या आपल्या अंतःकरणांतील अनुरागाला चिकटून राहिल्या आहेत. त्यांच्याकडे पाहून आपल्या डोळ्यांना शीण होत नाही. त्यांच्याकडे रसिकतेने पाहण्याला पुरेसा अवसर मनाला न लाभल्यामुळे जर आपलें मन अरसिक आणि अश्रद्धापरायण झालें असतें तर अवश्य शीण झाला असता. हृदयहीन, उथळ विलासाच्या साधनांत अकारण अनायासे वारंवार 'फॅशन' बदलते. सध्याच्या साहित्यांत रीतीचा बदल असाच चालला आहे. हृदयाला प्रीतीच्या संबंदाची राखी धावत धावत बांधतांपेहेरतां येत नाही. त्याला सवड मिळेल तर चांगली सुंदर रीतीने विणून तें ती बांधील. सध्यां कर्मभग्न लोक हृदयाला धमकावून सांगतात, "तुझें सौंदर्य राहू दे

❀ कचुरी : एक प्रकारची पाण्यांत वाढणारी वनस्पति. तिची पाण्यांत अमर्याद वाढ होऊन पाण्याची सर्वस्वी खराबी होते. पूर्व बंगालमध्ये या वनस्पतीमुळे कित्येक तलाव वाया गेले आहेत.

तुझ्याजवळ. सौंदर्य जुने झाले. ते आतां मागे पडले आहे. कसाबसा पीळ दिलेली एक तागाची दोरी घेऊन ये- त्याला आम्ही वास्तववाद (Realism) म्हणूं- आजकालच्या बेफाम दौडणाऱ्या लोकांना तीच पसंत आहे.” अल्पायुषी ‘फॅशन’ ही अचानक श्रीमंत झालेल्या माणसा-प्रमाणें उद्धट असते. “आपण आधुनिक,” हाच तिचा प्रधान अहंकार. अर्थात तिची बढाई गुणांविषयी नव्हे, तर केवळ कालविषयक.

हें वेगाचें मोटरयंत्र पाश्चात्य देशांचा प्राण बनले आहे. अजून पक्का दस्तऐवज होऊन तें आपल्या मालकीचें झालें नाहीं. तथापि आपलीसुद्धां दौड चालूं झाली आहे. त्यांच्या या हवागाडीच्या पायठणीवर उडी मारून आपण चढलों आहों. आपणहि आंखूडकेशी, आंखूडवेशी साहित्य-कीर्तीच्या तंत्राच्या ताज्या ‘फॅशन’वर गंभीरपणे चर्चा करूं लागलों आहों. आधुनिकाच्या अभिमानाने जुन्याची मानहानि करण्यांत आणणांलाहि अत्यंत आनंद वाटूं लागला आहे.

हें सारें ध्यानी घेऊनच “या वयांत मी कीर्तीचा विश्वास धरीत नाहीं,” असें मी वर म्हटलें आहे. या मायामृगीच्या शिकारीसाठीं राना-वनांतून धावत फिरणें हे यौवनांतच साजते. कारण, त्या वयांत मृग नाहीं. भिळाला तरी मृगया यथेच्छ लाभते. फुलपासून फळ होईल किंवा होणार नाहीं. तरीपण फुलाला आपल्या स्वभावाचें चाचल्यांत सार्थक करावें लागतें. फूल अशान्त असतें, त्याच्या वर्ण-गंधाचा नित्य उद्योग बाहेरच्या-बाजूलाच चाललेला असतो. फळाचे कार्य आंत असतें. धीरगंभीर शान्ति हे त्याच्या स्वभावाचें प्रयोजन. शाखेपासून मुक्ति मिळविण्यासाठी त्याची साधना चाललेली असते. ती मुक्ति आपल्या आन्तरिक परिणतीच्या योगाने त्याला मिळवावयाची असते.

माझ्या जीवनांत आज, देंठापासून लवकर गळून पडण्याची वाट पाहत असलेल्या फलाचा ऋतु आला आहे. या ऋतूचा सुयोग संपूर्ण ग्रहण करावयाचा झाला तर अंतर्बाह्य शान्ति प्रस्थापित झाली पाहिजे. ती शान्ति कीर्ति-अकीर्तीच्या द्वंद्वामध्ये विध्वस्त होते.

कीर्तीची गोष्ट असो. तिच्यातील पुष्कळ अंश अवास्तवाच्या बाफेने फुगलेला असतो. तिच्या संकोचन-प्रसारणामुळे जो माणूस अतिशय शुब्ध

होऊन जाईल तो अभिशप्त होय. प्रीति हेच भाग्याचें परम दान होय. कवीच्या बाबतीत श्रेष्ठ पुरस्कार तोच. जो मनुष्य व्यावहारिक उपयोगाचा असतो त्याला कीर्ति दिली म्हणजे त्याचें वेतन फिटतें. पण आनंद देणें हेच ज्याचें कार्य त्याला प्रीति मिळाली नाही तर त्याचें प्राप्तव्य त्याला मिळालें असें होत नाही.

अशीहि एक कीर्ति असते कीं, जी मनुष्यांना उपकरण करून वाढते. उदाहरणार्थ राष्ट्राची कीर्ति. त्या ठिकाणीं कर्माचें बल जनसंख्येत असतें—म्हणून तेथें माणसांना आपल्या पक्षांत ओढण्यासाठी केवळ द्वंद्व माजतें. विस्तृत कीर्तीचें जालें टाकून माणसांना धरण्याचा तो एक व्यापार आहे. लॉर्ड जॉर्ज यांचें उदाहरण घ्या. त्यांच्या बुद्धीला, त्यांच्या शक्तीला पुष्कळ लोक जेव्हां मान देतील तेव्हांच त्यांचें कार्य चालणार. त्यांचा विश्वास कमी झाला की, जाले तुटून जातें, मनुष्य-उपकरण पुरेंसे मिळत नाही.

उलटपक्षीं, कवीची सृष्टि जर सत्य असेल तर त्या सत्याचा गौरव त्या सृष्टीमध्येच असतो. त्याला दहाजणांच्या संमतीची गरज नसते. दहाजणांनी तिचा स्वीकार केला नाही असेंहि क्वचित् घडतें. त्यामुळें बाजारभावांत नुकसान होईल, परंतु सत्यमूल्यांत उणीव येत नाही.

फूल फुललें हीच फुलाची अंतिम कथा. ज्याला तें आवडलें त्याने जिंकली. फुलाचें साफल्य त्याच्या आविर्भावांतच असतें. सौंदर्याच्या अंतरात रसमय, रहस्यमय, आयत्ताच्या अतीत असें सत्य असतें. त्याचा आपल्या अंतःकरणाशी अनिर्वचनीय संबंध आहे. त्याच्या संपर्काने आपली आत्मचेतना मधुर, गंभीर, उज्ज्वल होते. आपला अन्तर्यामी पुरुष व्यापक होतो, रंगून जातो, रसयुक्त होतो. आपलें अस्तित्व जणूं त्याच्याशी रंगारसांनी मिळून जातें. यालाच म्हणतात अनुराग.

या अनुरागाने मानवी चैतन्याला उद्दीप्त करणें, औदासीन्यापासून त्याला उद्बोधित करणें हे कवीचें कार्य होय. ज्यांच्यामध्ये नित्यता आहे, महिमा आहे, व्यापक आणि गंभीर अशी मुक्ति आहे, असल्या सर्व विषयात मानवी चित्ताला ज्याने आश्लिष्ट केलें असेल त्या कवीलाच जग मोठा म्हणतें. कला आणि साहित्य यांच्या मांडारांत भिन्न भिन्न देशी,

भिन्न भिन्न काळीं, मनुष्याची अनुराग-संपत्ति रचित आणि संचित होत आली आहे. या विशाल विश्वांत विशिष्ट देशाच्या लोकांनी कोणत्या विशिष्ट गोष्टीवर प्रेम केलें तें त्यांचें साहित्य पाहिल्याने समजूं शकतें. या प्रेमाच्या द्वाराच माणसांचा विचार करावयाचा असतो.

वीणापाणीच्या वीणेला अनेक तारा आहेत. कांहीं सोन्याच्या, कांहीं तांब्याच्या व कांहीं पोलादाच्या. संसाराच्या कंठांत लाहानमोठे, आनंद-प्रमोदाचे जितक्या प्रकारचे सूर आहेत ते सगळे तिच्या वीणेवर वाजतात. कवीच्या काव्यांतहि सुरांचे असंख्य वैचित्र्य असतें. सगळेंच उदात्त ध्वनींचें वातावरण पाहिजे असें मी म्हणत नाही. परंतु सगळ्याबरोबर असें कांहीं तरी असले पाहिजे कीं, जे अनुरागाला वीर्यवान् आणि विशुद्ध करणाऱ्या ध्रुवाला-वैराग्याला ध्वनित करील. भर्तृहरीच्या काव्यांत भोगी माणसाला आपला सूर ऐकू येतो, परंतु त्याबरोबरच त्या काव्याच्या अंत-रंगामध्ये त्यागी मनुष्य आपली एकतारी घेऊन बसला आहे असें दिसतें. या दोन सुरांच्या समवायातच काव्यात आणि मानव-जीवनांत रसाचें वजन सारखें राहते. दूरच्या काळाला आणि अनेक लोकांना ज्या संपत्तीचें दान केल्यामुळें साहित्याला स्थायित्व लाभून तें कृतार्थ होतें, त्या संपत्तीचे ओझें कागदाच्या होड्यांना किंवा मातीच्या घमेल्यांना सहन होणार नाहीं. आधुनिककालविलासी अवहेलनेने म्हणतील कीं, हें सगळें म्हणणे आधुनिक कालाच्या बोलीशीं जुळत नाहीं. तसें असेल तर त्या आधुनिक काला-साठींच दुःख करावें लागेल. समाधानाची गोष्ट एवढीच आहे की, तो सदैव आधुनिक राहील इतकें आयुष्य त्याला नाहीं.

काव्याचे चिरकालिक विषय आधुनिक कालीं जुनेपुराणे होऊन गेले आहेत असें कवीच्या क्लान्त मनाला वाटूं लागलें असेल तर आधुनिक कालच वृद्ध आणि रसहीन झाला आहे, असें आम्ही समजू. चिरपरिचित जगाला त्याचा सहज अनुरागाचा रस पोचत नाहीं, म्हणून जगताला तो आपणांमध्ये घेऊं शकत नाहीं. ज्या कल्पनेला चारिहि बाजूंनी सारखा रस आता मिळनासा झाला आहे, ती कल्पना एखाद्या कृत्रिम तंत्राला दीर्घ काल सरस राखू शकेल अशी आशा करणें ही केवळ विटंबना आहे. ज्याच्या जिभेची चवच मेलेली असते त्याची नित्याच्या अब्रानें तृप्ति होत

नाही, या एकाच कारणामुळे एखादे कृत्रिम अन्न त्याला नित्य गोड लागेल हें संभवनाय नाही.

आज सत्तराव्या वर्षी सर्वसाधारण जनतेशी माझा परिचय एकप्रकारे परिणतीला पोचला आहे. म्हणून मला आशा आहे, की मला जाणण्याचा ज्यांनी थोडाफार प्रयत्न केला असेल त्यांना इतक्या दिवसानंतर निदान एवढे तरी समजून आले असेल, की जीर्ण जगतांत मी जन्म घेतला नाही. मी नेत्र उघडून जे कांही पाहिले त्यामुळे माझ्या नेत्रांना कधीच शीण झाला नाही, त्यातील विस्मयाचा अंत कधी लागला नाही. चराचराला वेष्टन करून अनन्दिताला जी अनाहत-वाणी अनंत कालाकडे वाजत चालली आहे, तिला मी आपल्या प्राणा-मनांनी साथ देत आलो आहे. युगान्त्युगीं ही विश्ववाणी मी ऐकत आलो आहे, असे मला सदैव वाटले आहे. सूर्यमंडलशेजारी या आमच्या छोट्या श्यामल पृथ्वीला ऋतूंचे आकाशदूत विविधरसांच्या वर्णवस्त्रांनी सजवीत असतात, त्या प्रीतीच्या समारंभामध्ये आपल्या हृदयाच्या अभिषेकजलाने भाग घेण्यास मी कधीहि आळस केलेला नाही. प्रतिदिनी उषःकाली काळोख्या रात्रीच्या अंती “यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि” या गोष्टीचा साक्षात्कार करून घेण्यासाठी मी शांतपणे उभा राहिलो आहे. सकलवस्तुजातीच्या आत्मिय संबंधांचे जे ऐक्यतत्त्व आहे; ज्याच्या आनंदांमुळेच निरंतर असंख्य रूपांच्या प्रकाशाने विविध प्रकारे माझे जीवन आनंदित होतें आणि “को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेश आकाश आनन्दो न स्यात्” असे बोलू लागतें, ज्यांना कांहीच व्यावहारिक प्रयोजन नाही अशा वस्तुसुद्धा माणसाला केवळ आनंदाच्या आकर्षणाने ओढून घेतात या अत्यंत आश्चर्यमय व्यापाराचा चरम अर्थ ज्या तत्त्वामध्ये आहे; जें मनुष्याच्या हृदयांत राहून त्याला पूर्णत्वाला नेत असतें व यामुळेच प्राण पणास लावून केलेल्या कठोर आत्मत्यागाचा “तो एक आत्मघातकी माथेफिरूचा मूर्खपणा आहे,” असे म्हणून आपण कधी उपहास केला नाही;

* ज्याच्यासाठी रात्रीच्या अंधकारांतून मानवयात्री युगापासून युगान्तराकडे चालला आहे;

* ज्याच्यासाठी राजपुत्राने छिन्नकथा धारण केली आणि तो

विषयाचा विरागी, पथीचा भिक्षुक बनला; ज्या महात्म्याने संसारंतील क्षुद्र ताप आणि तुच्छ लोकांनी केलेल्या निंदेतील राजची बीभत्सता क्षणाक्षणाला सहन केली;

* ज्याच्या पायी मानी जनांनी आपला मान अर्पण केला, धनिकांनी आपले धन अर्पण केले, वारानी आपले प्राण अर्पण केले;

* ज्याला उद्देशून कवींनी लक्षावधि गीते रचून देशोदेशीं विखुरविलीं; त्या विराट् तत्त्वाला आपल्या जीवनांत प्रत्यक्ष स्पर्श करण्याची मी इच्छा धरिली आहे.

ईशोपनिषदाच्या ज्या पहिल्या मंत्राने पितृदेवांना दीक्षा मिळाली, तोच मंत्र पुनः पुनः नवीन नवीन अर्थानी माझ्या मनांत आंदोलित होत आला आहे. मी स्वतःला वारंवार म्हटले आहे; “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः, मा गृधः।” — “तुझ्यापाशी जे सहज आले आहे, जें तुझ्याभोंवती चौबाजूंनी मरून राहिले आहे, त्यामध्ये आनंद मान. त्यांतच चिरंतनाची वसति आहे. लोभ धरूं नको.” काव्यसाधनेला हा मंत्र मोठ्या मोलाचा आहे. आसक्ति ज्याला कोळ्याप्रमाणे आपल्या जाळ्यात पकडते त्याला जीर्ण करून सोडते, तिच्यामुळे ग्लानि येते, ती शीण आणिते. कां की, आसक्ति त्याला समग्रांतून उपटून काढून आपल्या सीमेमध्ये बांधून टाकते. त्यानंतर तोडलेल्या फुलाप्रमाणे अल्पकाळांतच त्याला म्लानता येते. महत् साहित्य भोगाचा लोभापासून, सौन्दर्याचा आसक्तीपासून, चित्ताचा नित्याच्या गरजांच्या दंडधान्यांपासून उद्धार करिते. रावणाच्या घरी सीता लोभामुळे बंदी होती, तर रामाच्या घरी सीता प्रेमांमुळे मुक्त होती. तिच सत्यप्रकाश तेथेच प्रकट झाला होता. प्रेमाजवळ देहाचे अपूर्व रूप प्रकट होतें, लोभापाशी त्याचे स्थूल मांस दिसून येतें.

कित्येक दिवसांपासून जीवनाच्या नाना पर्वांत आणि नाना अवस्थेत मी लिहीत आलों आहे. अपरिपक्व वयांतच मी प्रारंभ केला. त्यावेळी मला स्वतःची ओळख पटली नव्हती. म्हणून माझ्या त्या वेळच्या लिखाणांत निरर्थक आणि त्याज्य असा भाग बराच आहे यांत संदेह नाही. हा सर्व केरकचरा वगळला म्हणजे जें बाकी राहते त्यांत मला वाटतें, ही घोषणा स्पष्ट ऐकू येण्यासारखी आहे की, मी या जगतावर प्रेम केलें आहे, मी

महत्वा प्रणाम केला आहे, परम पुरुषाला आत्मनिवेदन करण्याने लाभणाऱ्या मुक्तीची मी कामना केली आहे. “सदा जनानां हृदये संनिविष्टः”, या महामानवामधील मानवसत्त्यावर मी श्रद्धा बाळगिली आहे. आचार्य-अभ्यस्त अशा ऐकान्तिक साहित्यसाधनेच्या सीमेचा अतिक्रम करून एकदां मी त्या महामानवाला उद्देशून यथाशक्ति माझ्या कर्माचा अर्थ आणि माझ्या त्यागाचा नैवेद्य अर्पिला आहे. त्यांत बाहेरून जरी विघ्ने आले असली तरी अंतःकरणांतून मला प्रसाद लाभला आहे. मी या धरणीच्या महातीर्थावर आले आहे. येथे सर्व देश, सर्व जाति आणि सर्व काल यांच्या इतिहासाच्या महाकेंद्रांत नरेदेवता अधिष्ठित आहे. त्या देवतेच्या वेदीपाशी एकटाच बसून आपला अहंकार, भेदबुद्धि यांचे क्षालन करण्याचा दुःखाचा कर्मान भ्रजे मो प्रवृत्त आहे.

माझ्या जीवनांत जे कांही अर्किचित्कर असेल त्याचा अतिक्रम करून माझ्या चरित्रांतील आंतरतम प्रकृति आणि साधना जर माझ्या लेखनांत प्रकट झाली असेल, तिने आनंद दिला असेल, तर त्याचा मोबदला म्हणून मला केवळ आपल्या प्रेमाची अपेक्षा आहे, दुसऱ्या कशाची नाही. माझ्या सर्व त्रुटि जाणूनहि मी सर्व जन्मभर काय इच्छिले, काय मिळविले काय दिले, माझ्या अपूर्ण जीवनांत, असमाप्त साधनेत काय सूचित झाले आहे हे ज्यांनी ओळखिले आहे त्याच्याकडून मला अकृत्रिम सौहार्द लाभले, हे मला समजले म्हणजे पुरे.

साहित्यामधून मनुष्याची अनुरागसंपत्ति निर्माण करणे हेच जर कवीचे यथार्थ कार्य असेल, तर कवीच्या या दानाचे ग्रहण करण्यासाठी केवळ प्रेमाचीच आवश्यकता आहे. कारण, प्रेमालाच पूर्ण रूप दिसते. आजपर्यंत साहित्यात ज्यांना सन्मान प्राप्त झाला आहे त्याच्या रचनेकडे आपण साकल्याने पाहतो व म्हणून आपणांला त्यांच्याविषयी आदर वाटतो. तिचे तुकडे तुकडे करून छिद्रान्वेषण करण्याकडे अथवा छिद्रे पाडण्याकडे आपली स्वभावतः प्रवृत्ति होत नाही. आपल्या अनुरागहीन पुरुषचित्ताने कोणा मनुष्याला ज्याच्या श्रेष्ठ रचनेची टवाळी करता येणार नाही, तिला तुच्छ लेखतां येणार नाही, तिला तोंड वांकडे करून दाखवितां येणार नाही, असा कोणी मोठा साहित्यिक जगामध्ये आजपर्यंत जन्मास आला

नाही. प्रीतीची प्रसन्नता हीच सहज भूमिका होय. हिच्यावरच कवीची सृष्टि समग्र, सुस्पष्ट होऊन प्रकाशमान होते.

मर्त्य लोकांतील श्रेष्ठ दान अशी जी प्रीति ती मला मिळाली आहे, हे मी प्रणामपूर्वक कथन करितों. पृथ्वीवरील अनेक श्रेष्ठांच्या हातून ही मला मिळाली आहे. त्यांना कृतज्ञता नव्हे-मी आपले हृदय निवेदन करीत आहे. त्यांच्या दक्षिण हस्ताच्या स्पर्शामधून विराट मानवाचा स्पर्श माझ्या मस्तकाला झाला आहे. माझ्या मध्ये जे कांही श्रेष्ठ असेल ते त्यांच्या स्वीकाराला पात्र होवो.

याशिवाय माझ्या स्वदेशांतील जे लोक अतिनिकटतेच्या, अतिपरिचयाच्या अस्पष्टतेचा भेद करूनहि मजवर प्रेम करू शकले, त्यांचीहि आजच्या या अनुष्ठानांत मोठ्या यत्नाने रचिलेला अर्घ्य सिद्ध झाला आहे. त्यांच्या या प्रेमाचा मी अंतःकरणापासून स्वीकार करितों.

- * जीवनाचा पथ दिवसाच्या शेवटी येऊन रात्रीच्या घन अंधकारात लुप्त झाला आहे.
- * तारागण अंगुली उभवून अनिमेष नेत्रांनी “मा भैः” म्हणून नीरव प्रतिशब्द देत आहेत.
- * म्लान दिवसाचे शेवटचे फूल तोडून माझी यात्रा संपूर्ण करण्यासाठी या तीरावरून नवजीवनाच्या परतीराकडे मी निघालो आहे.
- * हे माझ्या जीवनसंध्ये, मजजवळ जे काही होते ते मी तुझ्या पदराखाली झांकून ठेविले आहे.
- * माझ्या अंधकारांतील सहचरा, माझ्या हातांतली राखी मी तुझ्या करुण हातावर बांधून दिली आहे.
- * निरोप घेत असतां आजहि प्रभार्तीच्या आशा आणि रात्रीच्या गीति, सुखाच्या स्मृति आणि दुःखाच्या प्रीति कितीतरी शिथळ उरल्या आहेत.
- * जे कांही मला प्राप्त झाले, ज्याची फेड होऊन गेली, चालता चालतां जे कांही पडून राहिले,

- * हृदयावर जें रत्न रुळलें, हृदयाला ज्या व्यथेने विद्ध केलें, छाया बनून जें दिगंतरी अदृश्य झालें,
- * तें जीवनातील सारें धन यत्किंचितहि फेकून देतां येणार नाही. धुळीमध्ये त्याची कितीहि अवहेलना होवो, त्यावर पूर्णाचा पदस्पर्श उमटलेला आहे.

नन्दलाल बसु

[‘विचित्रा’ या बंग मासिकाच्या चैत्र १३४० च्या अंकांतील श्री. रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांच्या लेखाचा सरळ अनुवाद.]

स्पिनोज्ञा नांवाचा एक तत्त्व-ज्ञानी होऊन गेला. त्याचे तत्त्वविचार त्याच्या व्यक्तिगत जीवनाहून वेगळे करून पाहता येतील. परंतु त्या दोर्होंचें एकत्र दर्शन घेतले तर आपणांला त्याची कृति अधिक उज्ज्वल रूपानें प्रतीत होते. लहानपणीच समाजाने त्याला परका समजून दूर लोटलें; पण दुःसह दुःखांतहि त्याने सत्याला सोडिलें नाही. जन्मभर त्याने अगदी थोड्या पैशांवर आपले दिवस कंठले. फ्रान्सचा राजा चवदावा लुई याने आपल्या नांवाने एखादा ग्रंथ अर्पण केल्यास त्याला मोठें पेन्शन देऊं केलें होतें. पण स्पिनोज्ञानें ती गोष्ट मान्य केली नाही. त्याच्या एका स्नेह्याने मरणसमयी आपली सगळी संपत्ति त्याच्या नांवें करून दिली; पण त्याने ती संपत्ति स्वतः न घेता त्या दात्याच्याच एका भावाला देऊन टाकली. त्याचें जीवन आणि त्याचें तत्त्वज्ञान हीं एके ठिकाणीं आणून पाहिलीं तरच त्याच्या सत्याच्या साधनेचें यथार्थ स्वरूप दिसून येतें; आणि त्या साधनेचा जन्म केवळ त्याच्या तार्किक बुद्धीतूनच झाला नव्हता, तर त्याच्या संपूर्ण जीवनांतून तिचा उद्भव आणि विकास झाला होता हे समजून येतें.

मला वाटतें चित्रकला आणि साहित्य यांमध्ये तर मनुष्याच्या जीवनाचा त्याच्या कृतीशी अधिक निकट संबंध असतो. त्याचें एकत्र दर्शन घेण्याचा

सुयोग आपणांला नेहमीच मिळतो असे नाही. पण तसा सुयोग मिळाला तर मनुष्याच्या कृतीच्या अकृतिम सत्यतेविषयी आपली कल्पना विशेष स्पष्ट होऊ शकते. उपजत कवि आणि उपजत शिल्पी (Artist) यांना केवळ त्यांच्या लेखांत, त्यांच्या हातच्या कृतींत पाहतां येत असे नाही, तर त्यांचे स्वरूप त्यांच्या व्यवहारांत, त्यांच्या दैनिक आचारांत व त्यांच्या जीवनांतील रोजच्या बोलण्याचालण्यांतहि दिसून येते.

चित्र-शिल्पी नन्दलाल बसु यांचे नांव आपल्या देशांत पुष्कळांना माहीत आहे. आपापल्या रुचि, वृत्ति, शिक्षण आणि सवयी यांना अनुसरून अनेकजण अनेक प्रकारे त्यांच्या चित्रांचे समालोचन करीत असतात. असल्या क्षेत्रांत मतैक्य होण्याची कधीच आवश्यकता असत नाही. वस्तुतः असले मतवैचित्र्य हेंच अनेकदा श्रेष्ठतेचे गमक ठरते. पण मित्र मित्र अवस्थांमधून नन्दलाल यांचे जीवन जवळून नीट जाणण्याचा सुयोग मला मिळाला आहे. या सुयोगामुळे चित्रे काढणाऱ्या या पुरुषाच्या जीवनाविषयी मला अत्यंत पूज्य बुद्धि वाटत आली आहे; आणि म्हणून त्याच्या चित्रांचेहि मला गौरवबुद्धीने ग्रहण करितां आले आहे. या पूज्य बुद्धीने दृष्टीला एक शक्ति लाभते, आणि तिच्यामुळे दृष्टीला प्रत्यक्षाच्या अंतरंगांत प्रवेश करितां येतो.

नन्दलाल यांना बरोबर घेऊन मी एकदा चीन-जमानच्या सफरीला गेलों होतों. माझ्याबरोबर माझे इंग्रज मित्र मिस्टर अल्म्हर्स्ट हे होते. ते म्हणाले— 'नन्दलाल यांचा सहवास म्हणजे एक शिक्षणच होय.' त्यांचे ते म्हणणे अगदीं यथार्थ आहे. नन्दलाल यांची कला-दृष्टि अत्यंत शुद्ध आहे. त्यांची विचारशक्ति अन्तर्दर्शी आहे. कांहीं लोक असे असतात, की ज्यांना कलेला कृत्रिम श्रेणीमध्ये सीमाबद्ध करून पाहतां आले नाही तर दिशाभूल झाल्यासारखी वाटते, असले पाहणें म्हणजे लंगड्या माणसाचे काठी धरून चालणें होय. जड, बाह्य आदर्शावर विसंबून एखाद्या विशिष्ट प्रमाणाशी तुलना करून विचार करण्यासारखें ते आहे. असली परीक्षापद्धति पदार्थ-संग्रहालय सजविण्याला उपयोगी पडणारी आहे. जी वस्तु मृत होते तिला सीमा प्राप्त होते. तिचा संपूर्ण परिचय करून घेणें सहज साधते. यामुळे विशिष्ट छाप मारून तिला वेगळ्या वर्गांत दाखव

करून चालतें. परंतु जी कला इतिहासाच्या स्मृति-भाण्डारांतील निश्चल पदार्थ झाली नाही, सजीव वर्तमानाशी जिची नाडी जोडलेली आहे, तिची प्रवणता भविष्यत्कालाकडे असते. ती चालत असते, पुढे जात असते. तिच्या संभूतीचा अद्यापि शेवट झालेला नसतो. तिच्या अस्तित्वाच्या पक्ष्या दस्तऐवजावर शेवटची सही पडलेली नसते. कलेच्या राज्यातील सनातनी लोक मृताच्या लक्षणाशी जुळेल अशी, जीवितासाठी श्रेणी-विभागाची खिडकी नसेलली एक कबर निर्माण करितात. नन्दलाल हे या जातीचे गृहस्थ नाहीत. त्यांच्या दृष्टीने कला हा सजीव पदार्थ आहे. कलेला ते स्पर्शने, दृष्टीने, हृदयाने ओळखतात. यामुळे त्यांची संगत म्हणजे एक शिक्षणच होय. शिष्यरूपाने त्यांच्याजवळ येण्याचा सुयोग ज्यांना लाभला ते मोठे भाग्यवान होत असं मला वाटते. या गोष्टीचा ज्याला अनुभव आला नाही अथवा ही गोष्ट ज्याला मान्य नाही, असा त्यांचा एकहि शिष्य आढळणार नाही. यासंबंधात त्यांनी आपले गुरु अवनींद्रनाथ यांची प्रेरणा स्वभावतःच सहज ग्रहण केली आहे. शिष्याच्या अन्तर्हित शक्तीला ते बाहेरच्या एकाद्या सनातन साच्यांत ओतण्याचा कधीच प्रयत्न करित नाहीत. ते त्या शक्तीला आपल्या मार्गाने जाण्यास मोकळीक देऊ पाहतात. यांतच त्यांना कृतकृत्यता वाटते. कारण त्यांच्या स्वतःमध्येहि अशीच मुक्तता आहे.

कांदी दिवसापूर्वी मुंबई येथे नन्दलाल यांनी आपल्या सध्याच्या शिष्याच्या चित्राचे एक प्रदर्शन भरविले होते. तेथे एक कला भवन (स्कूल ऑफ आर्ट्स) आहे हे सर्वांना ठाऊक आहे. त्या कलाभवनाचे अनुयायी आमच्याकडील चित्राविषयी अनादर दर्शविणारे लेख लिहीत असतात ही गोष्ट देखील, मला वाटते, पुष्कळांना माहीत आहे. त्यांची तक्रार अशी असते, की आमच्या कलासृष्टीत आम्ही जुन्या चालीचीच चित्रे निर्माण करितो, ती केवळ थोडक्यांत फसवण्याची युक्ति आहे; यास्तव संसारांतील प्राणवैचित्र्य त्यांमध्ये नाही. आम्ही वर्तमानपत्रांतून याचा मुळीच प्रतिवाद कला नाही, केवळ चित्रे दाखविलीं. इतके दिवस या प्रमाणे जे चेष्टा करित आले होते त्यांना पूर्ण विरुद्ध असं प्रमाण पहा वयास सापडलं. त्यांना विविध चित्रे दिसलीं, त्यांमधून विविध हातांनी

विविध चित्रांचें प्रकटीकरण केलेले आढळून आले. त्यात जुन्या काळची नक्कल नव्हती आणि नव्या काळचीहि नक्कल नव्हती. शिवाय कोणत्याहि चित्रांत चालू बाजार-भावाकडे मुळीच लक्ष दिलेले नव्हते.

त्या नदीचा प्रवाह अल्प असतो तिच्यामध्ये शेवाळीची बेटे बनतात; तिचा पुढील मार्ग रुद्ध होऊन जातो. त्याप्रमाणें असे कांही शिल्पी आणि साहित्यिक असतात, की ते आपल्या सवयी आणि आपले छाप यांच्या द्वारा आपल्या अचल सीमा निर्मितात. त्यांच्या कृतीत प्रशंसनीय गुण असू शकतात, पण त्यांना वळण घेतां येत नाही, पुढे जाण्याची इच्छा होत नाही. एकसारखी आपली आपणच नक्कल करीत राहतात. आपण निर्माण केलेल्या कृतीतून सदा स्वतःचीच उसनवारी त्यांनी चालविलेली असते.

आपल्या प्रतिभेच्या यात्रापथामध्ये सवयीच्या जडतेमुळे उत्पन्न होणारें हें सीमाबंधन नन्दलाल यांना यत्किंचित्ही सहन होत नाही हें मला माहित आहे. त्यांच्यामध्ये असलेली ही बंडखोरी मी कित्येक दिवसांपासून पाहात आले आहे. विश्वशक्तीमध्ये ही बंडखोरी-हा विद्रोह-सर्वत्र भरून राहिलेला आहे. सत्यसृष्टि रुळलेल्या मार्गाने जात नाही. प्रलयशक्तिच तिचा मार्ग तयार करून देते. सृष्टि-कार्योतील ही जीवनशक्तीची अस्थिरता नन्दलाल यांच्यामध्ये स्वभाव-सिद्धच आहे. एखाद्या अडुयावर गेल्यावर पुढे न जातां एखाद्या खुर्चीवर बसून पाय हालवीत पडावें हें त्यांच्या भाग्य-लेखांत लिहिलेलें नाहीं. त्यांच्या बाबतींत जर हें शक्य झालें असतें, तर बाजारात त्यांचें दुकान चांगले भरभराटीला आलें असतें. बांधलेली गिऱ्हाइके असतात त्याची विचारबुद्धि दृढपणें खुंटीला बांधून ठेवलेली असते. त्यांची भाव ठरविण्याची पद्धति रूढ आदर्शांना धरून असते, आपल्या अभिरुचीला त्या आदर्शांच्या बाहेर जाऊं देण्यास त्यांना भीति वाटते. त्यांच्या आवडी-चें परिमाण लोकमताच्या परिमाणावर अवलंबून असतें. कलावंताच्या कलेविषयी सर्वसाधारण लोकांत आवड उत्पन्न होण्यास थोडा वेळ लगतो. पण एकदा आवड निर्माण झाली म्हणजे तिच्या अनुरोधानें वागलें असतां कलावंताला कांही भय उरत नाही. पण जो आत्मविद्रोही कलावंत

आपल्या कलमाच्या पद्धतीचा क्षणोक्षणी भंग करितो त्याचे इतर कांही झाले तरी त्याला बाजारांत वरचेवर फसावे लागते. परंतु एक वेळ बाजारांत फसले तरी चालेल, पण स्वतःला फसविणे चांगले नाही. नन्दलाल यांना असल्या आत्मवंचनेचा तिडकारा आहे हे मला निश्चित माहीत आहे. यामुळे त्यांचे काय नुकसान व्हावयाचें असेल तें होईल. अमुक एका ग्रंथापर्यंत अथवा अमुक एका चित्रापर्यंत लेखक वा चित्रकार यांच्या उत्कर्षाची सीमा झाली अशी लोकवार्ता मधून मधून बाजारात उठते. कित्येक वेळा त्याचा अर्थ इतकाच असतो की नित्याच्या मापात व्यत्यय उत्पन्न झालेला आहे. सर्वसाधारण लोकांच्या सवयीचा बांधलेला दुकानदार होण्याचा लोभ आवरतां आला नाही म्हणजे त्या लोभांतून पाप निर्माण होतें. पापाने मृत्यु येतो. इतर कांही झाले तरी नन्दलाल यांना या पापलोभाची मुळीच भीति नाही. त्यांची लेखणी आपल्या भूतकालाचा त्याग करून पुढे चालणारी यात्रिका आहे. विश्वसृष्टीचा यात्रापथ त्या दिशेकडेच आहे. अनंताच्या आह्वानामुळे तिचा अभिसार चालला आहे.

कलावंताच्या चरित्रावरून, त्याच्या जीवनावरून त्याच्या अभिजाततेचा बोध होऊं शकतो, याचें प्रमाण नन्दलाल यांच्या स्वभावामध्ये आपणाला वारंवार मिळतें. प्रथम आपणाला त्यांची कलेवरील संपूर्ण निष्ठा आढळून येते. भौतिक विषयाकडे जर त्यांची आकांक्षा धावली असती तर त्या दिशेने त्यांना उच्च स्थान मिळण्याचा भरपूर योग होता. प्रतिभेचें नाणें पारखण्यासाठी परीक्षक इन्द्रदेव कलासाधकांच्या तपस्येपुढे रजतनूपुरांच्या झंकाराचें मोहजाल पसरून देतो. सरस्वतीच्या प्रसादस्पर्शामुळे त्या लोभापासून त्यांचें रक्षण होतें. देवी त्यांच्या अर्थाच्या बंधनापासून उद्धार करून त्यांना सार्थकतेच्या मुक्तीचा वर देते. या मुक्तिलोकांत नन्दलाल विराजत आहे. त्यांना भय नाही.

त्यांच्या स्वाभाविक अभिजाततेचें आणखी एक लक्षण दिसून येतें. तें म्हणजे त्यांचें अविचलित धैर्य होय. मित्रांच्या तोंडून निघालेल्या अन्याय्य निंदेने देखील त्यांच्या प्रसन्नतेचा नाश कधी होत नाही, याचे दाखले मी पाहिले आहेत. जे त्यांना जाणतात त्यांना अशा घटनेबद्दल

दुःख होतें, पण ते स्वतः अत्यंत सहज शीतीने क्षमा करूं शक्तात. यामध्ये त्यांच्या हृदयाचें ऐश्वर्य सिद्ध होतें. त्यांचें मन दरिद्री नाही. आपल्या व्यवसायबंधूपैकी कोणाविषयीहि मत्सराचा आभास देखील त्यांच्या वागणुकींत कधी दिसून येत नाही. ज्याला जें श्रेय दिलें पाहिजे तें त्याला दिल्याने आपल्या स्वतःच्या यशांत उणीव पडेल असली भीति त्यांना कधीहि क्षुद्र होऊं देत नाही. स्वतःच्या बाबतींत काय अथवा दुसऱ्यांच्या बाबतींत काय, ते सदा सत्यशील असतात. ते आपली फसवणूक करीत नाहीत आणि दुसऱ्यांचीहि वैचना करीत नाहीत. जसे कृतींत तसेच स्वभावांतहि ते कलावंत आहेत ही गोष्ट यावरून पाहावयास सापडते. क्षुद्रतेचा दोष स्वभावतःच त्यांना कोठेहि असलेला आवडत नाही.

शिल्पी आणि मनुष्यव्यक्ति या दोन्ही बाजू एकत्र जोडून मी नन्दलाल याना जवळून पाहिले आहे. बुद्धि, भावना, नैपुण्य, अभिज्ञता आणि अंतर्दृष्टि या गुणांचा असला समन्वय क्वचितच पाहावयास मिळतो. त्यांच्याजवळ शिक्षण घेणाऱ्या त्यांच्या शिष्यांना ह्या गोष्टींचा अनुभव येतो. त्याचप्रमाणें जे त्यांचे मित्र त्यांना राज्याच्या मोठ्या व्यवहारांत वागतांना नित्य पाहतात, ते त्यांचें औदार्य व त्यांच्या चित्ताचें गांभीर्य या गुणांनी त्यांच्याकडे आकर्षिले जातात. माझ्या स्वतःच्या व त्या सर्व मित्रांच्या वतीने ही गोष्ट प्रसिद्ध करण्याची इच्छा या माझ्या लेखाच्या रूपाने व्यक्त होत आहे. असल्या प्रगंसेची त्यांना मुळीच अपेक्षा नाही; पण माझ्या मनालाच त्याची आवश्यकता भासते.

कालिदास-गौरव

[श्री. रवींद्रनाथ ठाकुर यांनी सुमारे ५० वर्षांपूर्वी 'चैताल्लि' नामक काव्यसंग्रहांत कालिदासावर पांच सुनीतें लिहिली आहेत. एका महा-कवीचा दुसऱ्या महाकवीने केलेला काव्यगौरव हा साहित्यक्षेत्रांत अपूर्व योग होय.]

१ ऋतुसंहार

हे कवीन्द्र कालिदास,
 कल्पकुंजवनांत यौवनाच्या यौवराज्यसिंहासनावर प्रेयसीसह
 एकांतीं तूं बसला आहेस,
 समस्त पृथ्वी तुमचें मरकतपादपीठ धारण करण्यासाठींच केवळ
 राहिली आहे.
 समस्त गगनानें केवळ तुमच्यावरच सुवर्णाचें राजछत्र उंच
 धरिलें आहे.
 सहा ऋतूंच्या सहा सेवादासी फिरून फिरून येऊन नृत्य करीत
 आहेत.
 तुमच्या तृषित यौवनाला नवनववर्णमयी मदिरेची धारा ओतून
 त्या नवनव पात्रें भरून देत आहेत.
 त्रिभुवन हें एक अन्तःपुर, उत्सवभवन झालें आहे.
 दुःख नाही, दैन्य नाही; जनप्राणी कोणी नाही.
 केवळ तूं राजा आणि तुझी राणी, दोघेंच आहां !

२ मेघदूत

तो महाप्रताप एका क्षणांत भंगून गेला !
 त्या सुखराज्यांत एक दिवस ऊर्ध्व दिशेहून ईश्वराच्या शापानें
 बिरहाची ज्योत हातीं घेऊन प्रवेश केला.
 मीलनाचें मृगजळ—यौवनाचा विश्वप्राप्ती मत्त अहंकार एका
 क्षणांत नाहीसा झाला.
 प्रखर रौद्र किरणांनीं धुक्याची माया अदृश्य झाली.
 षड्ऋतूंच्या सहचरींनीं छत्रचामरें टाकून दिलीं.
 समा विसर्जन करून त्यांनीं एकदम रंगपट वर ओढून घेतला.

एकाएकी चित्रांत रेखल्यासारखें आषाढाचें अश्रुप्लुत सुंदर भुवन
दिसूं लागलें.

चारी बाजूंना पर्वत, कानन, नगर, नगरी, ग्राम, हीं दिसूं
लागलीं.

विश्वसभेमध्ये तुझी विरहबीणा सकरुण बाजत आहे !

३ कुमारसंभवगान

हे कवे,
तूं जेव्हां देवदंपतीला कुमारसंभवगान ऐकविलेंस, त्या वेळीं
प्रमथगण चौबाजूंना येऊन उभे राहिले.

शान्त, मन्थर संध्यामैत्र शिखरावर येऊन टेकले.

विद्वत्-लीला थांबली; गडगडाट शांत झाला.

कुमाराचा शिखी आपला पिसारा खालीं करून आपली उंच
मान थोडी वांकवून पार्वतीपाशीं स्थिर उभा राहिला.

जेव्हां देवीचा ओठ स्मितहास्यानें कंपित झाला,

जेव्हां न कळत तिनें दीर्घ श्वास सोडिला.

जेव्हां तिच्या डोळ्यांच्या पापण्यांवर अश्रुजल चमकलें.

शेवटीं जेव्हां तिच्या नयनांवर व्याकुळ लज्जा निःशब्दपणें
अवतीर्ण झाली, तेव्हां—हे कवे,

देवीकडे पाहून तूं एकाएकीं गाणें समाप्त न करितांच थांबलास !

४ मानसलोक

हे कवि कालिदास,
मानस-कैलास-शृंगावरील निर्जन भुवनांत, महेशमंदिराच्या
प्रांगणांत तूं महेशाचा कवि होतास.

नीलकंठाच्या द्युतीप्रमाणें स्निग्ध, नीलवर्णाच्या चिरस्थिर
आषाढीच्या सांद्रमेघदलांमध्ये, ज्योतिर्मय सप्तर्षीच्या तपोलोक-
तलीं तुझें वास्तव्य असे.

आजहि त्या मानसधामीं तुझी बसति आहे.

हे कविपते, शंकराच्या चरितगायनानें भुवन भरून तूं तेथें चिर-
दिन राहशील.

मध्येच उज्जयिनीचें राजनिकेतन, विक्रमादित्य नृपति, नवरत्न-
सभा हें स्पन्न क्षणभर कोठून चमकलें ?

तें स्वप्न, तें विशाल चित्र अदृश्य झालें.

मानसलोकामध्ये तूं चिरकवि तेवढा राहिला आहेस !

५ काव्य

हे अमर कवे,

आमच्यासारखीं सुखदुःखें, आशानिराशांचीं द्वंद्वें तुला कधीं
नसतील काय ?

राजसभेंतील कट, गुप्त आघात, काय क्षणोक्षणीं झालेच नसतील?
अपमान, उपेक्षा, अविश्वास, अन्याय, कठोर क्रूर अभाव हे काय
तुला कधीं सहन करावे लागले नसतील ?

हृदयीच्या शल्यामुळे तुला कधीं झोपेशिवाय रात्र काढावी लागली
नसेल काय ?

तरीपण या सर्वांच्यावर आनंदसूर्याकडे मुख करून तुझ्या काव्याचें
सौंदर्यकमल निर्लेप, निर्मल फुललें आहे.

त्यावर दुःख, दैन्य, दुर्दिन यांचें कोठेंच कांहीं चिह्न दिसत नाहीं.
जीवनाच्या मंथनांतून निघालेलें विष तूं स्वतः प्राशन केलेंस
अमृत निघालें ते जगाला देऊन गेलास !

गुरुदेवांचें पुण्यस्मरण

रवीन्द्रांच्या निधनामुळें आधुनिक भारतांतील एक थोर विभूति अंतर्धान पावली आहे. रवीन्द्रनाथ हे एक महाकवि होऊन गेले. कथा, काव्य आणि नाट्य असे साहित्याचे तीन विभाग आहेत. कथन अथवा वर्णन हें कथेचें प्राणतत्त्व असतें. काव्यांत उत्कट भावनांचा आविष्कार असतो आणि नाटयामध्ये जीवनातील समरप्रसंगांचे चित्रण असतें. साहित्याच्या या तीनहि विभागांत सारखीच करामत करून विविध विभागांमधील महाकवि म्हणतात. रवीन्द्रनाथांची प्रतिभा विश्वतोमुखी होती. कथा, काव्य आणि नाट्य या साहित्याच्या तीनहि विभागांत त्यांनी अमरकृती निर्माण करून ठेवल्या आहेतच, पण रवीन्द्रनाथ हे केवळ रससाहि- त्यांतच प्रवीण होते असे नाही. संगीत, चित्र, नृत्य, अभिनय इत्यादि ललितकलांत तितकेच निष्णात होते. रससाहित्यप्रमाणें या ललितकलां- तहि त्यांनी अग्रस्थान पटकाविले होतें त्यांच्या प्रतिभेचा आणखी एक विशेष सांगण्यासारखा आहे. ललितकलांची निर्मिति करण्याचें सामर्थ्य जसें रवीन्द्रांच्या प्रतिभेंत होतें तसेंच त्या कलांचें विशदीकरण, सौंदर्य- समीक्षण करण्याचेंहि सामर्थ्य तिच्या अंगी होते. विद्वत्ता आणि विदग्धता यांचा त्यांच्या प्रतिभेंत मनोरम संगम झालेला होता. त्यांची रसिकता त्यांच्या विद्वत्तेनें पंडित झालेली आणि त्यांची विद्वत्ता त्यांच्या रसिकतेनें मंडित झालेली होती. प्रज्ञा आणि प्रतिभा यांचा इतका मनोहर समन्वय जगात क्वचितच पाहावयास सापडतो.

रवीन्द्रांची जीवन-विभूति त्यांच्या साहित्य-विभूतीहूनहि अधिक भव्य आहे. ज्ञान, सौंदर्य आणि साधुत्व हीं जीवनाचीं त्रिविध मूल्ये आहेत. जीवनाचें सत्य जाणून त्याचा जगताच्या बुद्धीला साक्षात्कार करून देणें हें तत्त्ववेद्याचें कार्य असतें. जीवनांतील सौंदर्याची विश्वाला प्रतीति करून देण्याचें कार्य कवि करीत असतो; आणि संसारात मांग- व्याची प्रतिष्ठापना करणें हें साधूचें जीवनकार्य असतें. या तीनहि भूमि-

कांचे रवीन्द्रनाथांमध्ये आश्चर्यकारक मीलन झालेलं आढळतं, यामुळे रवीन्द्रांचा जीवन-महिमा अवर्णनीय झाला आहे.

रवीन्द्रांच्या बालपणीच त्यांच्या भोवतालीं तीन क्रांत्या सुरू झाल्या होत्या. राजा राममोहन राय यांनी विचारक्षेत्रांत निर्माण केलेल्या क्रांतीचें पौरोहित्य रवीन्द्रनाथांचे वडील महर्षि देवेन्द्रनाथ यांनी चालविलें होतें. पाश्चात्य साहित्याशीं घडून आलेल्या नूतन परिचयामुळे वंग साहित्यांत ऋषि बंकिमचंद्र यांनीं नवयुग निर्माण केलें होतें. आणि राजकीय स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी नवयुवकांच्या धडपडींना प्रारंभ झाला होता. रवीन्द्र-नाथांवर या तीनहि क्रांत्यांचा खोल परिणाम घडून आला, आणि त्यांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा या तीनहि प्रकारच्या चळवळींवर उमटविला. ठाकुर घराणे प्रथमपासूनच क्रांतिकारक होते. देवेन्द्रनाथ हे एक थोर समाजसुधारक आणि साधक होते.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ॥

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

या उपनिषदांतील प्रसिद्ध मंत्रानें त्यांना अध्यात्माची गोडी लागली होती. त्यामुळे रवीन्द्राना बालपणीच उपनिषदांतील प्रज्ञांत उपासनेची दीक्षा मिळाली. देवेन्द्रांप्रमाणेंच रवीन्द्रांच्या जीवनावरहि वरील मंत्राचा कायमचा परिणाम झाला. त्यांचें साहित्य आणि तत्त्वज्ञान हें केवळ वरील मंत्राचें विस्तृत व्याख्यानच आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. वरील मंत्रांत भारतीय संस्कृतीचें सारसर्वस्व साठविलेलें आहे असें महात्मा गांधींनीहि म्हटल्याचें प्रसिद्ध आहे. हें विश्व म्हणजे परमेश्वराची व्यक्त विमूर्ति असून निर्लोभ वृत्तीनें विश्वाची सेवा करणाराला परमेश्वर स्वरूप प्राप्त होतें असा रवीन्द्रनाथांचा तत्त्वविचार आहे.

“वैराग्य-साधने मुक्ति, से आमार नय ।

असंख्यबंधनमाझे महानंदमय

लभिबो मुक्तिर स्वाद ।

इन्द्रियेद्वार

रुद्ध करि योगासन, से न हे आमार ।

जे किछु आनंद आछे दृश्ये गंधे गाने

तोमार आनंद रबे तार माझ-खाने ।

या ओळींत त्यांचें सर्व जीवन-दर्शन सामावेल्ले आहे. विश्वांतील दृश्यांत प्रकट होणारा आनंद हा परमेश्वराचाच आनंद असला तरी त्याचा आस्वाद घेण्यासाठी मनुष्याला आपल्या हृदयांतील मलिन वासनांचा आणि अहंकाराचा होम करावा लागतो, याची रवीन्द्रांना चांगली जाणीव होती. म्हणून रवीन्द्रांनी द्वेष आणि हिंसा या वृत्तींचा समूळ उच्छेद करून हृदयांत प्रेम आणि सेवा यांची जोपासना करण्याची साधना सांगितली आहे. शेषेर मध्ये अशेष आळे ” किंवा “ सीमार माझे असमि तुमि ” इत्यादि प्रकारांनी या सान्त विश्वांतच अनन्त परमेश्वर भरलेला आहे असे त्यांनी गाडलें आहे; पण त्या अनन्ताचें दर्शन घेण्यासाठी द्वैताची सारी बंधने तोडली पाहिजेत असेंहि सांगितलें आहे. यामुळें रवीन्द्रांच्या धर्मविचारांत वर्णभेद, जातिभेद इत्यादि संकुचित भावनांना मुळीच स्थान नाहीं. त्यांचा धर्म म्हणजे विश्वव्यापी प्रेमधर्म होय.

ठाकुर घराण्यांत साहित्य, संगीत, चित्र इत्यादि विविध ललित कलांचे प्राबल्य असल्यामुळें रवीन्द्रनाथांची साहित्य-प्रतिभा बालवयांतच निकसली. बंकिमचंद्रांच्या एका सत्कारसमयी त्यांच्या गळ्यांत घातलेला पुष्पहार बंकिमचंद्रांनी बालरवीन्द्रांच्या गळ्यांत घालून “ वंगसाहित्याचा उत्कर्ष या बालकवीच्या हातून होणार आहे ” असें भविष्य वर्तविलें होतें. त्याप्रमाणें रवीन्द्रनाथांच्या साहित्यानें खरोखरच वंगभाषेचें वैभव अपरिमित वाढविलें. रवीन्द्रांच्या रचनेमुळें वंगभाषेला भारतीय भाषांत अग्रस्थान प्राप्त झालें इतकेंच नव्हे, तर रवीन्द्रांच्या आंतरराष्ट्रीय कीर्तीमुळें तिला जगांतील प्रमुख भाषांच्या बरोबरीनें मान मिळूं लागला. बालपणांच रवीन्द्रनाथांना ‘जीवनाचें अंतर्बाह्य स्वरूप एकाच आनंदरसानें ओतप्रोत भरून गेलेले आहे’ असा दिव्य साक्षात्कार झाला होता. ‘निर्झरे स्वप्नभंग’ या त्यांच्या बालपणच्या प्रसिद्ध कवितेंत त्या साक्षात्काराचें वर्णन आलेलें आहे. तेथपासून त्यांच्या लेखनांत आणि जीवनांत त्याच दिव्य दर्शनाची आढळणी केल्ली आढळते.

रवीन्द्रांचें मन सौंदर्यलक्ष्मी आणि भावकोमल असल्यामुळे त्यांना कणे त्याहि रूढ जीवन-पद्धतीनें आकर्षित केलें नाहीं. येथील शैक्षणिक संस्थांत त्यांचें मन रमेना म्हणून त्यांना इंग्लंडांत पाठविण्यांत आलें. पण तेथेहि विद्यापीठाच्या चाकोरीत त्यांचें चित्त रुळेना. यामुळे तेथून परत आल्यावर देवेंद्रनाथांनीं त्यांना पद्मानदीच्या कांठी आपली वतनवाडी सांभाळण्यासाठीं पाठवून दिलें, या कालांत रवीन्द्रांनी आपल्या विख्यात लघुकथा लिहिल्या. पण त्यांना केवळ साहित्यानें समाधान होईना. जीवनाच्या समरभूमीवर प्रवेश करण्यासाठीं त्यांचा अंतरात्मा धडपडूं लागला. या वेळची आपली मनःस्थिति त्यांनीं 'एबार फिराओ मोरे' या प्रसिद्ध कवितेंत फार उत्कटतेनें वर्णिली आहे. पद्मकाठी राहिल्यावर ग्रामीण जनतेची शोचनीय परिस्थिति त्यांना प्रत्यक्ष पहावयास मिळाली. अज्ञान, दारिद्र्य आणि भीति यांनीं ग्रासलेलें जीवन पाहून त्यांचें कविहृदय व्यथित झालें. या दुःखाचा वाचा फोडली पाहिजे आणि या भयहृदयांत आशा जागृत केली पाहिजे असें त्यांना वाटूं लागलें. आपल्याच हृदयाच्या निर्जन निकुंजांत बसून केवळ स्वतःच्याच सुखदुःखाच्या चितनानं मग्न होऊन जाणें ही एक माया आहे असा त्यांना प्रत्यय आला.

“ ए दैन्य माझारे, कवि,
 एकवार नये एसो स्वर्ग हते विश्वासेर छवि
तबे धन्य हबे मोर गान
 शतशत असंतोष महागीते लभिवे निर्वाण ।”

विश्वजीवनाशीं समरस होऊन विश्वाचें दैन्य दूर करण्याचा मार्ग कवीनें दाखविला पाहिजे तरच त्याचें काव्य कृतार्थ होते, असें त्यांना वाटूं लागलें आणि त्यांनीं प्रत्यक्ष सेवाकार्यांत प्रवेश करण्याचा निश्चय केला. आपल्या प्रकृतिधर्माला अनुरूप असा सेवेचा प्रकार त्यांनी शोधून काढला. आणि शान्तिनिकेतनमध्ये आपल्या प्रख्यात शैक्षणिक प्रयोगाला सुरुवात केली.

रवीन्द्रनाथांनीं याचवेळीं राजकारणातहि प्रामुख्याने भाग घेतला होता. वंगभंगाच्या चळवळींत अरविंदांच्या बरोबरीनें त्यांनीं तेजस्विता

ओतली होती. तथापि राजकारणाची त्यांची कल्पना व्यापक होती. 'स्वदेशीसमाज' या ग्रंथांत रवीन्द्रनाथांनीं स्वावलंबी समाजोद्धाराचा कार्यक्रम सांगितलेला आहे. त्यांत हिंदुमुस्लिम ऐक्य, हस्तव्यवसायांचें पुनरुज्जीवन, अस्पृश्यतानिवारण आणि ग्रामीण जनतेचें सेवेच्याद्वारे संघटन असा विधायक मार्ग सुचविला आहे. त्यावेळच्या उतावळ्या तरुणांना तो मिळमिळीत वाटला आणि त्यांनीं अत्याचारी मार्गाचा स्वीकार केला. रवीन्द्रनाथ हे अत्याचाराच्या संपूर्ण विरुद्ध होते. तो मार्ग व्यावहारिक दृष्टीनें विफल होणारा आणि नैतिक दृष्टीनें भारतीय परंपरेस कमीपणा आणणारा आहे अशी त्यांची दृढ समजूत होती. अर्जविनंत्यांचें परावलंबी राजकारण त्यांना क्षुद्र वाटत होते. संपूर्ण नैतिक सामर्थ्यावरच आपल्या देशाचा अभ्युदय अवलंबून आहे असा त्याचा विश्वास होता. यामुळें हिंदुस्थानांतील राजकारणाशी त्याचा संबंध वंगभंगाच्या चळवळीनंतर बरीच वर्षे राहिला नाहीं. पण महात्मा गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेंत सत्याग्रहाचा लढा सुरू केला त्यावेळी शांतिनिकेतनमधून रवीन्द्रनाथांनी सत्याग्रहात भाग घेण्यासाठी अड्डयूज आणि पियर्सन या आपल्या सहकाऱ्यांना पाठवून दिले. पजाबमधील सरकारी अत्याचारामुळें त्यांनी आपला सर हा किताब व्हाईसरॉयकडे परत पाठवून दिला. आणि तेव्हापासून ते महात्माजींच्या सत्याग्रह चळवळीला सदैव पाठिंबा देत आले. कारण गांधीजींच्या चळवळीत विधायक कार्यक्रमाला महत्वाचें स्थान असून सत्याग्रह ही एक उच्च नैतिक शक्ति आहे. यामुळें कांहीं किरकोळ मतभेद सोडले तर, गांधीजींचें राजकारण रवीद्रांच्या ध्येयवादाशी सुसंगतच आहे.

तथापि रवीन्द्रांचें मुख्य कार्य म्हणजे त्यांनी आपल्या विश्वभारती विद्यापीठातर्फे विश्वाला दिलेला ऐक्याचा आणि प्रेमाचा अमर संदेश. 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्' असा विश्वभारतीचा मुद्रालेख आहे. सर्व विश्व हें मानवकुलाचें एकच घरटें आहे आणि त्यांत सर्वांनीं प्रेमानें आणि सहकार्यानें नांदून आपापला विकास साधावा. विश्वैक्याला विश्वातील विविधतेचा विरोध नाहीं. पूर्व आणि पश्चिम यांच्या संस्कृतीत जें जें रमणीय आणि जीवनाला हितकर आढळेल तें तें रक्षण करण्याचे कार्य केलें पाहिजे. पाश्चात्यांची भौतिक विद्या आणि पौरस्त्याची अध्यात्मविद्या यांचा

समन्वय साधला पाहिजे हे विश्वभारतीचे प्रयोजन आहे. या दृष्टीने रवीन्द्रनाथांनी विश्वभारतीत पौरस्त्य संस्कृतीचा अभ्यास करण्याची विपुल साधने प्रयासाने जमविली आहेत. पाश्चात्य पंडितांनी विश्वभारतीत येऊन पौरस्त्य संस्कृतीचा अभ्यास करावा आणि विश्वभारतीतील विद्यार्थ्यांना पाश्चात्य संस्कृतीचा परिचय करून द्यावा, यासाठी रवीन्द्रनाथांनी सतत प्रयत्न केले. गीतांजलीला 'नोबेल प्राइझ' मिळाल्यानंतर रवीन्द्रांचा महिमा विश्वभर गाजला. त्यांना जगांतील साऱ्या राष्ट्रांतून निमंत्रणे आली आणि संस्कृतिसमन्वयाचा आपला संदेश त्यांनी जगांतील सर्व विचारवंतांच्या कानी घातला. यामुळे रवीन्द्रांच्या कीर्तीबरोबरच भारताची कीर्ति दिगंत पसरली. भारताला आणि विश्वाला मिळालेली ही रवीन्द्रनाथांची अक्षम्य देणगी आहे.

मानवप्रेम हा रवीन्द्रांच्या भव्य जीवनविभूतीचा पाया आहे. भारतीय संस्कृतीचा महिमा तात्विकदृष्ट्या कितीही मोठा असला तरी प्रत्यक्ष जीवनांतील अस्पृश्यतेसारख्या राक्षसी रूढींनी त्याला कलंकित केले आहे. या दुर्भाग्याबद्दल रवीन्द्रनाथांचे अंतःकरण शतधा विदीर्ण होत असे. त्यांच्या सर्व लेखनांत याबद्दल त्यांनी अतिशय कळकळीने उद्गार काढिले आहेत. "हे मोर चित्त, पुण्यतीर्थ जागोरे धीरे" या कवितेत रवीन्द्रनाथांनी भारतमातेच्या अभिषेकासाठी भारतातील आर्य अनार्य, हिंदु-मुसलमान, इंग्रज ख्रिस्ती, ब्राम्हण अतिशूद्र, अशा सर्व जातींच्या आणि पंथांच्या लोकांना आवाहन केले आहे. या सर्वांचा स्पर्श झाल्या-खेरीज मंगलघट भरला जाणार नाही आणि भारतमातेचा अभिषेक पूर्ण होणार नाही असे त्यांत म्हटले आहे. 'हे मोर दुर्भागा देश' नामक कवितेत भारताने ज्या लोकांना शतकानुशतके अपमानित करून ठेवले आहे त्यांना सन्मानपूर्वक आपल्याजवळ घेण्याची विनवणी केली आहे. मनुष्याचा स्पर्श दूर राखणे म्हणजे प्रत्यक्ष नारायणाचीच अवहेलना करण्यासारखे आहे, विधात्याच्या रुद्ररोषामुळे दुर्भिक्षाच्या द्वारी बसून सगळ्यांना दुःख करण्याचा अपमानकारक प्रसंग येईल आणि ज्यांचा अपमान केला त्यांच्याशी अपमानांतच समान भागीदारी करावी लागेल. आपण ज्यांना खाली फेकतो ते शेवटी आपणालाच खाली खेचतात आणि

ज्यांना आपण मागें टाकतों ते आपणालाच मागें ओढतात असा जीवनाचा नियमच आहे. पतितांचा भगवान पतितांबरोबर धुळीत उतरतो, त्याला ओळखून, नमस्कार करून, त्याच्याबरोबर आपणहि पतितसेवक झालें पाहिजे. मृत्यूचा दूत दारी येऊन ठोठावूं लागला असताहि आपण वर्णाभिमान धरून बसणार काय ? आपला जातीय अहंकार आपण सोडला नाही तर, शेवटीं मृत्यूमध्ये चिताभस्मांत सर्वांना समानता प्राप्त झाल्या- शिवाय राहणार नाही, असे विचार त्या कवितेंत प्रकट केले आहेत.

रवीन्द्रनाथ हे माग्यशाली पुरुष होते. त्यांच्या अतिदीर्घ जीवनांत त्यांनी आपल्या सर्व शक्तीचा विकास घडवून घेतला. त्यांना मिळाली एवढी कीर्ति आजपर्यंत कोणाहि कवीच्या वांट्याला आली नाही. 'प्रणो मृत्युः' अशी त्याची मृत्यूविषयी कल्पना होती. यामुळे मृत्यूने त्यांच्या अमर जीवनाचा काहीच नाश होण्याचे कारण नाही. रवीन्द्रनाथानी दिलेला मानवप्रेमाचा संदेश भारतीयांनी आपल्या जीवनांत आणिला तरच रवीन्द्रनाथांचें ऋण फेडले असें होईल.

शिवरामपंतांच्या संगतींत

“It may for ever be the role of the great Artist to push the present stage forward a little, to evoke in advance the plenitude of that which would only announce itself tomorrow.” —Romain Rolland.

मोठया लोकांशी आपला संबंध असावा असे कोणाला वाटत नाही ? म्हणूनच त्यांच्या चरित्राशी आपल्या जीवनाचा एखादा तरी धागा आपण जोडूं पाहतों. कै. शिवरामपंत परांजेपे 'आमच्या महाडचे', या भावनेने लहानपणापासूनच मला त्यांच्याविषयी आपलेपणा वाटे. शिव-समर्थीच्या पुण्यभूमीत वसत्यामुळे महाडला स्वदेशीची चळवळ सहजच

गाजली. मला स्वतःस त्या काळची आठवण नाही. मात्र शिवरामपंतां-विषयींची एक तत्कालीन कर्णकथा अद्यापि तिकडील लोकांच्या स्मरणांत आहे. टिळकांच्या बरोबरीने त्या काळी 'लोकमान्य' पदवी पावलेल्या शिवरामपंतांना कठोर कारागृहवासाची शिक्षा झाल्याचें ऐकून त्यांच्या मातोश्रींना भयंकर धक्का बसला आणि त्यांनी आंतरूप धरिले. शिवरामपंतांची सुटका झाल्यानंतरहि त्यांना आपल्या मातोश्रींना लगेच भेटावयास जातां आले नाहीं. महाडला ते आपल्या घरी शिरले, त्यावेळी त्यांच्या मातेचा मृतदेह स्मशानाकडे नेण्यांत आला होता. शिवरामपंत तडक स्मशानाकडे धावले आणि मातृदेह दिसतांच "मातोश्री, अपराधी आहे!" असे म्हणत धुळीत कोसळले !

शिवरामपंतांच्या 'काळ' पत्रांतील निवडक लेखांची पुस्तके सरकारने जप्त केली असताहि ती गळाव्यातून कचित् हाती लागत. त्यांतील 'विषासाठी कंठशोष', 'शिवाजीचें पुण्याहवाचन', 'दिल्लीचें तख्त आणि 'भाऊसाहेबांचा घण', 'कानपूरची विहीर' इत्यादि स्वातंत्र्यरसानें उचंबळणारे लेख अद्यापि आठवतात. शिवरामपंत महाडला फारसे येत नसल्यामुळे त्यांच्या दर्शनाचा अथवा त्यांचे व्याख्यान ऐकण्याचा योग लवकर आला नाही. लो. टिळक मुंबईस शेवटच्या दुखण्याने पळाडले गेले असतां त्यांच्या जयंतीच्या दिवशी शिवरामपंतांचें व्याख्यान झाले. यावेळी शिवरामपंताना मी प्रथम पाहिले. "राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आड आपले जातिभेद येत असतील तर अश्वत्थाम्याप्रमाणें 'इय सा जातिः परित्यक्ता।' " असे आपण म्हटले पाहिजे, असे त्या व्याख्यानांत त्यांनीं प्रतिपादिले होते. लोकमान्यांचा पुढें लवकरच अंत झाला. शिवरामपंतांच्या 'स्वराज्य' साप्ताहिकाचा पहिला अंक निघाला त्यांतच टिळकांचा मृत्युलेख लिहिण्याचा त्यांच्यावर दुर्धर प्रसंग आला !

टिळकांची पुण्यतिथि ही असहकारितेची जयंति ठरली ! शिवरामपंतांनीं उत्साहानें असहकारितेचा स्वीकार आणि प्रचार केला. त्यानिमित्त त्यांचीं माषणें मुंबईस ऐकावयास मिळालीं. त्यावेळीं शाळांमधून पदकें वाटलीं जात होती. त्या पदकांवर एक जखमी झालेला हिंदी आणि त्याच्या जोडीला एक युरोपीय अशा दोन शिपायांचीं चित्रे काढलेली

होती. या पदकाचा उल्लेख करून “हिंदी शिपायाचा हात मोडून तो त्याच्याच गळ्यांत अडकवून देण्याचें परोपकाराचें कृत्य युरोपकर नेटानें करीत आहेत !” अशा प्रकारची उपरोधपूर्ण टीका शिवरामपंतांनी आपल्या भाषणांत केली. चर्चरोड स्टेशनावर एका पारशी गृहस्थानें “असहकारितेची चळवळ चालली आहे तिच्याबद्दल आपणांस काय वाटते ?” असें विचारिलें असतां, त्यांनी अगदी निश्चयी सुरांन “It must go on” असें उत्तर दिलेलें मला ऐकावयास मिळालें.

१९२१ च्या उन्हाळ्यात महाड येथें जिल्हापरिषदेचें अधिवेशन झालें, त्यावेळीं त्याची एकदोन व्याख्याने तेथें झाली. त्यांतील एका व्याख्यानांत “हिंदुस्थान आणि रशिया यांचा कांहीं दैवी संबंध दिसतो”, असें मत त्यांनी व्यक्त केलें. झारच्या जुलमी अधिकाऱ्याचा खून करणारे अनार्किस्ट क्रांतिकारक व हिंदुस्थानांतील अत्याचारी युवक; अहिंसा व शरीरश्रम यांचा उपदेश करणारा काउंट तॉलस्तॉय आणि सत्याग्रह व खादी यांचा संदेश सांगणारे महात्मा गांधी; या दोनहि पिढ्यांतील लोकांच्या राजकारणाप्रमाणें आजची रशियांतील कम्यूनिस्ट समाजवृद्धति आणि हिंदुस्थानांतील तरुण समाजमत्तावादी पक्ष यांच्यांतहि दिसून येणारें साम्य पाहिलें म्हणजे शिवरामपंतांनी प्रतिपादिलेलें मत पटण्यासारखें आहे.

राष्ट्रीय शिक्षणाविषया शिवरामपंतांना आस्था वाटत असे. यामुळेच माझा त्यांच्याशी संबंध वाढत गेला. जिल्हापरिषदेसाठीं आले असतां महाडच्या राष्ट्रीय शाळेंला त्यांनी लहानशी देणगी दिली होती. टिळक-महाविद्यालयांत ‘तर्कसंग्रह’, ‘कुवल्यानंद’, ‘अर्थसंग्रह’, इत्यादि विषय ते आवडीनें शेवटपर्यंत शिकवीत असत. १९२५ च्या उन्हाळ्यांत अहमदनगर येथें राष्ट्रीयशिक्षणपरिषदेचें दुसरें अधिवेशन भरलें तेव्हां शिवरामपंत अध्यक्ष होते. असहकारितेचा पूर ओसरून गेल्यामुळे विद्यार्थ्यांची संख्या सगळीकडे घटूं लागली होती. समारोपाच्या वेळी शिवरामपंतांनी फार कळकळीचे उद्गार काढले: “‘आपलें स्तन्य चोखून घेणारीं बालकें कोठें आहेत’ अशा वात्सल्यानें विह्वल झालेल्या मातांप्रमाणें तुम्हां शिक्षकांची आज अवस्था झाली आहे !” असे हृदयाला वेधून टाकणारे ते शब्द होते.

पुण्यास आल्यानंतर शिवरामपंतांची आणखी काहीं भाषणे मी ऐकिलीं. सायमन् कमिशनच्या वेळचे शनिवारवाड्यासमोर झालेले त्यांचे भाषण 'काळा'ची आठवण करून देणारे झाले असे सांगतात. दुर्दैवाने मी त्या वेळी पुण्यांत नव्हतो. पुढे सर परशुरामभाऊ कॉलेजमध्ये "शाकुंतलांतील सौंदर्यस्थळे" यावर त्यांनी दिलेले व्याख्यान मात्र मी कधीहि विसरणार नाही. वक्तृत्व आणि विचार यांचा अत्यंत उत्कर्ष त्या व्याख्यानांत झालेला पाहावयास मिळाला. रवींद्रनाथ ठाकुर आणि बाबू अरविंद घोष यांचे कालिदासावरील लेख अत्यंत श्रेष्ठ समजले जातात. शिवरामपंतांचे हे भाषण रसिकतेच्या दृष्टीने त्या लेखांच्या तोडीचे झाले. व्याख्यानाच्या नांवावरून पुष्कळ लोकांची शाकुंतलातील शृंगारप्रसंग ऐकावयास मिळतील अशी भोळसट आणि उथळ कल्पना झाली होती. परंतु कालिदासाचा दुष्यंत हा कोणी रंगेल वृत्तीचा उल्लू पुरुष नसून राजधर्म पाळणारा एक धीरोदात्त राजर्षि आहे. अनपत्यतेमुळे त्याचा गृहस्थधर्म खंडित होऊन आपल्या कुलाचा संपूर्ण लोप होणार यामुळे तो सुखात असूनहि दुःख भोगीत आहे. अशा धर्मवृत्तीच्या दुष्यंताचे जीवन कलापूर्ण रीतीने रंगविण्यांत कालिदासाने आपले सगळे प्रतिभासामर्थ्य वेचिले आहे. शृंगारापेक्षां करुणाला आणि विलासापेक्षां धर्मभावनेला शाकुंतलांत अधिक महत्वाचे स्थान देण्यांत आलेले आहे. अशी स्वतंत्र विचारसरणी प्रस्थापित करून त्या दृष्टीने शाकुंतलांतील सौंदर्याची स्थळे कोणती याचे त्यांनी अत्यंत मनोहर भाषेत विवेचन केले. हे व्याख्यान अडीच तासपर्यंत चालले होते आणि श्रोतृवर्ग शेवटपर्यंत मंत्रमुग्ध झालेला दिसत होता ! त्यावेळचे अध्यक्ष कै. प्रो. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांना दुष्यंताचे चरित्र पसंत नसल्याकारणाने त्यांनी एका स्वतंत्र व्याख्यानांत कालिदासाच्या दुष्यंतापेक्षा भवभूतीच्या रामाचे अधिक महत्त्व आहे असे प्रतिपादन केले. श्री. न. चि. केळकर हे लेल्यांच्या व्याख्यानाला अध्यक्ष होते. "शाकुंतल लिहिण्यांत पुत्रप्राप्तीचे महत्त्व वर्णन करण्याचा कालिदासाचा हेतु आहे, असे शिवरामपंतांनी सांगितले असल्यास ते अत्यंत अरसिकपणाचे विधान आहे," असे त्यांनी म्हटले. भवभूतीच्या रामाचा विचार वगळला आणि शाकुंतलाचाच सामग्याने

विचार केला, तर दुष्यंताची भूमिका शिवरामपंतांनीं वर्णिल्याप्रमाणेच समजावयास हवी, असें मलाहि वाटतें. कलविलास हाच कालिदासाचा हेतु आहे, हें शिवरामपंतांनींहि स्पष्ट केलें होतें. कालिदासाला एखादा विशिष्ट उपदेश करावयाचा नाहीं हें खरें असलें, तरी मानवी जीवनाचें अत्यंत भव्य दर्शन त्यानें आपल्या कलाकृतीनें जगापुढें मांडिलें आहे. शिवरामपंतांनीं दाखविल्याप्रमाणें दुष्यंताच्या भूमिकेचा अर्थ केला तरच ती भव्यता प्रतीत होते.

शिवरामपंतांच्या वक्तृत्वाचा प्रभाव कांहीं असामान्य होता. व्याख्यानाच्या वेळीं ते ताठ उभे राहत. त्यांची मूर्ति भव्य व देखणी होती आणि त्यांचा आवाज मधुर व खणखणीत होता. ते अभिनय फारच थोडा करीत. केवळ हाताच्या एकट्या तर्जनीवर त्यांचा भर अस. क्वचित् उजव्या हाताच्या तर्जनीचें टोंक डाव्या तर्जनीच्या टोंकावर ठेऊन ते मुद्दयाची गोष्ट दर्शवीत. त्याच्या वाणींत काव्य आणि नाट्य या दोघांचाहि समावेश असे. श्रोत्यांना गदगदा हसवूनहि ते स्वतः गंभीर राहत. क्वचित् मंदस्मित मुखावर झळके. उच्चार अत्यंत स्पष्ट आणि शुद्ध. वाक्यरचना केवढीहि प्रदीर्घ झाली तरी विशेषणांचें विशेष्यांशीं, कर्त्याचे क्रियापदांशीं आणि वाक्यातील निरनिराळ्या अंशांचें परस्परांशीं अनुसंधान चुकत नसे. विषयाचे अनेक धागे बनवून त्यांची एकमेकात गुंफण करतांना त्यांचें व्यवधान तुटत नसे. विचारसरणि अत्यंत तर्कशुद्ध आणि भाषेची मांडणी विरोध, वक्रोक्ति, प्रश्न, दृष्टान्त, उत्प्रेक्षा, रूपक इत्यादि विविध अलंकारांनीं नटलेली असे. श्रोत्यांच्या भावना प्रशुब्ध करून, वीर, अदभुत, शांत, करुण इत्यादि विविध रसांची निर्मिति करण्याचें त्यांचें प्रतिभासामर्थ्य अवर्णनीय होतें. या सर्व गुणांचा उपयोग पारतंत्र्याची चीड, स्वातंत्र्याची तळमळ, ध्येयवादाची आवड आणि आशावाद यांचा उत्कर्ष करण्याकडे होत असल्यामुळें, त्यांचें व्याख्यान म्हणजे एक उच्च प्रकारचे शिक्षण असे. आपला विषय थोडा थोडा, धोळून धोळून सांगण्याची त्यांची एक विशिष्ट शैली होती, त्यामुळें त्यांच्या व्याख्यानाला रंग भरण्यास थोडा वेळ लागे. परंतु रसोत्कर्ष झाल्यावर आपला वेळ किती गेला याचें श्रोत्याला भान न राहिल्यामुळें

तो कधी कंटाळत नसे. मध्येच प्रश्न विचारून विषयाला कलाटणी देण्याची त्यांची रीत होती. स्वरांचे रसानुकूल आरोह-अवरोह करून श्रोत्यांच्या मनांत विविध विकार जागृत करण्याचें त्यांचें सामर्थ्य असाधारण होतें. महाराष्ट्रांत शिवरामपंतांच्या पूर्वीहि कित्येक नामांकित वक्ते होऊन गेले आणि त्यांच्या पिढीतहि अगदीं नव्हते असें नाहीं. परंतु 'शिवरामपंती वक्तृत्व' म्हणून काही अपूर्व होतें. आजहि त्यांच्यामागे महाराष्ट्रात त्या तोंडीचें वक्तृत्व कोठेंहि ऐकावयास मिळत नाहीं.

शिवरामपंतांचें लेखन त्यांच्या वक्तृत्वासारखेंच असे. त्यांच्या लेखांचे मथळे अत्यंत चटकदार व जिज्ञासा जागृत करणारे असत. संस्कृतामधील सर्व शास्त्रगाभीर्य, प्राकृत कवींचा गोड जिह्वाळा आणि इंग्रजी वाङ्मयांतील प्रखर स्वातंत्र्यप्रेम या गुणांचा त्यांच्या लेखनांत रमणीय संगम आढळून येई. इतकी शुद्ध, अलंकृत, रसपूर्ण आणि ध्येयवादानें भारेल्ली भाषापद्धति मराठीत अन्यत्र सांपडत नाहीं.

शुद्धता आणि सूक्ष्मता हे त्यांच्या लेखनांतील दोन महत्त्वाचे गुण होत. एकदा निवृत्तिनाथांच्या गीतेवरील ग्रंथाची 'केसरी'त जाहिरात आली होती. ज्ञानेश्वरीच्या अनुकरणानें 'निवृत्तेश्वरी' असा शब्द प्रकाशकानें बनविला होता. शिवरामपंतांनी त्या शब्दाविषयीं आक्षेप घेतला. 'भाल्यां'तील 'विद्यार्थी की धंद्वार्थी?' असले शब्द पाहून त्यांना चीड येई. शुद्धतेचे भोक्ते असूनहि सावरकरांच्या भाषाशुद्धीच्या चळवळीस त्यांचा विरोध होता. श्री. केळकर यांनी आपल्या टिळक चरित्रांत अनुस्वारांची हकालपट्टी केलेली पाहून, "केळकरांनी मराठी भाषेचा तिलक पुसून टाकला!" असें ते म्हणत. वर्तमानपत्रांत आचरटपणाचे लेख येऊं लागल्याचें पाहून त्यांना खेद होई. ते म्हणत, "वर्तमानपत्रात काय लिहावें याबद्दल आमच्या वेळीं मोठा विचार करावा लागे. आतां काय लिहावें आणि काय लिहूं नवे हा विवेक मुळींच उरला नाहीं!"

लेखनशुद्धीप्रमाणेंच उच्चारशुद्धीचीहि गोष्ट झाली आहे. हल्ली बहुतेक सुशिक्षित लोकांच्या तोंडीदेखील अशुद्ध उच्चार जाऊन बसले आहेत. 'राजकारण' करतांना 'लोकमान्यांचें', 'लोकनायकांचें' 'देशबंधूंचें', 'देशभक्ति'पूर्वक नांव निघतें. 'लोकशिक्षणा'ने 'लोकशक्ति'

वादीवण्याचा प्रयत्न चाललाच आहे. कवि 'उप्मा' देतात. शिक्षक 'उपदेश' करितात. विद्यार्थी 'रसपाना'ला जुळतात. बायकांना आपला 'अपमान' झालेला सहन होत नाही. 'अपकारा'ची फेड 'उपकारा'ने करण्यात 'उपयोग' वाटेनासा झाला आहे. अशी उच्चारार्ची भ्रष्टता बोकाळली आहे ! 'असहकारिता' या शब्दाने तर बहुतेक वक्त्यांची ताराबळ उडे. त्याचा ते 'असहकारिता' असाच उच्चार करीत. शुद्ध उच्चारांची मोहीम सुरू करण्याचा काळ आला आहे. शिवरामपंतांच्या उच्चारशुद्धतेचे कसोशीने अनुकरण करणे अवश्य आहे.

सूक्ष्मता हा त्याचा दुसरा गुण म्हणून सांगितला. सूक्ष्मतेसाठी ते फार जपत असत. आपल्या लिहिण्यातील प्रत्येक विधान प्रमाणशीर असावे याबद्दल ते दक्षता बाळगीत. कोणत्याहि विषयावरील साधकबाधक सर्व प्रमाणाचा विचार करून ते आपली मांडणी करीत. त्यांच्या लेखनात चूक अशी क्वचित् सापडेल. आपल्या मनाचे समाधान होईतो ते लेखनाला प्रवृत्त होत नसत; आणि आपल्या लेखनाने स्वतःचे पूर्ण समाधान होईतो ते त्याची प्रसिद्धि करीत नसत. त्यांचा 'अर्थसंग्रह' छापला जात असता महाडास त्याची व माझी थोडा वेळ भेट झाली. मी त्या वेळी 'मीमांसा' वाचीत आहे, हे त्यांना कळल्यामुळे आपल्या पुस्तकाची स्थूलमुद्रिते त्यांनी माझ्या हाती दिली आणि "यांत कांही चूक झाली असेल तर पाहा," असेंहि म्हटले. यांत त्यांची खरी विद्यार्थिवृत्ति आणि त्याचा सूक्ष्मतेचा कटाक्ष हे गुण प्रकट होतात. १ ऑगस्ट १९२८ रोजी टिळकपुण्यतिथीनिमित्त श्री. दादासाहेब खापर्डे यांचे चिरंजीव बाबासाहेब यांचे श्री. केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली टिळक-स्मारक-मंदिरांत व्याख्यान झाले. टिळकाची स्तुति गांधींच्या निदेशावाय पुरी होत नसल्यामुळे बाबासाहेबांनी गांधींची यथास्थित अवहेलना केली ! अध्यक्षीय समारोपांत केळकरांनी बाबासाहेबांची स्तुति करून "प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्" या कालिदासोक्ती-प्रमाणे दादासाहेबांप्रमाणेच बाबासाहेबांचे वक्तृत्व आहे," असे म्हटले. या व्याख्यानाला दुर्दैवाने मी हजर होतो. या व्याख्यानावर शिवरामपंतांनी पुढे 'चित्रमयजगत्'मध्ये लेख लिहिला. त्यासाठी माझी मुद्दाम गांठ घेऊन मजबूत त्यांनी अत्यंत बारकाईने चौकशी केली. आपणाला

लेख लिहावयाचा आहे याचा सुगावाहि मला लागू दिला नाही. साधन-सामग्री गोळा करण्यांत अशी निरलसता ते दाखवीत.

शिवरामपंत हे श्रेष्ठ कलेपासक होते. ही त्यांची कला त्यांच्या सर्व जीवनांत भरून राहिलेली होती. घरी त्यांचे वागणे अगदी साधेपणाचे असे. परंतु त्यांच्या प्रत्येक कृतीत कलाप्रेम दिसून येई. घरी चार मंडळी जेवावयाची असतील तर ते केळीची पाने तयार करतांना नीट मोजून कापतील, आणि काळजीपूर्वक पुसून रचून ठेवतील. गोधळ आणि गडबड त्यांना मानवत नसे. एकेक काम संथपणाने, पण कुशलतेने करण्याची त्यांची रीत असे. मयूरमंडळांत एखाद्या आर्येची बारीक चर्चा चालू झाली की, कंटाळून कसातरी अर्थ करून टाकण्याकडे श्री. 'मुकुंदराय' मिरजकर यांची क्वचित् प्रवृत्ति होई. अशा वेळी शिवरामपंत म्हणत, "जरा थांबा, आम्हाला नाहीच अर्थ लागला तर मग करू तुमच्या स्वाधीन!" गोड शब्दाने आणि लहानशा कृतीने माणसाचे मन जिंकून घेण्याची त्यांची विलक्षण हातोटी होती. एकदां मी महाडाहून पुण्यास आलों असता सहज त्यांची भेट घेतली. आपले 'साराज्य' पत्र आणि छापखाना ही त्यांनी हातावेगळी केली होती. मला पाहिल्यावर अभि-प्रायार्थ जमलेल्या पुस्तकांपैकी दीडदोनशे पुस्तके महाडच्या वाचनालया-साठी देणगी म्हणून त्यांनी माझ्या स्वाधीन केली; व 'अहल्याजार' नावाचे एक काव्य त्यांनी विद्यार्थिदशेत केले होते त्याची एक छापील प्रत मला 'भेट' म्हणून दिली. मी कधीहि आलों तरी माझी चौकशी करून माझ्याशी ते स्नेहभावाने बोलत. सामान्यतः त्यांचा स्वभाव विशेष बोलका नव्हता. तथापि एकदा बोलू लागले म्हणजे ते विपुलतेने बोलत, त्यांच्या वक्तृत्वाचे सर्व गुण त्यांच्या खाजगी संभाषणातही पाहावयास मिळत.

स्वतंत्रता आणि सरस्वती या त्यांच्या कलेच्या दोन अधिष्ठात्या देवता होत्या. पारतंत्र्याचे शल्य त्यांच्या हृदयांत खोल घुसलेले होते. स्वतंत्रतेची त्यांना जिवंत तळमळ होती. परिस्थितीच्या प्रतिकूलतेमुळे त्यांना प्रतिस्पर्द्ध केव्यामुळे ते आपला काळ सरस्वतीच्या सेवेत घालवीत. 'मयूरमंडळा' प्रमाणे 'शानेश्वर मंडळ' काढावे आणि त्यांत शानेश्वरीची चर्चा करावी, अशी त्यांनी एकदोन वेळा आग्रहाने सूचना केली. त्याप्रमाणे पुढे

‘ज्ञानेश्वरमंडळ’ निघालेहि होतें. टिळक-महाराष्ट्र-विद्यापीठानें ‘वैदिक संशोधनमंडळ’ काढल्यानंतर ते त्याच्याहि बैठकीना येत. रोज कोणत्या ना कोणत्या तरी विषयाचा त्यांचा विचार चालू असे. अंतकालपर्यंत त्यांचें वाचनलेखन सुरू होतें. अध्ययनाचे नवीन नवीन विषय ते हातीं घेत होते.

अर्वाचीन कवीपेक्षां प्राचीन कवीवर त्यांचे अधिक प्रेम असे; आणि मराठी कवीपेक्षां संस्कृत कवींवर त्यांचा अधिक लोभ होता. संस्कृत कवींतहि कालिदासावर त्यांची विशेष भक्ति होती. कालिदासाच्या ‘शाकुंतला’ संबंधी त्यांनी आपल्या आयुष्यात अनेक प्रकारचे लेख लिहिले आहेत. ‘कालिदासानें न लिहिलेलें नाटक’ हा त्यांचा लेख म्हणजे शाकुंतलाची सुंदर पुरवणी झाली आहे. कालिदासाविषयी बोलतांना आणि लिहितांना त्यांना कधीच कंटाळा येत नसे. अगदी शेवटच्या काळात त्यांनी आपल्या नातवाला ‘शाकुंतल’ शिकविलें; आणि त्या वेळी ‘चित्रमयजगत्’, ‘लोकशिक्षण’ इत्यादि मासिकांतून त्यासंबंधी लेख लिहिले. शाकुंतलावर केलेल्या त्यांच्या अप्रतिम भाषणाचा वर उल्लेख आलाच आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या प्रारंभी गणेशाचें रूप वर्णितांना दर्शनांचा उल्लेख आला आहे. त्यासंबंधी एक लेख त्यांनी ‘ज्ञानेश्वरमंडळ’ सुरू झाल्यानंतर लिहिला. तो ‘चित्रमयजगत्’ मध्ये आला आहे.

बहिणाबाईंनी आपल्या अभंगातून आपल्या पूर्वजन्मांची माहिती दिली आहे त्याविषयी त्यांनी एक लेख लिहिला होता. मराठीतील वेदान्तपर ग्रंथ लिहिण्याच्या पद्धतीवर एक लेख लिहून संतकवींच्या लेखनपद्धतीची संस्कृतांतील शास्त्रीय लेखकांच्या लेखनपद्धतीशी त्यांनी तुलना केली होती; आणि मराठी कवींच्या ग्रंथांचें शास्त्रशुद्ध परीक्षण करून त्यांतील विचारांची तर्कशुद्ध मांडणी केली पाहिजे, असें प्रतिपादिलें होतें.

शिवरामपंतांकडे संस्कृत विषयांतील शंका विचारण्याकरितां कांहीं वेळां मी गेलों. त्यांची विद्याभिरुचि इतकी उत्कट होती कीं, “तुम्ही फार चांगल्या शंका काढतां. येथें वरचेवर येत जा. आपण निरनिराळ्या विषयावर चर्चा करूं.” असें त्यांनीं मला नित्याचें निमंत्रण दिलें. त्याप्रमाणे

बऱ्याच बैठकीत विविध प्रश्नांवर चर्चा झाली. लो. टिळक, डॉ. भांडारकर अथवा प्रो. जिन्सीवाले यांच्याप्रमाणे शिवरामपंतांच्याजवळ स्वतःचा विस्तृत ग्रंथसंग्रह नव्हता. तथापि एखाद्या विषयाचा अभ्यास आरंभिला म्हणजे नाना ठिकाणांहून त्यासंबंधाचीं सर्व पुस्तके ते गोळा करीत आणि पूर्ण अवलोकन केल्यानंतर मग त्याचे प्रतिपादन करीत. संस्कृतामधील बहुतेक सर्व विषयांचा त्यांचा व्यासंग असे. न्याय, व्याकरण, मीमांसा इत्यादिकांसाठी जुन्या शास्त्री-पंडितांजवळ त्यांनीं कित्येक वर्षे पद्धतशीर अध्ययन केले होते. संस्कृतांतील विविध शास्त्रग्रंथ मराठीत सुबोध रीतीने आणण्याची त्यांची आकांक्षा असे.

या दृष्टीने वैशेषिकांचा 'तर्कसंग्रह' आणि नैयायिकांची 'तर्कभाषा' या दोन ग्रंथांची त्यांनीं मराठीत उत्तम भाषांतर केले. न्यायभाष्य, वैशेषिकभाष्य आणि मीमांसाभाष्य ही मराठीत आणण्याचा त्यांचा विचार होता. परंतु न्यायभाष्याच्या क्लिष्टतेमुळे आणि मीमांसाभाष्याच्या शुद्ध संहितेचीच त्यांच्या काळी उणीव असल्यामुळे, त्यांना आपला विचार मूर्त स्वरूपांत आणिताना आला नाही. मुळशी प्रकरणांत तुरुंगांत असतां त्यांनीं मीमांसेवरील 'जैमिनीय न्यायमाला' या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचा सूक्ष्म अभ्यास केला. त्यावेळी त्यांना पेन्सिलीचा एक तुकडा चोरून आपल्यापाशी बाळगावा लागला होता. पुढे तुरुंगांतून बाहेर आल्यानंतर त्यांनीं 'अर्थसंग्रह' नामक ग्रंथ लिहिला. 'तर्कसंग्रहा'चे भाषांतर उत्तम झाले असले तरी ते विद्यार्थ्याला विषय समजण्याच्या दृष्टीने सुलभ वाटत नाही. टिळक महाविद्यालयांत 'तर्कसंग्रह' शिकवितांना विषय सुलभ करून कसा सांगावा याचा त्यांना अनुभव मिळाला; आणि 'अर्थसंग्रहा'चे भाषांतर करतांना त्यांनीं त्या अनुभवाचा उपयोग करून विषय अत्यंत सुलभ रीतीने मांडिला. 'अर्थसंग्रहा'च्या अध्ययनाने कोणाहि विद्यार्थ्याला मीमांसेचे मूलसिद्धांत समजून घेण्याची चांगली सोय झाली आहे. हे पुस्तक म्हणजे शास्त्रीय क्लिष्ट विषय सुलभ रीतीने कसा लिहावा याचा आदर्शभूत वस्तुपाठ आहे.

संस्कृतांतील दार्शनिक वाङ्मयाचा त्याचा उत्तम अभ्यास होतो. योगावरील अनेक संस्कृत ग्रंथ त्यांनीं अभ्यासिले होते. वेदान्त विषयावरील

एम. ए. च्या परीक्षेची सर्व पारितोषिके त्यांनी मिळविली होती. सांख्यदर्शनाविषयी मात्र त्यांना विशेष प्रेम वाटत नसे. “ त्यांत पांडित्य, सूक्ष्म विचार फारसा नाही,” असे ते म्हणत. रामायण व महाभारत याचाहि अभ्यास त्यांनी पुष्कळ केला होता. भगवद्गीतेसंबंधी त्यांनी काही लेख लिहिलेले आहेत. प्रस्थानत्रयीची एकवाक्यता करण्याची सांप्रदायिक पद्धति त्यांना मान्य नव्हती. त्यांनी त्याविरुद्ध पुष्कळ ठिकाणी लिहिले आहे. पंडित जगन्नाथरायाप्रमाणेच काव्याची कोमलता आणि तर्काची कर्कशता यांचा त्यांच्या बुद्धीत मनोहर मिलाफ झाला होता.

साहित्यशास्त्रांत ते अत्यंत निष्णात होते. सर्व रसांत करुणरस श्रेष्ठ होय, असा त्यांचा सिद्धान्त होता. दृश्यसंसार क्षणभंगुर आणि ऐहिक सुख नश्वर असल्यामुळे येथील सर्व उलाढालीचा अंत दुःखात व्हावयाचा. संसाराची विरक्ति आणि परमेश्वराची भक्ति या दोनच शाश्वत मनोवृत्ति आहेत, असे भारतीय संत ऋषींचे तत्त्वज्ञान आहे. यामुळे काव्यांत करुण आणि शांत या रसानाच प्राधान्य येते. शृंगारांतहि विप्रलंभाचेच विशेष महत्त्व आहे. पाश्चात्य साहित्यशास्त्रकारांनी देखील यामुळेच ‘ट्रॅजडी’ला महत्त्व दिले आहे. ‘प्रणयिनिचा मनोभंग’ या श्री. ठाकुरसिंगांच्या चित्रावर ‘रत्नाकर’ मासिकात शिवरामपंतांनी एक टीकालेख लिहिला. तो शृंगारिक समजून काही लोकांनी त्याची टवाळी केली. वस्तुतः या चित्रामध्ये शृंगारापेक्षा विरहजन्य कारुण्यच अधिक दर्शविले आहे. आपल्या टीकालेखांतहि शिवरामपंतांनी ही गोष्ट विस्ताराने दाखविली आहे. प्रस्तुत लेखाच्या शेवटी ते म्हणतात, “ दुर्दैवापुढे मनुष्याचे काही चालत नाही. सगळे जग असेच आहे. या दुर्दैवी जगामध्ये परमेश्वराच्या कृपेवांचून दुसरी कोणतीहि स्पृहणीय वस्तु नाही.” यावरूनहि त्यांना करुणरसाच श्रेष्ठत्व कसे वाटत होते ते दिसून येण्यासारखे आहे. शाकुंतलातहि करुणरसालाच प्राधान्य आहे, हे त्यांनी आपल्या व्याख्यानांत सांगितलेले वर आलेच आहे.

आपल्या साहित्याने शिवरामपंतांनी देशभक्तिरसाची मराठीत नवीनच निर्मिती केली. देशाभिमान हा त्यांच्या हृदयांतील स्थायी भाव होता. मराठ्यांच्या इतिहासांतील शैकडो वीरांच्या स्मरणाने तो भाव जागृत होई.

सह्याद्रीवर जागोजाग उभे असलेले किल्ले आणि महाराष्ट्रांत सर्वत्र पसरलेले गतकालच्या भाग्यलक्ष्मीचे स्मृत्यवशेष यांच्या दर्शनाने तो उद्दीपित होई; आणि फितुरीसारख्या अधमपणाच्या गोष्टीने चवताळून त्याला तिखटपणा प्राप्त होत असे. शिवरामपंतांच्या पूर्वी स्वातंत्र्यरसाचे साहित्य ही वस्तु मराठीत नव्हती. इंग्रजी वाङ्मयाच्या व्यासंगाने शिवरामपंतांनी मराठीत या रसाची पहिल्याने प्राणप्रतिष्ठा केली; आणि संसारालाच देशाभिमानाच्या योगाने परमार्थाचे रूप आणून दिले. संसार-निंदेच्या एकसुरावर प्राचीन मराठी वाङ्मय लागले असले, तर भोगाविलासाच्या एकसुरावर बरेचसे आधुनिक वाङ्मय लागलेले आहे. आपल्या जीवनाला उच्च आणि शुद्ध हेतु लावून दिव्याखेरीज त्याला सौंदर्य लाभत नाही. समाजाच्या सुखांत आपले सुख आणि समाजाच्या उत्कर्षांत आपला उत्कर्ष मानणे म्हणजे वेदान्ताला व्यवहाराचे स्वरूप देणे होय. म्हणून व्यक्तीच्या सुख-विलासाचे वर्णन करणे हे वाङ्मयाचे ध्येय होऊ शकत नाही. ध्येयवादाने जीवनविकास होत जातो असे दाखवून देणे हे साहित्याचे महनीय कार्य होय. शिवरामपंतांच्या साहित्यांत ही उच्च ध्येयदृष्टि सर्वत्र राखलेली आहे.

विश्वाच्या मांगल्यावर श्रद्धा नसेल तर साहित्य निराशावादी (pessimistic) होतं. संसारांत कितीही दुःखे येत असली तरी सत्याचा शेवटी जयच होणार असा श्रद्धावाद साहित्यांतून प्रकट झाला पाहिजे, असा त्यांचा कटाक्ष होता. पाश्चात्य वाङ्मयामध्ये काही श्रेष्ठ कलोपासक असे आस्तिक नसल्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयांत निराशावाद दिसून येतो. इतिहाससंशोधक राजवाडे यांनी शारदापासक संमेलनांत अध्यक्ष म्हणून मराठी भाषेसंबंधी जे निराशेचे उद्गार काढिले ते शिवरामपंतांना आवडले नाहीत. “राजवाडे नेहमीच pessimist असतात” असे ते मजजवळ बोलले. आपल्या लेखांतून ते सदैव आशावाद प्रकट करीत असत. ‘भासाची भवितव्यता’ या नितान्त करुण लेखाच्या शेवटी ते म्हणतात:—

“पण हे भासाच्या आत्म्या, तू निराश होऊ नको. परमेश्वर या जगांत जोंपर्यंत हयात आहे, तोंपर्यंत दुष्ट लोकांनी कितीही अपकार केले तरी कोणालाही निराश होण्याचे कारण नाही. ज्याने बुडणारी श्रुति मत्स्यरूपाने तारली, ज्याने ज्वाळांमध्ये प्रविष्ट झालेली सीतादेवी प्रत्यक्ष अग्नीच्याच

हातून श्रीरामचंद्राच्या हातीं आणून दिली, आणि ज्यानें तुकारामाच्या अमंगांची गाथा श्रीपांडुरंगाच्या रूपानें इंद्रायणीच्या डोहांतून कोरडीच्या कोरडी वर काढून आणिली, तोच परमेश्वर तुझ्याहि कवितेच्या पाठीमागे उभा आहे ! तो पहा ! तो या जगांतील जरूरीची अशी कोणतीहि गोष्ट नाहीशी होऊं देणार नाही.”

शिवरामपंत हे बुद्धीने तर्कवादी आणि भावनेनें आस्तिक होते. बुद्धिवादानें मनुष्य अज्ञेयवादी बनतो. आस्तिक्याच्या अनुभूतीसाठीं शुद्ध भावनांची आणि उच्च श्रद्धेची आवश्यकता असते. आस्तिक्याचा नाश होणार नाही अशा बेतानें ते आपली तर्कशक्ति चालवीत असत. ‘दोन काळोखांत तीन काजव्यांचा लुकलुकाट’ आणि ‘श्रद्धा’ या लेखात या असल्या दोनहि गुणांची साक्ष त्यांनीं पटविली आहे. ‘प्रस्थानत्रयीच्या एकवाक्यते’ विरुद्ध लिहित्यानें वे. ओडल्मने शास्त्री जुन्या ‘लोकशिक्षणां’त त्यांजवर रूष्ट झाले होते. संतांच्या ग्रंथांवर बुद्धिवाद चालवल्यामुळे कै. ‘गोविंदसुत’ चिंचाळकर त्यांच्यावर खवळले. चिंचाळकरांचा आणि त्यांचा स्नेह होता. चिंचाळकर आपणाला परमार्थीचे अनुभवी म्हणवीत. शिवरामपंतांचा आणि त्यांचा सदा विद्याविनोद चाले. चिंचाळकरांनी म्हणावें, “तुम्ही तार्किक आहां. तुम्हांला संतांचे मर्म कांहीं समजावयाचें नाही.” शिवरामपंतांनी म्हणावें. “तुम्हांला काय अनुभव आला आहे तो तर आम्हांला ऐकू द्या.” आणि शेवटी निर्णय न लागतां वाद संपे.

शिवरामपंतांनी आपले वाङ्मयचरित्र लिहावें अशी माझी इच्छा होती, निदान टिळक-महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांपुढें त्यांनीं आपल्या वाङ्मयाबद्दल एखादें व्याख्यान द्यावें, असा मी त्यांना आग्रह केला. परंतु त्यांच्या शालीनतेमुळे तें झालें नाही. मात्र खासगी संभाषणांत त्यांनीं कांहीं माहिती सांगितली. पहिल्या शिक्षेच्या वेळीं त्यांना तुरुंगांत योगाभ्यासाचा नाद लागला होता. तुरुंगाच्या राहणींत खाण्यापिण्याचा आणि निजण्याउठण्याचा नियमितपणा सक्तीनेच पाळावा लागतो. त्यांनाच एकट्याला एकीकडे ठेविले असल्यामुळे अनायासेच त्यांस एकांत लाभला होता. बोलावयाला कोणीच भेटत नसल्यामुळे सहजच मौन घडत होतें. त्यांच्या खोलीसमोरच्या अंगणांत एक कडुनिंबाचें झाड होतें. फिरतां

फिरतां त्याची हातास येणारीं कोंबळीं पानें खेळ म्हणून चघळार्वी. असा त्यांचा योग्याला साजेल असा दिनक्रम चालला होता. तेथें योगमुद्रांत निष्णात असणाऱ्या एका कैद्याची व त्यांची गांठ पडली. त्याच्या संगतीनें करमणुकीसाठीं त्यांनीहि योगाभ्यास सुरू केला. हळूहळू त्यांची त्या मार्गांत प्रगति होऊं लागली. तेजाचें ध्यान करता करतां काळोख्या राखी डोळे उघडल्यानंतरहि खोलीत त्यांना सर्वत्र प्रकाश दिसूं लागला. असें कित्येक दिवस चालले होतें. एक दिवस असा प्रकाश पाहत असतां त्यास एकाएकी मूर्च्छा आली आणि कित्येक तास ते बेसुद्ध होऊन पडले ! या अपघातामुळे पुढें त्यांनीं तो अभ्यास सोडून दिला. या योगानुभवाच्या आधारे 'विष्णुसहस्रनामा' वरील आपल्या सुंदर लेखात त्यांनीं पुढील प्रदीर्घ वाक्य लिहिलें आहे:—

“अनेक दिवसाच्या शुभ संस्कारांनी मनाचें मालिन्य निर्मूल होतें, वासना गलित होतात, भगवंताच्या चरणारविदाचें आणि मुखारविदाचें ध्यान स्थिरता पावूं लागतें, भगवंताची कृपा होऊं लागते, भगवंताची प्रत्यक्ष स्मृति अंतःकरणामध्ये प्रकट होऊं लागते, त्याच्या त्या ओजाची नीलवर्ण निश्चित सुंदर द्युति आपल्या डोळ्याच्या पुढे आणि पाठीमागें, अंत आणि बाहेर, या बाजूला आणि त्या बाजूला, वर आणि खाली, जिकडे पाहावे तिकडे व्यापिलेली दिसूं लागते, तनु रोमांचित होते, कंठ सद्गदित होतो, नेत्र अश्रुपूर्ण होतात, मन वेडावून जातें, या अदृश्य जगाचा मात्र आधार सुटतो, परंतु त्या परमात्म्याचा पूर्णहस्तावलेब हस्तगत होत नाही, अशा प्रकारची जेव्हां अवस्था होते तेव्हा भक्तिरसानें अंतर्बाह्य एकाकार वृत्ति बनून जाते, तर्काच्या पायावर उभी राहणारी बुद्धि लंगडी पडून या अल्प शरीरामध्ये कोंडलेलें मन प्रेमातिरेकानें सर्व त्रैलोक्यामध्ये हर्षनिर्भर होऊन नाचूं लागतें, आणि हे अदृष्टपूर्व, अश्रुतपूर्व, अज्ञातपूर्व असे अंगावर शहारे आणणारे अद्भुत चमत्कार परिदृश्यमान करविणारा तो ब्रह्मांडाचा मायावी गारुडी आहे तरी कोण ? आणि तो असतो तरी कोठें ? अशा जिज्ञासेनें मन जेव्हां त्याच्याविषयी विचार करूं लागतें, डोळे जेव्हा त्याला शोधूं लागतात आणि ‘हे देवा ! हे प्रभो ! हे भगवंता ! हे नाशयणा !’ अशा अनेकपरींनीं आपली गोंधळून गेलेली वाणी जेव्हा त्या

सच्चिदानंदाला कारण्यानें हांका मारूं लागते, जेव्हां मनांत कोंडलेलें आश्चर्य वसंत ऋतूतील तरुपल्लवांप्रमाणें अंकुरित होऊन मुखावाटे बाहेर पडूं लागतें, आणि जेव्हां सार्विक प्रेमरसाचा ओघ गंगानदीच्या सहस्र-मुखांप्रमाणें वाणीच्या सहस्रावधि वाटांनी अप्रतिबद्धपणानें आणि सर्व मर्यादांचें उल्लंघन करून सैरावैरा धावूं लागतो, त्या वेळीं देवाला आपण किती नांवांनी हाक मारीत आहों, एकाच देवाला हांका मारण्याला इतकीं नांवे कशाला पाहिजेत, किंवा एकदा ज्या नांवाने हांक मारिली तेच नांव फिरून एखादेवेळीं चुकून येत आहे की काय, असल्या क्षुद्र आणि क्षुल्लक प्रश्नांकडे लक्ष देण्याला कोणतें मन जाग्यावर असतं ? ”

‘ काळा ’ ची दहाहि पुस्तकें जस झाल्यानंतर शिवरामपंतांच्या हृदयावर जणुं काय वज्राघात झाला ! आपली पुस्तके त्यांना आपल्या हातांनी कित्येक दिवस जाळावी लागली ! ‘ भासाची भवितव्यता ’ या हृदयभेदक लेखांत त्यांनी त्याबद्दलची आपली मनःस्थिति पुढीलप्रमाणें वर्णिली आहेः—

“ भासा, ही गोष्ट झाली—तुझी नाटके जाळली—तेव्हां तूं जिवंत होतस ! तुझ्या डोळ्यादेखत ही गोष्ट झाली असेल, तर ती पाहून तुझ्या मनाला काय वाटलें असेल ? तुझी होरपळलेली पुस्तके पाहत असतांना तुझें अंतःकरण होरपळून गेलें असेल ! तुझ्या पुस्तकातून अग्नीच्या ज्वाळा निघत असतांना तुझ्या हृदयांतूनहि तितक्याच लाल क्रोधाच्या ज्वाळा निघाल्या असतील ! तुझ्या जळणाऱ्या ग्रंथांतील आणि डोळ्यातील ठिणग्या एकदमच बाहेर पडल्या असतील ! भासा, कांही वेळानें तुझ्या पुस्तकाची आग विशली असेल ! पण तुझ्या मनाची आग कधीतरी विशली असेल काय रे ? बहुधा ते बाहेरचे अंगार धुमसण्याचे थाबल्यानंतरहि अनेक वर्षेपर्यंत तुझ्या अंतर्गामांतील क्रोधांगार तसेच धुमसत राहिले असतील ! तुझी नाटके जळलेली पाहून तूं रडला असशील, ओरडला असशील, हळहळला असशील ! त्या आगीच्या उष्णतेनें तुझे हातपाय गार पडले असतील ! आणि त्या नाटकांची प्रसवित्री ती तुझी जीभ दुःखातिरेकानें वांकडी पडल्यानंतर कंठाच्या अग्रभागी

आलेले तुझे पंचप्राण त्या पेटलेल्या अर्चीवर आरुढ हाऊन त्या सुप्रसिद्ध अचिरादि मार्गाने ब्रह्मलोकाला जाण्याला उत्कंठित झाले असतील ! ”

गुणाढयाला आपली ‘बृहत्कथा’ आपल्या हाताने कशी जाळावी लागली याचे वर्णन करून ते पुढे लिहितात, “आपल्या शरीरातील अशा रीतीने रक्त आटवून लिहिलेले ग्रंथ, ते लिहिणाराना किती प्रिय असले पाहिजेत याची कल्पना दुष्ट दुर्जनांशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि आल्यावांचून राहणार नाही. ”

शिवरामपंतांना सृष्टिसौंदर्याचे विलक्षण वेड होतें. भासाचे सृष्टिप्रेम खालीलप्रमाणे वर्णितांना त्यांनी जणू काय आपलाच अनुभव वर्णिला आहे:-

“ बिचारा तुंगपर्वताच्या शिखरावर चढला असेल आणि तेथे एखाद्या नवशाद्वल भूमिकेवर अथवा पर्जन्यधौत शिलातलावर बसून त्या पर्वताचे सुळके गगनोदराला कसे टोंचीत आहेत, कडे कसे तुटलेले आहेत, खोल दऱ्या कशा लांबवर पसरल्या आहेत, त्यातून अरण्ये कशी वाढली आहेत, पाण्याचे धबधबे कसे पडत आहेत, नद्याचे उगम कसे होत आहेत, नवीन मेघांची रचना कशी बनत आहे इत्यादि सृष्टिसौंदर्याचे अत्यद्भूत देखावे तल्लीन मनाने पाहत असता तदाकार वृत्ति होऊन, बाहेरचे कांहीं दिसेनासे होऊन आणि बाहेरच्या सर्व देखाव्याचे चित्र अंतर्यामामध्ये प्रतिबिंबित होऊन त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या अद्वितीय आनंदाचा आस्वाद घेत देहभान विसरून बिचारा दिवसच्या दिवस ध्यानस्थ बनला असेल ! एखादे फूल पाहिले म्हणजे त्याचे कौतुक करीत तेथेच बसला असेल ! हिरवींगार वनश्री पाहून त्याच्या प्रकृतीतील सत्त्व, रज आणि तम यांचे रंगहि हरितवर्ण झाले असतील ! कोकिळेचा आवाज ऐकून ती कोकिळा कोणत्या झाडाच्या माडीवर बसून हे मधुर गायन करीत आहे ह् पाहण्यासाठी तो वेड्यासारखा किती तरी ठिकाणी फिरला असेल ! मेघ, विजा आणि पाऊस यांची वर्णने हुबेहूब करतां यावी म्हणून पावसातून कितीतरी वेळां तो भिजला असेल ! चकोर चंद्रीकरण कसे प्राशन करीत आहेत आणि मेघोदकांनी चातकाची तृषा कशी शांत होत आहे हे अकाशकडे टक लावून पाहत असतांना त्याची

मान किती तरी वेळां खुडी झाली असेल ! तो रात्रीच्या अंधकारांतून
ह्याम एकटा फिरला असेल ! मित्रांची संगति कितीहि सुखकर असली
रीसुद्धां एकान्ताशिवाय सृष्टिसौंदर्याशी आपली एकतानता बरोबर होणे
क्य नाहीं हे लक्षात आणून त्या मित्रांना चुकवून तो एकटाच कितीतरी
ळां अरण्यांतील डोंगरापाशीं आणि वृक्षापाशीं कवींच्या रसात्मक भाषेत
गेलत उभा राहिला असेल ! तो जलशयाच्या कांठी बसला असेल आणि
यात प्रतिबिंबित झालेलीं सभोंवतालच्या वनश्रीचीं चित्रे पाहण्यांत त्यानें
हरच्या प्रहर घालविले असतील ! ”

केवळ सृष्टिवर्णनासाठी त्यांनी गोविदाची गोष्ट लिहिली. त्यांत
मीवरील आणि समुद्रावरील विविध रंगांची दृश्ये त्यांनी विस्तारपूर्वक
र्णिली आहेत.

देशाभिमानाची वृत्ति असूनहि त्यांच्या बुद्धीत परकीयाचे गुण
प्याची शक्ति होती. उपनिषदांच्या अभ्यासासाठी मला त्यांनी गोंफचे
पनिषदावरील पुस्तक वाचण्याची शिफारस केली होती. त्यांतील मते
कीची असली तरी अभ्यासपद्धति समजून घेण्यासाठी ते वाचण्यासारखे
ाहे असे त्यांनी सांगितले.

‘ काळा ’ तील लेखानी ‘ स्वातंत्र्यभावनेचे जनक ’ अशी पदवी त्यांना
मेळाली असली, तरी स्वातंत्र्यासाठी लोकसंघटना करणे आणि लहान-
हान कार्यक्रमांतून क्रातीचे सामर्थ्य निर्माण करित राहणे हे त्यांच्या
वभावांत नव्हते. कल्पनेला कर्तृत्वाची जोड नसली म्हणजे तिचा आवेश
श्लो होत जातो. शिवरामपंत हे तीव्र भावनेचे कवि होते, अदम्य
त्साहाने परिस्थितीशी सतत टक्कर देणारे झुंजार वीर नव्हते. यामुळे
यांच्या भावनाशील हृदयांत आशानिराशाचे शुक्लकृष्णपक्ष सदैव चालू
नसत. असहकारितेच्या ऐनभरात त्यांची आशा पुनः पल्लवित झाली
होती. त्याचे ‘ स्वराज्या ’ तील लेख ‘ काळा ’ तील लेखांप्रमाणे नसत, असे
हणण्याची महाराष्ट्रात एक प्रथा पडली आहे. पण शांतपणे विचार केला
नसतां हे म्हणणे योग्य नाहीं, असे दिसून येईल. भाषेच्या दृष्टीने
काळा ’ तील कांही लेखांपेक्षां शिवरामपंतांच्या उत्तर वयांतील लेख
धिक सरस आहेत. असहकारितेच्या काळांत राष्ट्र उघडपणे बंडखोरीची

भाषा बोलू लागल्यामुळे वक्रोक्तीच्या कवचाची गरज उरली नव्हती सत्याग्रहाच्या कार्यक्रमाचा पाठपुरावा शिवरामपंतांनी 'स्वराज्या' तून उत्कृष्ट प्रकारे केला. परंतु सत्याग्रह हे केवळ भावनेपुरतेंच काव्य नसल्यामुळे शिवरामपंतांना असहयोगांत वेगळे कर्तृत्व दाखवितां आले नाही. कर्तृत्व हा त्यांचा विशेष नव्हेच. साहित्याची त्यांची मूळ प्रकृति. 'घनःश्यामसुंदराची सुंदर भूपाळी' यासारखे कित्येक सुंदर काव्यमय लेख 'स्वराज्या' तून त्यांनी लिहिले. महाराष्ट्रांतील बहुतेक सुशिक्षित वर्ग राष्ट्रसमाविरोधी झाल्यामुळे शिवरामपंतांचे कांहीं चालले नाही. तथापि त्यांनी आपल्या शक्तीप्रमाणे राष्ट्रातील नवीन विचारांना पाठिंबा दिला; आणि तरुण पिढीची वाट मोकळी करून दिली. इतर लोकांप्रमाणे ते प्रगतिविरोधी झाले नाहीत यांत त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. तसेंच जातीय-वादाच्या संकुचितपणाने अनेक पुढाऱ्यांना ग्रासल्यानंतरहि शिवरामपंत त्यापासून अलिप्त राहिले, हेहि लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. तरुण महाराष्ट्र त्यांचा यासाठी सदैव ऋणी राहील.

असहकारितेची चळवळ ओसरल्यानंतर शिवरामपंतांच्या निराशा. वृत्तीने पुनः उच्चल घेतली. १९२८ साली पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी स्वातंत्र्यसंघ काढून राष्ट्रांत स्वातंत्र्याच्या ध्येयाचा प्रचार चालविला. त्यावेळीं पुण्यास पंडितजीजवळ बोलताना त्यांनी थोडा निराशावादच प्रकट केला. तथापि आपल्या दुर्बलतेमुळे राष्ट्रांतील तरुण पिढीचा मार्ग अडला जाऊं नये म्हणून त्यांनी तरुणांना विरोध केला नाही. सामाजिक-दृष्ट्या ते कांहीं क्रांतिकारक होते असे म्हणतां येत नाही. तथापि स्वातंत्र्यासाठी सामाजिक भेदांचा त्याग करण्यास ते सदा तयार असत. १९३० चे सत्याग्रह युद्ध पाहण्यास त्यांना आयुष्य लाभले असतें तर यांच्या आशावादाने पुनः डोकें वर काढलें असतें. शिवरामपंतांच्या भेंतःकरणाच्या खोल कप्प्यांत आपल्या कर्तृत्वाबद्दल आणि राष्ट्राच्या अविनव्याबद्दल निराशा वसत असावी. प्रो. कीथ यांच्या मीमांसेवरील पुस्तकासंबंधी बोलतांना, "युरोपियन लोकांची बुद्धिच आपल्या लोकांच्या द्विपेक्षां श्रेष्ठ आहे," असे त्यांनी बोलून दाखविले. जे करा-याला पाहिजे आहे ते करता येत नाही आणि जे करता

येतें तें करावयाला नको आहे, अशी त्यांची विलक्षण अवस्था झालेली होती ! असो.

जीवनांत केवळ बुद्धि, पांडित्य अथवा कलासामर्थ्य असून जीवन सफल होत नाही. जीवनाच्या साफस्यासाठीं श्रद्धा आणि त्याग यांची शिंदोरी भरपूर असावी लागते. त्यागानें श्रद्धा वाढत जाते. सत्यदर्शनासाठी सर्वस्वाची आहुति देण्याची तयारी असणाऱ्यालाच महात्म्यांच्या महासभेत मानाचें स्थान प्राप्त होतें. शिवरामपंत परांजपे यांना अशा महात्म्यांच्या पंक्तीत स्थान मिळालें नाहीं, तरी त्या महात्म्यांच्या मार्गानें जाणाऱ्या असंख्य लोकामध्ये त्यांना अग्रभागीं स्थान मिळाल्याखेरीज खचित राहणार नाहीं.

आचार्य जावडेकर

(वैचारिक जीवनाचें रेखाचित्र)

सोलापूर येथें भरलेल्या गेल्या महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्ष-पद आचार्य जावडेकर यांना देण्यांत यावें अशी अखिल महाराष्ट्रानें एक-मुखाने आपली इच्छा व्यक्त केली होती, ही गोष्ट लक्षांत घेतल्यास मुंबई-उपनगर-साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षपद त्यांनाच दिलें गेल्याचें ऐकून कोणालाच आश्चर्य वाटणार नाहीं. उलट, मुंबई-उपनगरांतील साहित्यिकांच्या पुरोगामी वृत्तीचें हें स्पष्ट निदर्शन असल्यामुळे महाराष्ट्र-साहित्याची आस्था बाळगणाऱ्या विचारवंतांना त्यापासून आनंदच वाटेल. अर्थात् या निमित्तानें श्री. जावडेकरांच्या वैचारिक जीवनाचा महाराष्ट्राला थोडासा परिचय करून देणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. गंधींच्या असहकास्युगांत सर्व हिंदुस्थानभर जे अनेक ध्येयवादी जीवनवीर निर्माण झाले, त्यापैकी श्री. शंकरराव जावडेकर हे महाराष्ट्रांतील एक प्रमुख जीवनवीर होत. १९२० च्या नागपूर येथील राष्ट्रीय सभेच्या आदेशाप्रमाणें त्यांनीं मुंबई

विद्यापीठाला रामराम ठोकला त्यावेळी, एम्. ए. च्या परीक्षेला बसावयाचें ठरवून परीक्षाशुल्कहि त्यांनीं भरिले होतें; परंतु राष्ट्राची हांक शिरसामान्य करण्यासाठीं त्यांनीं पदवीचा मोह सोडून दिला. पदवीबरोबरच भौतिक प्रतिष्ठेकडेहि त्यांनीं पाठ फिरविली. तेव्हांपासून आतांपर्यंत सतत वीस वर्षे त्यांनी आपल्या सर्वोत्तम जीवनांत हिंदी राष्ट्रीय सभेची सेवा एकनिष्ठपणें चालविलेली आहे. या अनेक वर्षांत त्यांचे विचार एकसारखे विकास पावत आले आहेत. आणि 'आधुनिक भारत' या ग्रंथात त्यांच्या विचाराचे पूर्ण परिणत रूप प्रकट झाले आहे. 'गांधीवादाचे राजकीय भाष्यकार' म्हणून आज महाराष्ट्रांत श्री. जावडेकरांची सर्वत्र प्रसिद्धि आहे.

शंकररावांची नैसर्गिक प्रवृत्ति व वैचारिक परिस्थिति यांच्याकडे लक्ष दिलें असतां त्यांच्या जीवनाचा हा स्वाभाविक विकास आहे असें दिसून येते. त्याचे वडील 'रावसाहेब जावडेकर' या नांवानें ओळखिले जात. ते स्वतः मुंबई विद्यापीठाचे पदवीधर असून त्यांचा सर्व काळ दक्षिण महा-राष्ट्रांतील संस्थानी राजकारणांत गेला. प्रो. विजापूरकर, ना. गोखले लो. टिळक इत्यादि महाराष्ट्रीय थोर पुरुषांशीं त्यांचे निकट संबंध होते. त्यांच्याकडून शंकररावांना तीन देणग्या मिळाल्या. एक, राजकारणी बुद्धि; दुसरी, उदार स्वभाव आणि तिसरी, प्राणजर्जर करून सोडणारा दमा ! शंकररावांच्या मातुःश्री लहानपणीं वारल्यामुळे त्यांच्या वडिलांकडेच मातेचें-हि काम आलें होतें, व्यावहारिक यशस्वितेसाठीच आध्यात्मिक ध्येय-वादाची आवश्यकता आहे, अशी रावसाहेबांची बौद्धिक धारणा असावी. द्वितीय संबंध केल्यानें पहिल्या अपत्यांची नीट जोपासना होऊं शकत नाही, या व्यावहारिक दृष्टीनेंच त्यांनीं पुनः विवाह केला नाही; परंतु आध्यात्मिक निष्ठेनें त्यांनी जीवनाचें शुचित्व सांभाळलें.

शंकररावांच्या वैचारिक घटनेतहि असाच व्यवहारनिष्ठ तत्त्ववाद आढळून येतो. जीवनांतील आध्यात्मिक ध्येयवाद तत्त्वतः निरपवाद असला, तरी सामाजिक व्यवहारांत ध्येयवादाची जेव्हां अपरिहार्यता उत्पन्न होतें तेव्हांच त्याचा स्वीकार सामान्य लोक करीत असतात, अशा दृष्टीने शंकरराव ध्येयवादाचें व्यावहारिक समर्थन सांगतात. उदाहरणार्थ, दलित-वर्ग आपल्या व्यावहारिक जीवनाच्या सिद्धतेसाठीच समतेच्या ध्येय-

वाढाला उचलून धरितो, आणि दलित राष्ट्रांला आपल्या व्यावहारिक मोक्षासाठीच आदर्शवादाची कास धरावी लागते, असे ते म्हणतात. निःशस्त्र हिंदुस्थानांतील सामान्य जनतेला आपल्या अर्थिक व राजकीय मोक्षासाठी अहिंसेच्या क्रांतिशास्त्राचा अवलंब करणे अपरिहार्यच आहे, अशी त्यांची स्वतःची दृढ श्रद्धा आहे. यामुळे गांधींचा अहिंसावादच हिंदुस्थानांतील जनतास्वातंत्र्याचे क्रांतिकारक राजकारण करू शकेल, अशी त्यांची राजकीय मीमांसा आहे. सामाजिक व्यवहाराच्या मीमांसेच्या दृष्टीने ही माडणी ठीक असली, तरी ध्येयवादावर अंतरीची श्रद्धा नसेल तर निर्वाणीच्या प्रसंगी अशा ध्येयवादाचा आधार लटपटल्याशिवाय राहत नाही. पण शंकररावांच्या बाबतीत दुसरी एक कौतुकास्पद गोष्ट आढळते ती अशी की, त्यांची लौकिक मीमांसा कितीही व्यवहारनिष्ठ असली तरी त्यांची स्वतःची जीवननिष्ठा तत्त्वतः आध्यात्मिकच आहे ! त्यांच्या वडिलांच्या अंगी जी असामान्य उदारबुद्धि होती तिचे मूळही वरील-प्रमाणचे आध्यात्मिक असले पाहिजे. रावसाहेबांचा स्वतःचा संसार अगदीच बेताचा असतानाहि त्यांचा मानलेला संसार फार विस्तीर्ण होता. त्यांनी अनेकांना आपले मानून त्यांच्यासाठी खस्ता खाल्ल्या आणि स्वार्थ-त्याग केला, संचयाची कधी इच्छा धरली नाही; आणि ज्यांना आश्रय दिला त्यांच्या दोषांकडेहि कधी पाहिले नाही. अशा उदार स्वभावामुळे संस्थानी राजकारणांत आपले दीर्घायुष्य घालवूनहि अंतकाली ते अक्षरशः निरर्थक राहिले ! या उदारपणाचे तात्त्विक स्वरूप म्हणजेच आध्यात्मिक ध्येयवाद होय. या गुणाचा वारसाहि शंकररावांना भरपूर लाभलेला आहे. त्यांच्या खासगी आयुष्यांत ते उद्याची चिता कधीच वाहत नव्हतीत. आपत्तींतहि ते उदार असतात, आणि ध्येयवादांतच आनंद मानतात.

शंकररावांच्या वैचारिक जीवनातील प्रमुख विशेष म्हणजे त्यांच्या बुद्धीची समन्वयनिष्ठा होय. त्यांच्या जीवनात अनेक प्रकारचे समन्वय साधलेले दिसून येतात. त्यांच्या महाविद्यालयीन अध्ययनकालांत अभ्यास-विषयांचा समन्वय आढळतो. बी. ए. साठी त्यांनी 'तत्त्वज्ञान' हा ऐच्छिक विषय घेतला होता, आणि एम्. ए. ला 'अर्थशास्त्र-राजकारण' हे विषय घेतले होते. राजकारणाला तत्त्वज्ञानाची बैठक आवश्यक आहे,

असे त्यांचे विद्यार्थिदशेपासून मत होतें. तत्त्वज्ञानामध्येहि त्यांची दृष्टि व्यापक होती; कारण, पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाबरोबर त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचाहि अभ्यास केला. भारतीय दार्शनिक विचारांशी त्यांचा चांगला परिचय असून त्यांनी वेदान्त-तत्त्वज्ञानांतील शांकर व रामानुजीय मते मूळ संस्कृतांतून जाणून घेतली आहेत. महाराष्ट्रीय साधुसंतांच्या तत्त्व-विचारांशीहि त्यांच्या साक्षात् परिचय आहे. ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम व रामदास यांच्या मूलग्रंथांचा त्यांनी चांगला अभ्यास केला आहे. हिंदुस्थानाच्या राजकीय व आर्थिक इतिहासाचा त्यांचा व्यासंग सर्वश्रुतच आहे. महाराष्ट्रांतील रानडे-राजवाडे, टिळक-आगरकर इत्यादि विचारवंतांच्या लेखांचे त्यांनी खोल परिशीलन केले आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचेहि त्यांचे अध्ययन मौलिक आहे. अर्थशास्त्राच्या अध्ययनांतहि त्यांनी व्यक्तिवादी व समाजवादी या दोनहि पंथांचे अध्ययन विद्यार्थिदशेतच केले होते. आपल्या 'राजनीतिशास्त्रपरिचय' नामक पहिल्याच ग्रंथाची माडणी करतांना त्यांनी प्राचीन भारतीय राजनैतिक विचाराचा परामर्श घेतला आहे. भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासांतच गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचा त्यांनी सखोल विचार केला असून टिळकांचे 'गीतारहस्य' व अरविंदांचे 'गीतानिबंध' यांचा त्यांनी दांडगा व्यासंग केला आहे. तसेच भारतीय समाजशास्त्र व पाश्चात्य समाजशास्त्र हीहि त्यांनी चांगली अवलोकिली आहेत. अशा रीतीने श्री. जावडेकर यांनी सामाजिक शास्त्रांच्या अध्ययनांत समन्वय साधिला आहे.

महाराष्ट्रांत टिळक-आगरकर यांच्या विरोधी विचारसरणी प्रसिद्ध आहेत. टिळक प्राचीन संस्कृतीचे अभिमानी व आध्यात्मिक राष्ट्रवादाचे पुरस्कर्ते होते. उलट, आगरकर पाश्चात्य विद्येचे व विचारांचे अभिमानी असून बुद्धिप्रधान व्यक्तिवादाचे पुरस्कर्ते होते. जावडेकरांनी टिळकांच्या राजकारणाप्रमाणे आगरकरांच्या समाजकारणाचाहि विद्यार्थिदशेतच आस्थेने अभ्यास केलेला असून आगरकरांच्या सामाजिक समतेच्या क्रान्तिकारक विचारसरणीचा त्यांच्या जीवनावर चिरंतन परिणाम झालेला आहे. यामुळे ते, टिळक व आगरकर या दोघांचेहि सारखेच उपासक आहेत.

असहकारितेच्या चळवळीत उडी घेतल्यानंतर शंकररावांनी प्रथम कांहीं काळ खेड्यांतून प्रचार केला. पुढे त्यांनी इस्लामपूरजवळ (हे तेथेलेच राहणारे आहेत) अस्पृश्य लोकांसाठी एक वसतिगृह स्थापिले. त्याला 'महात्मा बोडिंग' असे नांव देऊन 'महात्मा' या शब्दाने जोतीबा फुले व गांधी या दोघांचा समन्यव त्यांनी साधिला होता. असहकारितेची लाट ओसरल्यावर पुढे काय उद्योग करावा याचा विचार करीत असतां त्यांनी एखादा ग्रंथ लिहिण्याचे ठरविले. तत्त्वज्ञान किंवा राजकारण या विषयावर रचना करावी असा त्यांना विचार सुचला. पण तत्त्वाज्ञानावर लिहिण्यासाठी बुद्धीला अधिक पक्वता प्राप्त झाली पाहिजे असा निश्चय करून त्यांनी शेवटी राजकारणावरच ग्रंथ लिहिला (१९२६). त्या ग्रंथाची मांडणी 'गीतारहस्या'च्या पद्धतीवर केलेली आहे-म्हणजे, पौरस्त्य व पाश्चात्य विचारांचा तुलनात्मक परामर्श त्यांत घेतलेला असून समाज-शास्त्राला अध्यात्मशास्त्राची जोड आवश्यक आहे, असे 'गीतारहस्या' प्रमाणेच 'राजनीतिशास्त्रपरिचया'तहि प्रतिपादिले आहे. त्यांनी येथे जी विचारसरणी मांडलेली आहे तिचाच पद्धतशीर विकास त्यांच्या पुढील सर्व ग्रंथांत आढळतो. या दृष्टीने पाहिले असतां त्यांच्या बुद्धीच्या व्यापकतेचे कौतुक करावेसे वाटते.

'राजनीतिशास्त्रपरिचया'ने त्यांना थोडी प्रसिद्धी लाभली, आणि लागलीच टिळक-महाविद्यालयांत इतिहास-अर्थशास्त्र-राजकारण या विषयांचे अध्यापक म्हणून ते पुण्यास आले. राष्ट्रीय शिक्षणाविषयी त्यांची स्वतंत्र दृष्टि असल्यामुळे टिळक-महाराष्ट्र विद्यापीठासाठी त्यांनी 'राष्ट्रसंघटनशास्त्र' या नांवाने एक नवीन अभ्यासक्रम आखून दिला, आणि टिळकमहाविद्यालयाने साहित्यशास्त्रेसाठी याच अभ्यासक्रमाचा मुख्यतः स्वीकार करावा असे सुचविले. या अभ्यासक्रमांत सामाजिक शाखांचा समन्वय केलेला आहे. इतिहास-अर्थशास्त्र-राजकारणाबरोबरच त्यांत समाजशास्त्र व तत्त्वज्ञान यांचाहि समावेश केलेला आहे. हा सर्व अभ्यास पौरस्त्य व पाश्चात्य अशा दोनहि पद्धतींनी करावयाचा असून प्रत्यक्ष भारतीय क्रांतिकारक संघटनेला उपयोगी अशी त्याची आखणी आहे. सत्याग्रहाच्या दीर्घकालीन लढ्यामध्ये या अभ्यासक्रमाच्या

टिळक-महाविद्यालयाला पुरेसा अवधि मिळाला नाही. तथापि तो विद्यार्थी वर्गात चांगली मान्यता पावला होता, आणि महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय विचारांच्या बहुतेक मंडळींना तो अभिनव व आकर्षक वाटला होता. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या वैचारिक संपत्तीत श्री. जावडेकरांची ही महत्त्वाची भर समजली पाहिजे.

शंकरराव टिळक महाविद्यालयांत अध्यापनाचे काम करून लागल्यावर एक वर्षाने मी त्या महाविद्यालयांत प्रवेश केला, आणि थोड्याच काळांत आम्हांमध्ये चांगला स्नेहभाव निर्माण झाला. त्यावेळी गांधींचा महाराष्ट्रांतील खादीप्रचाराचा दौरा संपला होता आणि आगामी लढ्याची राष्ट्रात तयारी चालू होती. यामुळे गांधीवादाविषयी पुष्कळ चर्चा चालत असे. गांधींच्या पुढारोपणावर शंकररावांची दृढ निष्ठा होती, आणि त्यांच्या अहिंसात्मक राजकारणाचे व्यावहारिक दृष्टीने ते मनापासून समर्थन करीत. तथापि अहिंसेच्या तात्त्विक सिद्धान्तासंबंधी त्यांचे विचार गांधी-विचारांहून थोडे निराळे होते. त्यांना त्यावेळी असे वाटे की, टिळकांच्या राजकारणाची जशी गांधींच्या राजकारणात परिणति झाली, त्याप्रमाणे गांधींच्या राजकारणाची अरविदांच्या राजकारणात परिणति होईल. अरविदांच्या आध्यात्मिक विचारसरणीचा त्यांच्या मनावर फार खोल परिणाम झालेला होता; आणि “श्रीकृष्णाचा संदेश जगाला अद्यापि द्यावयाचा राहिलेला आहे,” अशी त्यांची त्यावेळी समजूत होती. श्रीकृष्णाचा संदेश म्हणजे स्थितप्रज्ञाच्या कर्मयोगाचा संदेश होय. प्रस्तुत कर्मयोगांत निष्कामता असली तरी निरपवाद अहिंसा भौतिकदृष्ट्या आवश्यक मानिलेली नाही, अशी रूढ सांप्रदायिक विचारसरणीच शंकरराव योग्य समजत. टिळकांच्या ‘गीतारहस्या’पेक्षा अरविदांच्या ‘गीता-निबंधां’त प्रतिपादिलेली गीतातत्त्व ते अधिक पसंत करीत. ‘निष्काम कर्मयोगापेक्षा’ ‘पुरुषोत्तमयोग’ त्यांना अधिक समाधानकारक वाटे. गीतेच्या अनुषंगानेच शंकराचार्य व रामानुज यांच्या अद्वैत विशिष्टाद्वैत मतांविषयीहि ते बरीच चर्चा करीत. अरविदांच्या पुरुषोत्तमयोगांत या दोनहि आचार्यांच्या सिद्धान्तांचा समान्य असल्यामुळे त्यांची विचार-

सरणी त्यांना मान्य झालेली होती. त्यांच्या बुद्धीची समन्वयनिष्ठा दिव्यशित करण्यासाठीच ही चर्चा येथे निवेदिली आहे.

पुण्यास आल्यानंतर शंकररावांनी 'कम्युनिझम' चा आपला अभ्यास वाढविला. याच वेळी (१९२८) महाराष्ट्रांत श्री. जांभेकर यांच्या संपादकत्वाखाली 'लोकशिक्षण' चा नवावतार झाला; आणि उभयत मधील आचारविचारांच्या समानधर्मत्वामुळे शंकररावांचा व त्यांचा स्नेह जमून पहिल्या अंकापासून ते त्या मासिकांत लिहू लागले. 'लोकशिक्षण' त त्यावेळी त्यांनी 'बोल्शेव्हिक राज्यक्रांती' संबंधी एक विस्तृत लेखमाला लिहिली. तींतील प्रतिपादनासंबंधी तरुण कम्युनिस्ट सरदेसाई व शंकरराव जावडेकर यांचा 'लोकशिक्षण' त जो वाद झाला त्यांत शंकररावांची समन्वयबुद्धि पुनः एकदा प्रकट झाली. जडवाद हा 'कम्युनिझम' चा प्राण होय, हें सरदेसायाचें म्हणणे शंकररावांनी अमान्य केले; आणि मार्क्सवादाचा आध्यात्मिकतेशीं विरोध नाही असे आपले मत निश्चयाने प्रतिपादिले. तेथपासून मार्क्सवाद व गांधीवाद यांचा समन्वय शोधून काढण्याचे त्यांनीं अविश्रांत परिश्रम केले. १९३० च्या सत्याग्रहसंग्रामात ते शिरोळ्याला गेले होते. तेथून त्यांना रत्नागिरीच्या तुरुंगात नेण्यात आले. या तुरुंगवासांत त्यांच्या जीवनाच्या दृष्टीनें दोन महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या. त्यांची एक सहा वर्षांची गोजिरवाणी मुलगी घरीं मेनि-जायटिसनें मृत्युमुखी पडली ! त्यांच्या हृदयावर त्यामुळे फार खोल आघात झाला; आणि याचवेळी महात्माजींच्या अहिंसावादाचा त्यांच्या हृदयानें कायमचा स्वीकार केला. मार्क्सच्या 'कॅपिटल' ग्रंथाचे संपूर्ण पारायण याचवेळीं त्यांनीं केले, आणि समाजवाद सत्याग्रहाच्या अहिंसक मार्गानेंच यशस्वी होऊं शकेल असा त्यांच्या बुद्धीचा अंतिम निर्णय झाला. हीच शंकरराव जावडेकरांची परिणतप्रज्ञेची अवस्था समजली पाहिजे. कारण, तेव्हांपासून गेली दहा वर्षे तें याच जीवनदर्शनाचा आविष्कार अधिकाधिक मनोरमतेनें आपल्या विपुल लेखनांतून करीत आले आहेत. हिंदुस्थानाचा जगाला जो संदेश द्यावयाचा आहे त्याचें स्वरूप त्यांच्या दृष्टीनें आतां स्पष्ट झाले आहे. मानवी समाजाची पूर्णावस्थेचीं स्वप्ने कधीकाळीं यशस्वी व्हावयाची असतील तर अहिंसेच्या

साधनाचाच विकास होत गेल्या पाहिजे, अशी त्यांची आतां स्वतःची पूर्ण खात्री झाली आहे. युरोपीय संस्कृति भौतिक जडवादाच्या व हिंसात्मक साधनाच्या इतकी आहारी गेली आहे की, आपला नाश टाळण्याचें तिला सामर्थ्य उरलेले नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिस्वातंत्र्य, समता, लोकसत्ता इत्यादि जीवनमूल्यांचा युरोपानें आविष्कार केला खरा, पण या सर्व मूल्यांच्या मुळाशी असणाऱ्या नैतिक सामर्थ्याची त्यानें उपेक्षा व अवहेलना केली; युरोपाचीं सांस्कृतिक उदार मूल्ये मानवासाठीं जतन करण्याची आवश्यकता आहे; पण त्यासाठीं आध्यात्मिक बलाची जोपासना झाली पाहिजे; गांधींच्या अहिंसावादांत हें आध्यात्मिक बल निर्माण करण्याचें सामर्थ्य आहे, आणि म्हणून सत्याग्रही भारतच जगाला वरील मूल्यांचा लाभ करून घेण्याचा मार्ग दाखवू शकेल; अशी शंकररावांची आजची दृढ श्रद्धा आहे. हीच भारताची मानवतेला मिळणारी अक्षय्य देणगी होय, असें त्याचे मत आहे. श्रीकृष्णाचा कर्मयोग व गौतम-बुद्धाची अहिंसा यांच्या समन्वयानें होणारा अहिंसात्मक सत्याग्रह हेंच तिचें आजचें स्वरूप होय, असें ते प्रतिपादीत असतात.

स्टॅलिनवादी व रॉयवादी असे मार्क्सवादाचे दोन पंथ सध्यां हिंदुस्थानाच्या राजकारणांत वावरत आहेत. आणि राष्ट्रीय सभेमध्येच एक राष्ट्रीय समाजवादी पक्ष प्रस्थापित झालेला आहे. विशिष्ट देशाच्या विशिष्ट परंपरेप्रमाणें समाजसत्ताक क्रांतीच्या चळवळीला विशिष्ट स्वरूप येणें अपरिहार्य आहे, असें मार्क्सनेंच म्हटलेलें आहे. भारतीय आध्यात्मिक परंपरा व येथील राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठीं अपरिहार्य झालेला निःशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग यांमुळे भारतीय समाजवाद्याला अहिंसेचे आध्यात्मिक अधिष्ठान द्यावें लागणार आहे, असें शंकररावांचें मत असून राष्ट्रीय समाजवादी पक्ष असें अधिष्ठान येथील समाजवाद्याला मिळवून देईल अशी त्यांची अटकळ आहे. १९३१ च्या 'लोकशिक्षणा'मध्ये त्यांनीं अशी घोषणा महाराष्ट्रांत प्रथम केली, आणि आतांपर्यंतच्या राजकीय हालचालींकडे पाहिलें असतां त्यांची ही अटकळ हळूहळू मूर्त स्वरूप धारण करीत आहे असें आढळून येईल.

शंकरराव जावडेकर हे एक ध्येयवादी वृत्तपत्र-संपादक म्हणून आजच्या महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहेत. टिळक आगरकरांच्यानंतर 'नव-विचारांचा राष्ट्रीय संपादक' म्हणून महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांच्या इतिहासात जावडेकरांचाच उल्लेख करावा लागेल, इतकी त्याची संपादकीय कामगिरी आतांपर्यंत होऊन गेली आहे. वृत्तपत्रांचा व्यवसाय हा एक पोट भरण्याचा वैयक्तिक व्यवसाय नसून स्वार्थत्यागपूर्वक देशसेवा करण्याचा तो सामाजिक धर्म आहे, अशी टिळक आगरकरांप्रमाणेच जावडेकरांची मनोधारणा आहे. असहकारयुगात महाराष्ट्रांतील टिळकांच्या राष्ट्रीय पक्षांत दुफळी झाली, आणि गांधींच्या नेतृत्वाला विरोध करणारा एक बलिष्ठ वर्ग निर्माण झाला. महाराष्ट्रात गांधींचे पुढारीपण लोकमान्य करण्यासाठी देव-दास्ताने प्रभृति मंडळींनी या वर्गाशी जी यशस्वी झुंज केली तीत शंकरराव जावडेकर यांचाहि महत्त्वाचा वाटा आहे. गांधीवाद ही एक भावनेची लहर आहे, तिला बुद्धिमत्तेचा शास्त्रीय आधार नाही, या विरोधी पक्षाच्या मतलबी प्रचाराविरुद्ध शंकररावांनी 'स्वराज्य', 'लोकशिक्षण', 'नवशक्ति' व अलीकडे 'चित्रमयजगत्', 'लोकशक्ति', 'लोकमान्य' या नियतकालिकातून जोरदार हल्ले चढविले, आणि आपल्या तीव्र बुद्धिमत्तेने गांधीवादाचे शास्त्रीय स्वरूप महाराष्ट्रीय बुद्धिवादी लोकांसहि पटवून दिले. 'स्वराज्य' पत्रांतील कित्येक ओजस्वी लेख त्याच्याच लेखणीतून उतरलेले हेते, हे आज उघडपणे सांगण्यांत रहस्यभेद होईल असे वाटत नाही. गांधींचे राजकारण टिळकांच्या राजकारणास विरोधी नसून टिळकांच्या राजकारणाचे ते यथार्थ परिणत स्वरूप आहे, हे दाखवितांना त्याच्या समन्वयबुद्धीचा मोठा उपयोग झालेला आहे. त्याचप्रमाणे गांधीवादी व समाजवादी कार्यकर्त्यांना महाराष्ट्रात अवरोधाने राष्ट्रकार्य करण्याची प्रेरणाहि त्याच समन्वयबुद्धीने पुरविलेली आहे.

शंकररावांची वाङ्मयसेवाहि अतिशय मोलाची आहे. महाराष्ट्रांत शास्त्रीय ग्रंथांचे अद्यापि दुर्मिश्यच आहे. सामाजिक शास्त्रांचे तर विशेषच. राज्यशास्त्रावर त्यांनीच प्रथम स्वतंत्र ग्रंथरचना केली. त्यांचा 'राजनीति-शास्त्रपरिचय' हा आद्य ग्रंथ अद्यापि मराठीत अग्रेसर आहे. श्री. न.चि. केळकर यांनी पुढे कांही वर्षांनी 'राज्यशास्त्र' या नांवाचा जो ग्रंथ

लिहिला त्यावर कारागृहांत असतांनाच त्यांनीं एक विस्तृत मार्मिक टीका लिहिली, आणि ती पुढे 'विविधज्ञानविस्तारांत' प्रसिद्ध झाली. तीवरून त्यांचा राज्यशास्त्रांतील थोर अधिकार सहज लक्षांत येतो. त्यानंतर त्यांनीं निर्माण केलेले ग्रंथ एकाहून एक सरस व नवविचारप्रवर्तक असेच झाले आहेत. 'आधुनिक भारत' या त्यांच्या ग्रंथराजाविषयीं तर बोलावयासच नको. प्रो. वामनराव जोशी यांनी 'गीतारहस्या'नंतर प्रसिद्ध झालेला महत्त्वाचा मराठी ग्रंथ, म्हणून त्याची थोरवी गायिलेली सर्वश्रुतच आहे ! त्यानंतर आतापर्यंत त्यांचे पाच नवीन ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. 'लोक-शिक्षणा'तून प्रसिद्ध झालेल्या 'आधुनिक राज्यमीमांसे'च्या दोन भागांत आधुनिक युरोपांतील बहुतेक सर्व प्रख्यात राजनैतिक वादांचा परामर्श घेतलेला आहे, आणि शेवटीं सत्याग्रह-मीमांसा सांगितलेली आहे. राज्यमीमांसेचे हे दोन भाग लास्की, ज्योड, रसेल, कोल प्रभृतींच्या लिखाणाइतके विचारपूर्ण झाले आहेत. याचवेळी वादविवेचन-मालेत 'लोकशाही' या नांवाचे त्यांचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले असून ते इतर भाषांत अनुवादण्याइतके मौलिक विचारांनी भरलेले आहे. 'अर्थशास्त्र कीं अनर्थशास्त्र ?' या नांवाने रस्किनच्या 'Unto This Last'चा शंकररावांनी केलेला अनुवाद पुण्याच्या 'सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाले'ने प्रसिद्ध केला असून त्याच्या प्रस्तावनेत जीवनाचे अर्थशास्त्र कोणत्या स्वरूपाचे असले पाहिजे याची त्यांनी मार्मिक चर्चा केली आहे. हा त्यांचा अर्थशास्त्रावरील प्रबंधहि असाच स्वतंत्र विचारांनी भरलेला आहे. 'गांधीवाद' नांवाच्या त्यांच्या शेवटच्या ग्रंथांत गांधीवादाची संपूर्ण मांडणी आलेली आहे. अल्पावधीतच इतक्या भरदार ग्रंथांची रचना करणाऱ्या विचारवंताला साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षस्थान मिळाल्याने अर्थात् संमेलनाचाच खरोखर गौरव होणार आहे. शंकररावांनी मुख्यतः शास्त्रीय साहित्यच निर्माण केले असले तरी ललितवाङ्मयाशीहि त्यांचा मार्मिक परिचय आहे. मराठींतील प्राचीन-अर्वाचीन वाङ्मय त्यांनी चांगले अवलोकिले असून संस्कृत व आंग्ल साहित्यहि त्यांनी आस्वादिलेले आहे; आणि विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वाङ्मयाचे जीवनांत काय स्थान असले पाहिजे याचा त्यांनी सम्यक्

शास्त्रीय विचार केला असल्याकारणाने साहित्यिकांचे मार्गदर्शन करण्याची शक्ति त्यांच्या अंगी आहे.

शंकररावांचे व्यक्तिगत जीवन त्यांच्या वैचारिक जीवनाशी योग्य अनुबंध राखणारे आहे. तरुण वयांत त्यांच्यावर अज्ञेयवादाची बरीच छाप होती. रवींद्रनाथांच्या 'साधना' या इंग्रजी ग्रंथांच्या वाचनाने आपण आस्तिक बनले, असे ते सांगतात. त्यांच्या वडिलांच्या ठिकाणी उदारपणा होता. थोडा लौकिक धर्माचारहि होता, परंतु भक्तीचा जिव्हाळा नसावा असे वाटते. शंकररावांच्या तर्ककर्मश बुद्धिवादाच्या बुडाशी भक्तीचा जिव्हाळा असलेला मला आढळून आला आहे. त्यांच्या पत्नी सौ. सुशिलाबाई सुविद्य व सुगृहिणी आहेत. आपल्या पतीच्या जीवनाशी त्या पूर्णपणे समरस झालेल्या असून त्यांच्या जीवनांत श्रद्धामय भक्तवृत्ति उत्कटतेने दिसून येते. त्यांच्या संगतीने शंकररावांच्या जीवनांतील भक्तवृत्ति जागृत झालेली दिसते. अशा या अनुरूप पति-पत्नीच्या संसारांत समन्वयाचे संगीत आढळले तर त्यांत काय आश्चर्य ? शंकररावांच्या प्राचीन आश्रमपद्धतीवर विश्वास आहे, आणि आपल्या जीवनांत त्याप्रमाणे वागण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. त्यांचा स्वतःचा संसार अगदीच लहान असला तरी त्यांचा संबंधी परिवार मोठा आहे, आणि उभयता पतिपत्नीची वृत्ति विश्वकुटुंबी आहे. विचार हेच शंकररावांचे जिवन आहे. तुम्ही त्यांच्याकडे कधीहि जा, त्यांना केव्हांही पाहा, ते सदासर्वदा विचारांशीच खेळत असलेले तुम्हांला आढळतील. लेखन, चर्चा, अथवा एखाद्या नवीन ग्रंथाचे वाचन असे त्यांचे त्रिकांडात्मक जीवन असते. अलीकडे कांही वर्षे शंकररावांना मधूनमधून दम्याशी झुजत बसावे लागते, हे दुर्दैव होय ! एकंदरीने विचार हीच त्यांची कृति आणि विचार हीच त्याची क्रीडा ! विचाराच्या स्वर्गेंतच त्यांचा जीवन-हंस अखंड अवगाहन करीत असतो. प्रख्यात महाराष्ट्रीय सत्याग्रही आचार्य विनोबा यांचे बंधु शिवाजीराव 'गीताई' च्या प्रचारासाठी दोन वर्षांपूर्वी पुणे साताऱ्याकडे हिंडत होते. तेव्हां इस्लामपुरास शंकररावांकडे त्यांनी चार दिवस मुक्काम केला होता. तेथून गेल्यावर त्यांनी वनद्वारे त्यांच्याविषयीचा आपला अभिप्राय मला कळविला होता. त्यात

त्यांनी पुढील मार्मिक उद्गार काढले होते; “शंकररावांचे घर जसे इस्लामपुरास गांवाच्या एका बाजूस आहे त्याचप्रमाणे त्यांचे मनहि गांवकीपासून सर्वस्वी अलिप्त आहे. त्यांच्या शरीराची बैठक जशी उंच मजल्यावर असते तशी त्यांच्या मनाची बैठक उंच पातळीवर दिसते. त्यांचा अर्थशास्त्राचा व्यासंग जरी दांडगा असला तरी त्यांचा अर्थसंग्रह अगदींच तोकडा आहे ! ते भारतीय संस्कृतीचे अभिमानी असले तरी त्यांच्याभोंवती पाश्चात्य ग्रंथांची कपाटे भरलेली दिसतात (भारतीय संस्कृतीमध्ये ते स्वतः राहत असल्यामुळे त्यांना भारतीय संस्कृतीच्या ग्रंथांची तितकी आवश्यकता नसावी, पण पाश्चात्य संस्कृतीचा परिचय पुस्तकांविना कसा होणार, म्हणून पाश्चात्य ग्रंथांचे आधिक्य योग्यच आहे.) त्यांच्यावर लेखणीचा वरदहस्त आहे असे म्हणण्यापेक्षा त्यांचाच लेखणीवर वरदहस्त आहे, असे म्हणणे अधिक शोभेल. वादविवादामध्ये त्यांचा सूर जरी चढत असला, तरी त्यांच्या बोलण्यांत कधी कटुता आढळत नाही. ”

शंकररावांच्या जीवनसमन्वयांत एकच उणीव दाखवितां येईल. ते केवळ तत्त्वचिंतक आहेत. सामाजिक संघटना करून प्रत्यक्ष चळवळी करणाऱ्या लोकनायकाची शक्ती अथवा वृत्ति त्यांच्यामध्ये नाही. पण हा दोष म्हणण्यापेक्षा ही त्यांची जीवनमर्यादा मानिली पाहिजे. शंकररावांना आपल्या मर्यादेचे चांगले भान आहे. आपल्या मर्यादित क्षेत्रात राहूनच आपला विकास साधावा आणि आपल्या विचारशक्तीच्या साधनाने यथा-शक्ती समाजाची सेवा करावी यात त्यांना समाधान आहे. जीवनाच्या नवमंत्रशोधकाला आपल्याकडे ‘ऋषि’ ही पदवी देतात. त्यांच्या अंगी जीवनाला वळण लावण्याचेहि सामर्थ्य असते. अनेक ऋषींच्या अनेक मंत्रांचे मनन करून त्यांचा वैचारिक समन्वय दाखवून देणाऱ्याला आपल्याकडे ‘आचार्य’ पदवी दिली जाते. श्री. जावडेकर यांना ही ‘आचार्य’ पदवी देण्यास कोणाचा विरोध होईल असे मला वाटत नाही.

सानेगुरुजींचें साहित्य

‘पत्री’ पासून ‘भारतीय संस्कृती’ पर्यंत

प. वा. ना. गोखले, इतिहाससंशोधक राजवाडे, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर इत्यादि थोर पुरुषांच्या चरित्रग्रंथांचे लेखक व अमळनेर येथील ‘विद्यार्थी’ या गत मासिकाचे संपादक म्हणून जी. पांडुरंग सदाशिव साने, एम्. ए. हे मराठी वाचकांना परिचित आहेतच. तथापि विशेषतः गेल्या दोनअडीच वर्षांत त्यांचे काव्य, कादंबरी, कथा, संवाद, प्रबंध इत्यादि जे बहुविध साहित्य प्रकाशित झाले आहे ते बरेच अपूर्व असल्यामुळे त्याचा योग्य तो पुरस्कार करण्यासाठी हे चार शब्द लिहिण्यात येत आहेत.

प्रख्यात फ्रेंच विचारप्रवर्तक रोमॅं रोलां यांना “आपण का लिहितां ?” असा प्रश्न एकदा करण्यांत आला असतां त्यांनी उत्तर दिले, “कारण, मला तसे करण्याविना गत्यंतरच नाही... कारण, लेखन हे माझे विचारांचे व आचाराचे श्रेष्ठ साधन आहे. कारण, माझ्या बाबतीत लिहिणे म्हणजेच आत्मोच्छ्वास करणे वा जगणे होय.” श्री. साने यांच्याविषयीहि असेच म्हणता येईल. त्यांचे लेखन म्हणजेच त्यांचे जीवन. या म्हणण्यात यत्किंचित अतिशयोक्ति नाही. त्यांचे अंतःकरण अखंड तळमळत असते आणि ती तळमळ किंचित हलकी करण्यासाठी ते लेखनाचा आश्रय करतात. यामुळे त्यांनी आतापर्यंत प्रचंड लेखन करून ठेविले आहे. देशबंधु दास यांच्या निधनानंतर त्यांनी फार परिश्रम करून त्यांचे चरित्र लिहिले. १९३०-३२ च्या सत्याग्रहाच्या लढ्यात त्यांना अनेकदा कारागृहवास लाभला. या काळांत त्यांनी रात्रंदिवस खपून सारखे लेखन केले. रवीन्द्रनाथ ठाकुर, टॉल्स्टॉय, भगिनी निवेदिता यांच्या कित्येक ग्रंथांची त्यांनी सुंदर भाषांतरे केली. ‘Amiel’s journal’ या टॉल्स्टॉय यांनी नांवाजलेल्या सुंदर पुस्तकाचे व तामिळ बाङ्गयात ‘वेद’ म्हणून मान्यता पावलेल्या प्रख्यात ‘कुरळ’ काव्याचे त्यांनी मराठीत रूपांतर केले. याशिवाय कविता,

खंडकाव्ये, नाटके, लघुनिबंध, कादंबऱ्या आणि गोष्टी अशीहि बरीच रचना केली. यांतील थोडाच भाग गेल्या दोनअडीच वर्षांत प्रकाशित झाला आहे; तथापि प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं पुस्तकांवरून त्यांचे साहित्यांतील उच्च स्थान सिद्ध होण्यासारखे आहे. हे साहित्य जो कोणी वाचील त्याला श्री. साने यांचे सर्व लिखाण सत्वर प्रसिद्ध झाले पाहिजे असे वाटल्याविना खचित राहणार नाही.

साहित्याचा मोठेपणा साहित्यिकाच्या जीवनाच्या मोठेपणावरच अवलंबून असतो. साहित्य हा केवळ बुद्धीचा अथवा कल्पनेचा खेळ नव्हे. ज्याने आपल्या जीवनांत उत्कट भावनांचा अनुभव घेतला नाही, ज्याच्या दृष्टीपुढे दिव्य ध्येये कधी उभी राहिली नाहीत, क्षुद्र वासनांच्या पलीकडे ज्याचे मन गेले नाही, व्यावहारिक उपयुक्ततेच्या पलीकडील आत्मिक अस्तित्वाचा अनुभव ज्याने चाखला नाही, जीवनाच्या प्रत्यक्ष संग्रामांत न्यायाच्या बाजूने उभे राहण्याचे धैर्य ज्याने दाखविले नाही, ज्याच्या चित्ताला निर्भयतेचा निष्पाप आनंद कधी स्पर्शला नाही, त्याच्या साहित्यांत मानवी मनाला मुग्ध करून टाकणारे सौंदर्य, देहभावाची विस्मृति पाडणारा आनंद आणि प्रत्यक्ष जीवनांतील असत्यांशी व दुःखांशी झगडा करावयास अवश्य लागणारा मंगलमय आशावाद या श्रेष्ठ साहित्यगुणांची कधीच निर्मिति होणार नाही.

जीवनाचे हे श्रेष्ठ गुण अंगी असून ज्याचे कलासामर्थ्य उच्च प्रकारचे असते, याच लेखकाचे साहित्य चिरंतन होते. श्री. साने यांच्या साहित्यांत हे जीवनाचे उच्च गुण सर्वत्र आढळतात. विद्याभिरुचि, स्वातंत्र्यप्रीति आणि आत्मिक शुचितेचा हव्यास हे त्यांच्या जीवनाचे विशेष होत. त्यांचा विद्याव्यासंग दाडगा ओह. मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषांतील साहित्य व तत्त्वज्ञान त्यांनी चांगले अभ्यासिले आहे. बंगाली, गुजराती आणि हिंदी या भाषाहि त्यांना अवगत आहेत. जगांतील प्रमुख धर्मांचा अभ्यास त्यांनी केला आहे. यामुळे त्यांच्या लेखनांत उदात्त आणि गंभीर विचार परोपरी आढळतात. विद्येमुळे मनुष्याच्या मनाला जो एक उच्च संस्कार प्राप्त होतो तो त्यांच्याठाई आढळून येतो. स्वातंत्र्यप्रीति हा त्यांचा दुसरा महत्वाचा विशेष होय. राजकीय पारतंत्र्य हे हिंदुस्थानाला

सर्वांगांनी नाशकारक झाले ओह अशी त्यांची पक्की खात्री झाली असल्या-
मुळे त्यांच्या जीवनांत स्वातंत्र्याचा अखंड ध्यास दिसून येतो. तसेच
त्यांची स्वातंत्र्याची कल्पना राजकीय क्षेत्रापुरतीच संकुचित नाही.
भारतीय समाजांत जो सामाजिक विषमतेचा घोर अन्याय सर्वत्र पसरलेला
आहे त्याविषयी त्यांच्या मनाला विलक्षण चीड वाटते. आर्थिक दास्या
संबंधीहि त्यांना तशीच तळमळ लागलेली आहे. स्वातंत्र्याच्या तळमळी-
मुळेच त्यांनी पूर्वीचा केवळ पाठशालीन शिक्षकाचा व्यवसाय सोडून
दिला आणि प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यसंग्रामांत उडी घेऊन खानदेशांतील सामान्य
जनतेत प्रचार प्रारंभिला. स्वातंत्र्याचा संग्राम म्हटला म्हणजे त्याग आणि
दुःखभोग हे आलेच. त्याचाहि त्यांनी आनंदाने स्वीकार केला आहे.
आत्मिक शुचितेचा हव्यास हा त्याचा तिसरा विशेष होय. भारतीय
संतांच्या संगर्भात वाढल्यामुळे त्यांच्या जीवनात अन्तर्बाह्य शुचितेची
तळमळ अत्यंत उत्कटतेने आढळून येते. आपले सारे आयुष्य दुःखी
देशबांधवांच्या सेवेत घालवावे, ही त्यांची एकच एक
इच्छा आहे. लेखनाहूनहि प्रत्यक्ष सेवाकार्य त्यांना अधिक आवडते.
प्रत्यक्ष सेवा जेव्हा अशक्य होईल त्या वेळी त्यांची लेखनसेवा चालू
होते. ह्या सेवापरायण साधुवृत्तीमुळे त्यांना 'सानेगुरुजी' असे नांव
मिळाले अमुन ते त्यांना अतिशय शोभतेहि. त्यांना निसर्गाचे, फुलांचे
आणि मुलांचे विलक्षण वेड आहे. मुलांशी ते तात्काळ समरस होऊन
जातात. आपल्या विद्येच्या आगरांतून या बालमित्रांना अनेक सुंदर सुंदर
गोष्टी सांगून त्यांची जीवकुसुमे विकसित करण्यांत त्यांना अत्यंत आनंद
वाटतो. लहानपणापासून त्यांचे जीवन आपत्तीच्या शाळेत घडत आले
आहे. यामुळे त्यांच्याजवळ नाना प्रकारचा अनुभव गोळा झालेला आहे.
इतके उदार, इतके पवित्र, इतके त्यागमय, इतके ज्ञानपूर्ण, इतके सेवा-
मधुर जीवन आज महाराष्ट्रीय लेखकांत अत्यंत विरळ आहे. इतक्या
समृद्ध जीवनाचा लेखक जे साहित्य निर्माण करील तेच अक्षर साहित्य
होऊ शकेल. जीवनाची ही समृद्धता त्यांच्या वाङ्मयांत चांगली उतरली
आहे.

अलीकडे कित्येक वर्षे साहित्याची संसारांतील जिवंत प्रश्नांशी फारकट

ज्ञात्यामुळे महाराष्ट्रवाङ्मयांत कृत्रिम कलाविलास, नकली सौंदर्य आणि विचाराचा उथळपणा यांना ऊत आलेला दिसतो. साहित्याला पराक्रमी व्हावयाचें असेल तर जीवनातील पुरुषार्थांना डावलून चालणार नाही. जीवनाशी सत्यनिष्ठ राहावयाचे म्हटलें म्हणजे लेखकाला श्रेयोर्थी साधक बनलें पाहिजे. लोकभय, राजभय मृत्युभय इत्यादि भयापासून मुक्त ज्ञात्याविना समाजांतील सत्य गर्जून सांगण्याचें सामर्थ्य येणार नाही. ही सत्याची निर्भय गर्जना साहित्यांत घोषविणारा महान् साहित्यिक महाराष्ट्रात अद्याप निर्माण व्हावयाचा आहे. आजचे महाराष्ट्रसाहित्य कृपण भावना व्यक्त करणारें आहे. धर्माच्या नावाखाली भ्याड लोकाकडून अत्यंत रटाळ विचार एकीकडे प्रकट होत आहेत, तर दुसरीकडे नवमतवादाच्या नावाखाली हिडीस कामुकपणा कलेच्या नांवाने बोकाळू लागला आहे. राष्ट्रीय म्हणविणाऱ्या कित्येक लोकांचे लिखाण प्रातिक्रमिक, जातीय द्वेष इत्यादि विषारी भावनांनी ग्रस्त झाले आहे. साहित्यांत जो एक आनंद-संप्रदाय वाढत आहे त्याचा आनंद जीवनाबाहेरील कल्पनानिर्मित थिळ्हर गोष्टीवर उभारलेला आहे. वास्तववाद्याच्या लिखाणात वास्तवतेचा माग-मूसहि सापडत नाही, आणि ध्येयवाद तर आम्हाला मान्य नाही, असें ते स्वतःच ओरडून सागत आहेत ! अशा वेळा श्री. साने याचें प्रसिद्ध झालेलें वाङ्मय मनाला आश्वासन देणारे, साहित्यावरील श्रद्धा वाढविणारें असें झाले आहे.

‘पत्री’, ‘श्यामची आई’, ‘श्याम’, ‘विश्राम’, ‘सोन्या माखति’ व ‘भारतीय संस्कृति’ अशा त्याची लहानमोठी सहा पुस्तके गेल्या दोनअडीच वर्षांत प्रकाशित झाली आहेत. ‘पत्री’ मध्य देवभक्तिपर व देशभक्तिपर कविता असून ‘सत्याग्रही’ नावाचें एक खंडकाव्य आहे. देशभक्तीच्या कवितांत हृदयाची आर्त भावना प्रकट झाली असून सत्कर्मांमध्ये आपले जीवन व्यतीत व्हावे अशी तळमळ व्यक्त झाली आहे. देशभक्तीच्या कवितात जन्मभूमीचा सुंदर स्तोत्र असून स्वातंत्र्यप्रीति रसरसलेली आहे. ‘सत्याग्रही’ ह्या खंड काव्यांत अस्पृश्यता-निवारण, हिंदु-मुसलमानांचें ऐक्य, ध्येयवादाची महती, महात्मा गांधी आणि रवींद्रनाथ ठाकुर यांचे संदेश, सत्याग्रहयुद्धनीति इत्यादि विषय

आले आहेत. हा तेजस्वी काव्यसंग्रह प्रसिद्ध होतांच खानदेशच्या खेड्या-पाड्यांत त्याचा प्रसार होऊं लागला, म्हणून तो तात्काळ सरकारच्या रोप्रास बळी पडला ! राष्ट्रसभेच्या प्रधानमंडळाने त्यावरील बंदी नुकतीच उठविली हे योग्यच झालें. या संग्रहांतील बहुतेक कविता तुरुंगांत तयार झाल्यामुळे त्यांच वेळीं सामान्य जनांत त्यांचा प्रसार झाला होता. साने-गुरुजींचे हृदय समजून घेण्याला हा काव्यसंग्रह अत्यंत उपयोगी आहे. त्याची भक्ति, त्याची स्वातंत्र्यप्रीति, त्यांची विरक्ति आणि त्यांची विनयवृत्ति येथे एकवटून पाहावयास सापडते.

‘श्यामच्या आई’ मध्ये कोकणामधील साध्याभोळ्या संस्कृतीचें करुण-रसपूर्ण शब्दचित्र रेखाटण्यात आलें आहे. साधी आणि शुद्ध मराठी भाषा, संसारातील नित्याच्या गोष्टींचें प्रेमाने केलेलें वर्णन, कुटुंबांत नित्य येणारे सुखदुःखाचे प्रसंग, भाविक मनाची श्रद्धापूर्ण वृत्ति, वात्सल्य, सुहृद्भाव इत्यादि कोमल भावाचा उद्रेक, कोकणांतील निसर्गसौंदर्याचें वर्णन, तत्कालीन समाजातील बऱ्यावाईट गुणदोषाचे यथार्थ दर्शन इत्यादि विविध गुणामुळे हें पुस्तक मराठी वाङ्मयात अजरामर होऊन राहणार आहे.

‘श्याम’ या पुस्तकात विद्यार्थिदशेचें असेच मनोरम चित्र आलें आहे. वरील दोनहि पुस्तकाना ग्रंथकाराने आपल्या चरित्रातील गोष्टींचा आधार घेतला आहे. तथापि ती पुस्तके त्यांची चरित्रे नव्हत, तर कल्पना-चित्रेंच होत.

‘विश्राम’ हा चार गोष्टींचा संग्रह आहे. ‘मोलकरीण’ ह्या गोष्टीत दरिद्री आईबापानी शिकवून मोठा केलेला मुलगा आय. सी. एस्. झाल्यावर त्यांना विसरतो, बापाचा अपमानदुःखाने अंत होतो, आई आपल्या मुलाच्या घरी मोलकरीण म्हणून राहते, आणि शेवटी त्या मुलाला पश्चात्ताप होऊन त्याचें पुनर्मीलन होतें. ‘शशी’च्या गोष्टीत आजच्या कृत्रिम शिक्षणपद्धतीत बालकाच्या स्वाभाविक प्रवृत्ती कशा चुरडल्या जातात याचें भेदक वर्णन असून मुसलमानांच्या विरुद्ध सध्या जो कोठे कोठे तामसी प्रचार केला जात आहे त्याचा ओंगळपणा दर्शविला आहे. ‘श्यामची आत्या’ ही गोष्ट ‘श्यामच्या आई’सारखीच आहे. ‘विश्राम’ ह्या कथेंत मालक आणि मजूर यांच्यामधील विषम संबंधाची कल्पना रंगविली आहे.

‘सोन्या मारुति’ या पुस्तकांत नाट्यमय संवाद आहेत. त्यांत हिंदु-स्थानांत जे अनेक दलित वर्ग विखुरले आहेत त्यांचे दर्शन घडविले असून त्यांचे दुःखनिवारण हीच परमेश्वराची खरी पूजा होय, असे उपदेशिले आहे.

‘भारतीय संस्कृति’ हा एक मोठा प्रबंध असून त्यांत अद्वैत, बुद्धीचा महिमा, प्रयोग करणारे ऋषि, वर्ण, कर्म, भक्ति, ज्ञान, संयम, चार पुरुषार्थ, चार आश्रम, स्त्रीस्वरूप, मानवेतर सृष्टीशी प्रेमाचे संबंध, अहिंसा, ध्येयांची पराकाष्ठा, प्रतीकें, मृत्यूचे काव्य इत्यादि तेवीस प्रकरणे आहेत. भारतीय संस्कृतीची मूलतत्त्वे समजून घेण्याच्या दृष्टीने हा प्रबंध अत्यंत उपयुक्त झाला आहे. कर्म, अहिंसा, प्रतीकें, हीं प्रकरणे तर फारच उद्बोधक झाली आहेत.

सानेगुरुजींचे हे सर्व साहित्य अनेक दृष्टींनी अपूर्व असे झाले आहे. सध्या समाजांत नानाप्रकारचे वाद उत्पन्न झाले असून साहित्यांतहि त्यांचे प्रतिध्वनि निघू लागले आहेत. आत्मिकता आणि भौतिकता, संयम आणि स्वैराचार, वैराग्य आणि भोग, व्यक्तिवाद आणि समाजवाद, आदर्शवाद आणि वास्तववाद, रूढनीति आणि नवनीति इत्यादि परस्परविरोधी द्वंद-पैकी कोणत्याहि एका कल्पनेच्या आहारी न जाता जीवनाच्या दृष्टीने त्या सर्वांमध्ये जे ग्राह्य आढळून येईल त्याचा संग्रह करणाऱ्या उच्च समन्वयाची आज आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. या समन्वयालाच ‘जीवनांतील सत्य’ म्हणतां येईल. या सत्याची अखंड साधना करणाऱ्या पुरुषासच साहित्यांतून समाजाला ते सत्य दाखविण्याचे सामर्थ्य येईल. सानेगुरुजींच्या साहित्यामध्ये ही समन्वय दृष्टि सर्वत्र राखलेली आढळते. सनातन्यांपासून साम्यवाद्यांपर्यंत त्यांना जेथे जेथे सत्यांश आढळला तो माक्षिक वृत्तीने, साक्षेपाने ग्रहण करून त्यांनी आपल्या साहित्याच्या मधुपुटांत सांठविला आहे. त्यांच्या साहित्यांत हेतुपूर्वक प्रचार आहे, पण तो केवळ सत्याचाच प्रचार आहे. कोठेहि विकारशील एकांतिकता नाही, यामुळे त्यामध्ये अत्यंत उन्नत, उदार, असे आर्यभाव प्रकट झाले आहेत. जीवनांत अशा आर्यभावनांची प्रस्थापना करणे हे साहित्याचे प्रधान कार्य होय. श्री. साने यांचे साहित्य असल्या आर्यसाहित्याचा चांगला आदर्श म्हणून मान्य करण्यास मला संकोच वाटत नाही.

सानेगुरुजींच्या साहित्यांत ज्ञान असलें तरी पांडित्य नाहीं. तें प्रेमानें अपरंपार भरलें आहे. त्यांत दुःखितांविषयी दया, पीडकांविरुद्ध त्वेष, सेवेचा उत्साह आणि त्यागाची तळमळ आहे. जीवनाला जागृत करून पुरुषार्थाच्या मार्गाकडे प्रवृत्त करण्याची प्रेरणा त्यांत भरपूर आहे. यामुळें महाराष्ट्रांतील तरुण स्त्रीपुरुषांच्या हाती हें साहित्य अवश्य पडलें पाहिजे. प्राचीन परंपरा आणि आधुनिक प्रगति याचा मनोहर संगम या साहित्यांत आढळतो. आज महाराष्ट्रांत नवी पिढी आपल्या प्राचीन परंपरेतील सौंदर्याला, साधुतेला पारखी होत चालली आहे. हें साहित्य ह्या पिढीतील लोकांना तें सौंदर्य व ती साधुता पटवून देईल. सनातनी विचारांत गुरफटून गेलेल्या लोकांना हें साहित्य आजच्या जिवंत प्रश्नांकडे कसे पाहोंवें हें शिकवील. श्रद्धा आणि बुद्धि यांचा विरोध मिटवून त्यांचे सहकार्य हें साहित्य घडवून आणील. जीवन आणि कला यांच्यामध्ये आज जी एक खाडी निर्माण झाली आहे ती भरून काढून हें साहित्य जीवनाला सौंदर्य आणि कलेला जिवंतपणा आणून देईल. कारण, हें साहित्य जीवनाशीं सर्वोशानें समरस झालेल्या सत्यनिष्ठ साधकांनं अंतरीच्या तळमळीने निर्माण केलें आहे. तें केवळ आनंद देण्यासाठीं प्रवृत्त झालेलें नाहीं. जीवनाच्या निर्मितीसाठीं त्याची निर्मिती झाली आहे. आज जगात रशियन साहित्यकांना जें मानाचें श्रेष्ठ स्थान मिळालें आहे त्याचे कारण म्हणजे रशियन साहित्यकार आपल्या कल्पनाकुंजाचा त्याग करून जीवनांतील दुःखांच्या खाईत जाऊन उभे राहिले आणि प्रत्यक्षाचा परिचय करून घेऊन त्यांनीं आपल्या भोंवतालच्या जीवनाला वाचा फोडली. आधुनिक काळी महाराष्ट्रांत समाज-जीवनाशीं सर्वोशानें समरस झालेल्या असा साहित्यकार कोण आहे, असा प्रश्न विचारल्यास सानेगुरुजींकडेच कोणालाहि बोट दाखवावें लागेल. **महाराष्ट्रांतील पहिला सत्याग्रही साहित्य निर्माता** म्हणून सानेगुरुजींचें नांव महाराष्ट्राच्या इतिहासांत चिरकाल प्रकाशत राहील. सानेगुरुजींच्या साहित्यांत तंत्रवादाला मुळींच स्थान नाहीं. त्यांचें लिहिणें कळकळीच्या प्रेमाचें असतें, त्यांत दिखाऊपणा नसतो. तथापि त्यांच्यामध्ये स्वाभाविक उच्च कलाशक्ति आहे. 'इयामच्या आई'. मध्ये ती अत्यंत मोठ्या प्रमाणांत व्यक्त झाली आहे. अन्य ठिकाणीं कोडे

कोठे रचनेची शिथिलता, रसापकर्ष करणारी पाव्हाळ-वृत्ति, कल्पनाचा ओबडधोबडपणा इत्यादि दोष आढळतात; हे दोष त्यांनी आपल्या पांडित्याचा उपयोग करून घेण्याचे मनांत आणिले तर ते सहज दूर करू शकतील. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याला अधिक संस्कार लाभेल. त्यांची प्रभा सर्वांना दिपवू शकेल. भावना हाच साहित्याचा प्राण हे खरे; परंतु आजच्या संशयवादाच्या काळांत या भावनांना विवेचक बुद्धीची जोड भरपूर मिळाल्याविना ती भावना बुद्धिमंतांना तरी पुरेशी जागृत करू शकणार नाही. सानेगुरुजींचा भर शुद्ध भावनेवर अधिक असतो. सामान्य जनतेला जागृत करण्याच्या कामी ते यशस्वी होत आहेत; पण आपल्या बुद्धीचा उपयोग करून सुशिक्षित बुद्धिवादी वर्गालाहि त्यांनी आपला संदेश पोचविला पाहिजे. असे करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या अंगी वसत आहे अशी माझी समजूत असल्यामुळे सानेगुरुजींच्या वाढत्या विकासांत या अपेक्षा पूर्ण झाल्याविना राहणार नाहीत, असा मला विश्वास वाटतो.

श्यामची आई

सानेगुरुजींचा नवा निर्मळ ग्रंथ

जननी, जन्मभूमि आणि जगदंबा या त्रिविध रूपाने नटलेल्या मातृ-देवतेचे श्री. साने हे प्रेमळ पुजारी आहेत. 'पत्री' मध्ये जन्मभूमि आणि जगदंबा यांची स्तोत्रे गाइली होती. 'श्यामची आई' या ग्रंथांत त्यांनी जननीचा महिमा वर्णिल आहे. या दोन पुस्तकांच्या द्वारा त्यांनी आपल्या जीवन-देवतांचे पूजन परिपूर्ण केले आहे. 'सीदान्ति सन्तो विलसन्त्यसन्तः' याप्रमाणे भिकार पुस्तके गौरवाने मिरवत असतां 'पत्री' सारखे सात्त्विक पुस्तक सरकारच्या रोषाला बळी पडावे हे आजच्या रियासतीला साजसेच आहे. जीवन आणि वाक्य यांचा परस्पर संबंध कसा असतो आणि जीवनाच्या तळमळीतूनच आदर्श वाक्य कसे निपजते याचे उदाहरण म्हणून 'श्यामची आई' या पुस्तकाचा निर्देश आनंदाने करता येईल.

काही वर्षांमागे अमळनेरच्या 'विद्यार्थी' मासिकांत श्री. साने यांचा 'श्यामची आते' या नावाचा एक सुंदर लेख आला होता. पवित्र जीवनाचे एक आदर्श शब्दचित्र म्हणून मला तो लेख अत्यंत आवडला होता. अशी चित्रे विपुलतेने महाराष्ट्राच्या हाती पडायी असें मला वाटे. श्री. साने यांच्या 'श्यामच्या आई' ने ही इच्छा कांहीशी सफल होत आहे.

जीवनाची शब्दमयमूर्ति म्हणजे वाङ्मय.

'श्यामची आई,' हे 'आईच्या प्रेममय थोर शिकवणीचे सरळ, साध्या व सुंदर संस्कृतीचे एक करुण व गोड कथात्मक चित्र' आहे. 'श्यामची आई' वाचून वाचकांच्या हृदयात मातेबद्दल प्रेम, भक्ति व कृतज्ञता यांच्या अपार भावना उत्पन्न होतील यांत शंकाच नाही. पण हृदयशुद्धि होऊन त्यांच्या जीवनांत नवीन दृष्टि, नवीन आशा आणि नवीन ध्येयवाद निर्माण होईल. जीवनांत परिवर्तन घडविण्याची शक्ति या पुस्तकांत खचित आहे. इतके सत्यपूर्ण, अकृत्रिम आणि जिवंत वाङ्मय वारंवार पैदा होत नाही. आश्रमांतील स्नेह्याच्या आग्रहामुळे श्याम आपल्या आईच्या आठवणी सांगतो. प्रार्थनेनंतर संध्याकाळी उघड्या आकाशाखाली बसून या कथा चालतात. अशा एकंदर ४२ 'रात्री' यात आहेत. 'आरंभी' मनुष्याचा मोठेपणा आईबापांवरच कसा अवलंबून असतो याचे विवरण आहे. कोंकणातील ब्राह्मण घराण्याचे, एके काळी श्रीमंत परंतु पुढे भाऊबंदकी, कज्जेदलाली, कर्जबाजारीपणा यामुळे मोडकळीस आलेल्या आणि शेवटी अन्नालाहि महाग झालेल्या सात्त्विक, सदाचारसंपन्न अशा कुटुंबाचे करुणा उत्पन्न करणारे वर्णन एवढाच या पुस्तकाचा विषय आहे. तथापि हा साधाच विषय इतक्या तन्मयतेने, श्रद्धेने, आपुलकीने आणि सत्यतेने वर्णिला आहे की, वाचकांचे हृदय तद्रूप होऊन जाते. रस बाह्य वस्तूत नाही. तो मनुष्याच्या हृदयांत आहे आणि अशा हृदयाच्या रसाने रंगून जेव्हा मनुष्य लिहील तेव्हा त्याला वाङ्मयांत कायमचे स्थान मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. केवळ कल्पनांचे तरंग नाचविणे, शब्दांच्या कसरती करणे, वाङ्मय प्रकाराचे अनुकरण करणे, अथवा तन्त्राची नकल उठवून देणे म्हणजे वाङ्मय नव्हे. जीवनाची शब्दमय मूर्ति म्हणजे वाङ्मय. वाङ्मय निर्माण करू इच्छिणारा जर केवळ

स्वतःच्या जीवनाशी प्रामाणिक राहिल आणि परिणाम घडवून आणण्याच्या मोहांत सांपडणार नाही तर तो कितीतरी चांगलें वाडमय निर्माण करू शकेल. 'श्यामची आई' या पुस्तकांत वाडमयाचा हा पहिला आणि महत्वाचा गुण उत्कटतया प्रकट झाला आहे.

रोजच्या जीवनांत केवढी गोडी असते !

'श्याम'च्या आठवणी या केवळ कल्पनेनें रचलेल्या नाहीत. ग्रंथकाराच्या अनुभवातील रसांनी त्या ओतप्रोत भरलेल्या आहेत. आत्मकथेचा जिवाळा लाभल्यामुळे 'श्यामच्या आई'त कृत्रिम कलाविलास नाही. स्वतःच्या भावना सत्यनिष्ठेनें वर्णिल्यामुळे तीत उच्च कला प्रकट झाली आहे. ग्रंथकाराला आपल्या कथा-विषयाबद्दल प्रेम वाटलें पाहिजे, 'श्यामच्या आई'त ग्रंथकारानें इतकें प्रेम प्रकट केलें आहे की, संसारांतील अगदी नेहमीच्या प्रसंगांना अनुपम माधुर्य आले आहे. संबंध पुस्तकांत एकहि गोष्ट अशी दाखविता येणार नाही की जीत अद्भुतता अथवा अकल्पितता आहे. रोजच्याच घडणाऱ्या घटना-मुलांची भाडणें, बायकांची कामे-धामे, पुरुषांचे व्यापार-उदीम, कुटुंबांतील प्रेम-द्वेष, जीवनाच्या आशा-निराशा, अगदी-अगदी नित्याचा व्यवहार. पण हा सारा नीरस व्यवहार जिवंत आणि रसमय झाला आहे. रोजच्या व्यवहारांत इतकी गोडी असते याची आपण अतिपरिचयानें आठवणच विसरलों आहों. खोट्या महत्वाकांक्षेच्या नादीं लागून, काल्पनिक स्वर्गाच्या आणि कलेच्या कृत्रिम आनंदाच्या मार्गे धांवून आपण जीवनांतील हा स्वर्ग, ही कला लाथाडीत आहों ही केवढी भूल आहे याची जाणीव या पुस्तकाच्या वाचनानें होते.

कोंकणची साधी संस्कृति

प्रगतीच्या नांवानें आपण इतके कृत्रिम आणि जड होत चाललों आहों की आपणांला साधें सौंदर्य प्रतीतच होत नाही. आपल्या भोंवतालच्या वस्तुजाताशी आपली इतकी फारकत झाली आहे की आपल्या भाषेत, चालीरीतीत, आपल्या आशाआकांक्षांत आपण अगदी उथळ बनलों आहों. आत्मिक संबंध असल्याशिवाय आपल्या सर्व कृतींत जिवंतपणा

येणार कसा ? श्री. साने यांच्या या पुस्तकांत जीवनाशी आत्मिक संबंध टिकविलेला आढळून येईल. पुस्तकाची भाषा इतकी घरगुती आहे की, आपण प्रत्यक्ष माणसांशीच बोलतो आहो. इतका भास निर्माण होतो. औव्या, गाणी, उखाणे, म्हणी यांची इतकी सहज पेरणी झाली आहे की, या अव्याज मनोहरपणाचे कौतुक वाटते. कोंकणची संस्कृति ती काय ? केळी-पोफळी, द्रोणपत्रावळी, गाई-मांजरे, सुकंबाचे लोणचे, कुळिथाचे पिठले, खांडवी, पातोळे, नारळाचे घाटले, फार झाले तर श्रीमंतांच्या घरी श्रीखंडाच्या वड्या. साधेपणा तर विचारूच नका. चौघडी पांघरायला. विरले पावसांत डोक्यावर. कोंकणाच्या स्त्रीजीवनांत प्रसंग ते कसले ? वडा-तुळसीची पूजा, दक्षिणा-प्रदक्षिणा, नवस-नजराणा, लग्न-कारणे, व्रते-उद्यापने, मुलीचे माघारपण, शेजारणीचे बाळंतपण. मुलांच्या आयुष्यांत काय घडावयाचे ? पोहणे, खेळणे, श्लोक-स्तोत्रे पाठ करणे, भांडणे-झगडणे, शिकणे-सवरणे. पुरुषांचे जीवन तरी काय ? शेत-वाडी, वैरण-काडी, गुरे, गोठा, कर्जवाम, स्नान-संध्या, देव-देवतार्चन. तथापि या सर्व संसारांत मानवी हृदय गुंतले आहे आणि त्या हृदयाची धडपड, खडखड अखंड चाललेली आहे. या हृदयाच्या प्रेमाचे चित्रण हे कलेचे कायमचे कार्य आहे. अनेक संकटांतून, मोहांतून, दुःख-सुखाच्या अनुभवांतून मानवी आत्म-शक्तीचा चाललेला प्रवास प्रदर्शित करणे, त्याचे अंतिम स्थान प्रेममय आहे याची श्रद्धा निर्माण करणे हे वाङ्मयाचे कार्य. श्यामच्या आईने हे कार्य उत्तम तऱ्हेने केले आहे. यामुळेच या पुस्तकाला वाङ्मयाचा उत्तम नमुना म्हणून मी म्हणतो.

कुटुंबापलीकडे पाहण्याची जरूरी

श्यामच्या आईचा अंत अतिशयच दारिद्र्यांत, दुःखांत झाला. आज वरोघर बहुतेक असाच प्रकार चालला आहे. यामुळे श्यामच्या आईच्या चरित्राला एक राष्ट्रीय महत्त्व आले आहे. हे दुःख काहीं थोडे सुखवस्तु आणि श्रीमंत लोक सोडले तर जवळजवळ सार्वत्रिक झाले आहे. या असंख्य मातांचे हे दुःख कसे आणि केव्हा दूर होणार ? केवळ भावना-वश होऊन अश्रु गाळण्याने या दुःखांचा परिहार होणार नाही. एखाद-

दुःखा माणसाने कितीही परिश्रम केले तरी आपल्या मातेचे दुःख दूर करणे त्याला अशक्य आहे. कुटुंबजीवनाची ही नासाडी दूर करण्यासाठी मापणांला केवळ कौटुंबिक विचारांच्यावर चढले पाहिजे. आपल्या घरातील ही दुःखे दूर करण्यासाठी आपल्याला सामाजिक विचार केले पाहिजे. आणि भारतमातेचे दुःख दूर करण्यानेच आपल्या माता सुखी होऊ शकतील हे जाणले पाहिजे. स्वःच्या पुत्रांचे कार्य भारतसेवा हे आहे. भारतमातेच्या सेवेतच मातृसेवा सांठविली आहे. ही भारत-सेवा संकुचित अशा देशाभिमानाने केल्याने आपण कृतकार्य होणार नाही. यासाठी मापणाला अखिल मानवतेशी प्रेमभावाने सहकार्याने वागण्यास शिकले पाहिजे. म्हणजेच देशाभिमान हा धर्मवृत्तीने शुद्ध करून ध्यावयास हवा. महिंसा वृत्तीने श्रमजीवि बनून साध्या राहण्यांतील काव्य जाणून विषम-ताशी अखंड शांतिसंग्राम चालविल्यानेच आपले जननी, जन्मभूमि आणि गदंबा याचे ऋण फिटेल हा साने यांचा या ग्रंथाच्या द्वारे निश्चित देश आहे.

नर्वागसुंदर ग्रंथ

भाषा साधी पण मोहक आहे. वर्णने अलंकाररहित पण वेधक आहेत. पशील आहे, पण पाल्हाळ नाही. उपदेश आहे, पण कंटाळवाणेपणा नाही. गोष्टी, आख्यायिका, अवतरणे मधून मधून सहज आल्याने रुचिरता पादली आहे. जागोजाग थोडी फार समाजदोषावर टीका आहे. नवीन समाजघटनेची तत्त्वे सूचित केली आहेत. कथानकाचा ओघ सर्वत्र मखंड आहे. वाक्यरचना बहुतेक ठिकाणी सुटसुटीत सुभाषितमय झाली आहे. देशसेवेच्या आश्रमजीवनाची पार्श्वभूमी घेऊन मातृमहिमा वर्णिली आहे. ईशसेवेचे अनुसंधान राखून देशसेवा प्रकट केली आहे. अशा नर्वागसुंदर पुस्तकाची २५० पृष्ठांना एक रुपया ही अगदीच अल्प किंमत आहे. या पुस्तकाचा प्रसार साऱ्या महाराष्ट्रांत झाला पाहिजे. विद्यार्थ्यांचे आवडते पुस्तक झाले पाहिजे इतकी त्याची योग्यता आहे. मातृभक्त महाराष्ट्र त्याचे चीज करो.

‘रंजन’ रहस्य

शिक्षणाच्या द्वारा ज्यांनी जीवनांत दूरवर प्रवेश केल्या आहे असे महाराष्ट्राचे दोन गुरुजी विद्यार्थी-वर्गांत विशेष प्रसिद्ध झाले आहेत. एक अमळनेरचे साने गुरुजी व दुसरे येवल्याचे आपटे गुरुजी. या दोघाही गुरुजींनी शिक्षणाच्या साहाय्याने अनेक तरुणांच्या जीवनांत पुरुषार्थाची प्रेरणा निर्माण केली आहे. इतकेच नव्हे तर साहित्याचे द्वाराहि तेंच कार्य त्यांनी अखिल महाराष्ट्रांत चालू केले आहे. साने गुरुजींचे साहित्य अद्यापि पुष्कळच अंधारांत पडून राहिले असले तरी जो कांही थोडा भाग प्रकाशित झाला आहे त्यावरून त्यांच्या साहित्याचे जिवंत स्वरूप लोकांच्या नजरेला येऊन चुकले आहे. आपटे गुरुजींचे साहित्य आतां कोठे प्रकाशांत येऊं पाहात आहे. त्यांच्या ‘जवाहरलाल’ ने पहिल्या भेटीतच महाराष्ट्रांतील विद्यार्थ्यांचे आणि सामान्य जनतेचे चित्त वेधून टाकले आहे. मला अशी आशा आहे की, आपटे गुरुजीचे सारे वाङ्मय यापुढे क्रमाक्रमाने वाचकांचे हाती पडेल आणि साने गुरुजींच्या वाङ्मयाप्रमाणेच आपटे गुरुजींच्या वाङ्मयाने महाराष्ट्रातील सामान्य जनतेला जीवनाचे उच्च संस्कार मिळत राहतील.

आपटे गुरुजींच्या लेखणीत विविध रंग भरलेले आहेत, हें ‘कुटुंब-रंजना’ वरून सहज दिसून येण्यासारखे आहे. चरित्र, काव्य, कथा कादंबरी, निबंध इत्यादि विविध रूपांचे साहित्य त्यांनी निर्मिले आहे. हें सारे साहित्य केवळ मनःकल्पित नसून जीवनाच्या अनेकविध अनुभवांवर आधारलेले आणि उभारलेले आहे. अशा प्रकारच्या साहित्यालाच जीवन-साहित्य असे नांव देतां येईल. जीवनांत वर्षानुवर्षे ध्येय दर्शनासाठी साधक वृत्तीने जी तपस्या चालते, ती जेव्हा साहित्याचे स्वरूप धारण करते त्या वेळी साहित्यांत जीवनाला मार्गदर्शन करण्याचे सामर्थ्य निर्माण होतें. साहित्य ही जीवनाची हुंडी होय. साहित्यकाराच्या जीवनांत अत्यंत परिश्रमपूर्वक जें अनुभव-धन निर्माण होतें तें समाजाला

अनायासें उपलब्ध व्हावें म्हणून साहित्याची हुंडी काढली जाते. ही हुंडी जीवनाच्या सराफ-कट्ट्यावर समाजाला वटवितां आली पाहिजे. आणि तिच्यातील अनुभव-धनाचा आपल्या जीवनसिद्धीसाठी विनियोग करितां आला पाहिजे. हीच साहित्याची खरी रंजकता होय. जीवन-रसानें रंगलेलें साहित्यच रंगवूं आणि रंजवू शकेल.

कथा-साहित्यांत कल्पित घटना वर्णिलेल्या असल्या तरी त्या जीवनां-तील सत्याचा आविष्कार करण्यासाठीच असतात. कल्पित म्हणजे असत्य नव्हे. असत्यानें आत्म्याची कोणतीच भूक शमत नाही, उलट त्याची फसवणूक झाल्यानें अशांति निर्माण होते. आणि ज्यानें अशांति निर्माण होईल त्यानें रंजन कसें होऊं शकेल ! म्हणून कोणत्याहि उच्च साहित्यांत जेव्हा मन रमते त्यावेळीं जीवनाच्या साऱ्या क्षुधा तृप्त झालेल्या आढळून येतात. बोध, नीति आणि आनंद यांचें कधी जीवनांत वैर आढळत नाही. त्याचप्रमाणें जीवनाचें संपूर्ण दर्शन करविणाऱ्या साहित्यांतहि त्यांचा विरोध कधी आढळत नाही. बोध-हीन नीति ही केवळ जड यात्रिक क्रिया होय. बोध आणि नीति या विरहित आनंद निराळा आढळतच नाही. या तिघांचें सुंदर मीलन जेथें होतें तेथेंच जीवनाला गाढ शांति प्राप्त होते.

‘कुटुंब-रंजन’ मधील कथा एकामागून एक वाचीत गेल्यास वाचकाला विविध प्रकारचा बोध होईल. जीवनाच्या नीतीचें दर्शन घडेल आणि सात्विक आनंदाची प्राप्ति होईल. यातील भाषा सुबोध आहे, वर्णनें अर्थपूर्ण आहेत. उपरोध, विक्रोक्ति, विनोद इत्यादि साधनांनीं जीवनाचा बोध वाचकांचे गळी उतरविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला असल्यानें बोध-वाङ्मयाचा रक्षपणा यांत नाही.

सर्वत्र रसाळपणा भरून राहिला आहे. यांतून ज्या उदार भावना व्यक्त करण्यात आल्या आहेत, त्यांचा समाजांत जर सर्वत्र प्रसार होईल तर समाज-जीवन झपाट्यानें समृद्ध होईल. नवराष्ट्र-निर्मितीसाठी ज्या सामाजिक सद्गुणांची सध्या विशेष आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे त्या सद्गुणांची वाचकांचे मनांत आवड उत्पन्न होईल अशी दृष्टि या कथांत प्रामुख्यानें आढळून येईल. स्वावलंबन, शिस्त, ध्येयनिष्ठा, अन्यायाचा

प्रतिकार इत्यादि तरवांचें महत्त्व खुबीदारपणानें वर्णिलें गेलें आहे. 'मुक्ताफळांचा-लाम' ही कथा शुद्ध साहित्याचे दृष्टीनेंहि वाचनीय झाली आहे. 'पतीची-सभा' या मधील वैवाहिक जीवनावरील टीका कोणालाहि समर्पकच वाटेल 'संशोधक-कोंबड्या' तील 'शिवरामपंती' उपरोध छद्मी पण हृद्य झाला आहे 'मेधाव्रताचा शोध' आजहि आपणाला स्फूर्तिकारक होईल.

स्वतंत्रपत्र टॉलस्टॉय

टॉलस्टॉयमध्ये एकाहून अधिक पुरुष आहेत. पहिला म्हणजे मोठा कलावान, दुसरा मोठा साधु पुरुष आणि तिसरा उद्दाम वासना आणि लालसा यांचा पुरुष. परंतु जसजसे त्याचे वय वाढूं लागलें आणि त्याच्या जीवनाच्या विस्तार होऊं लागला त्याबरोबर त्याच्यात आणखी एक शास्ता आहे असे अधिक स्पष्ट होऊं लागलें. हा शास्ता म्हणजे त्याची स्वतंत्र बुद्धि. या स्वतंत्र बुद्धीला मी येथे अभिवादन करणार आहे. कारण आपणाला आज तिचीच गरज आहे.

शौर्य, सौंदर्य, साधुत्व या सर्वोपेक्षां मुक्त आत्मा ही दुर्लभ वस्तु आहे. नियमनापासून, पूर्वग्रहापासून, प्रत्येक जडमूर्तीपासून मुक्त; वर्ग, वर्ण, राष्ट्र, इत्यादि प्रत्येक सांप्रदायिक कल्पनेपासून मुक्त; प्रत्येक धर्माचारापासून मुक्त; आपल्या डोळ्याने पाहण्याचे, आपल्या हृदयाने भजण्याचे, आपल्या बुद्धीने जाणण्याचे धैर्य आणि ऋजुत्व असलेला आत्मा; छाया नव्हे पण प्रत्यक्ष पुरुष.

टॉलस्टॉयने अतिशय मोठ्या प्रमाणांत असले उदाहरण घालून दिलें. तो स्वतंत्र होता. तो नेहमी पुरुष आणि प्रसंग याकडे डोळे-मिचकावणी न करतां रोखून पाहता असे. त्याच्या स्वतंत्र बुद्धीचा निर्णय भावनांमुळे देखील चलित होत नसे. खिस्ताबद्दल अलेट निष्ठा असूनही त्याची स्वतंत्र वृत्ति कायम होती. बायबलचा अभ्यास, विवरण आणि प्रचार करण्यांत जरी त्याने पुष्कळ काळ घालविला तथापि बायबलांत सांगितलें आहे म्हणून हें खरें आहे असे तो कधी म्हणत नसे. त्यांत अमुक अमुक

म्हटलें आहे म्हणून बायबल सत्य आहे. अशी त्याची दृष्टि होती. सत्याचा निर्णय तुम्हीच केला पाहिजे. तुमच्या स्वतंत्र बुद्धीनेच तो झाला पाहिजे. लढाईवर जाणाऱ्या दोघां तरुणांशी बोलतांना तो म्हणतो—

“मोझेस अथवा ख्रिस्त याने शेजाऱ्याचें अथवा स्वतःचें नुकसान आपण करूं नये असा निषेध सांगितला आहे म्हणून आपण वाईट करूं नये असें नाही. आपलें अथवा आपल्या शेजाऱ्याचें नुकसान करणें हें मनुष्यत्वाशी विसंगत आहे म्हणून त्यापासून परावृत्त होणें आपलें कर्तव्य आहे. मनुष्यत्वाशी विसंगत आहे असें मी म्हणतो हें नीट लक्षांत आणा. मी पशूबद्दल बोलत नाही.

“पाप कोणतें आणि पुण्य कोणतें; साध्य कोणते आणि असाध्य कोणतें हें दाखवून देणारा ईश्वर तुम्ही आपणातच शोधला पाहिजे. परंतु जोंपर्यंत आपण बाहेरच्या प्रमाणांनीं चालत आहो—एकजण मोझेस आणि ख्रिस्त याला, दुसरा महंमदाला व तिसरा समाजवादी मार्क्स याला प्रमाण मानीत आहे तोंपर्यंत आपलें परस्परांमधले वैर थांबणार नाही.”

हे सामर्थ्याचे शब्द सर्वांच्या कानावर जावित अशी माझी इच्छा आहे. मी अनेक वेळा म्हटल्याप्रमाणे दुष्टांच्या सामर्थ्यापेक्षां सज्जनांचें दौर्बल्य हाच जगाला जडलेला मोठा रोग आहे. संकल्पाची जडता, स्वतंत्र विचारांचे भय, नैतिक भ्याडपणा, यांमुळे हा दोष उत्पन्न होतो. मोठे धैर्यवान लोकहि आपल्या शृंगलाचा त्याग केल्यावर नवीन पाशाचा आनंदानें स्वीकार करितात एका सामाजिक रूढीतून मुक्त झाले नहीत तोच नव्या रूढीच्या रथाला बुध्याच जुंपलेले आढळतात. स्वतः विचार करण्यापेक्षां दुसऱ्याच्या विचारानें वागणें हें अतिशय सोपें असतें. यातच सर्व दोषांचें सर्वस्व आहे. आपलें हित कशांत आहे याचा निर्णय मोठ्या, विश्वासपात्र, पूज्य अशा पुरुषांवरहि न सोपविणें हें आपलें प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. त्याचें उत्तर आपणच शोधून काढले पाहिजे. धिम्मेपणाने आपला सर्व जन्म त्याच्या शोधात गेला तरी चालेल. आपण स्वतः मिळविलेले अर्धसत्य इतरांपासून पोपटाप्रमाणें शिकलेल्या संपूर्ण सत्यापेक्षां अधिक मोलाचें आहे. डोळे मिटून विनयभावनेनें, दास्यवृत्तीनें अंगीकारिलेले सत्य हें सत्य नव्हे, तें असत्य आहे.

[रोमां रोलेच्या एका लेखाचा अनुवाद]

साहित्याचें जीवनांतील स्थान

प्रख्यात फ्रेंच साहित्यकार मोपासॉ यांच्या वाङ्मयाची काउंट टॉल्स्टॉय यांनी एका सुदीर्घ लेखांत मूल्य-चिकित्सा केली आहे. ती इनकी मूलगामी आणि उद्बोधक आहे की जीवनांतील साहित्याचें स्थान समजून घेण्यासाठी सदैव मार्गदर्शक होईल. म्हणून टॉल्स्टॉय यांच्या त्या लेखांतील महत्त्वाचे विचार येथे देण्यांत येत आहेत.

साहित्याच्या तीन कसोट्या

टॉल्स्टॉय यांनी साहित्याच्या तीन कसोट्या प्रथम सांगितल्या आहेत. कोणत्याहि श्रेष्ठ कलाकृतीत या अवश्य आढळून येतातः—(१) नीतीची—जीवनांतील मांगल्याची यथार्थ जाणीव (२) प्रासादिकता किंवा रचनासौष्टव; आणि (३) कळकळ अथवा भावनांचे उत्कटत्व. या तीनही गोष्टी जेथे एकवटतात तेथेच अलौकिक प्रतिभा प्रत्ययास येते. वर्ण्य विषयाशी लेखक जितका तद्रूप झालेला असेल त्या मानानें त्याच्या भावनांना उत्कटता प्राप्त होते व त्या उत्कटतेमुळे त्याला वाचकांच्या वृत्तींना जागृत करितां येते. जेथे वर्ण्य विषयाची लेखकाला आस्था नसेल तेथे तो वाचकांलाहि गोडी लावू शकत नाही. या दृष्टीने पाहिलें तर कळकळीची भावना हा साहित्याचा प्रधान गुण मानला पाहिजे. या गुणांतूनच प्रासादिकतेचा प्रादुर्भाव होतो. कृत्रिमतेनें क्लिष्टता वाढत जाते आणि दुर्बोधतेमुळे रसनिष्पत्ति होऊं शकत नाही. उलट कळकळीमुळे भाषेमध्यें सरळपणा आणि स्वाभाविकता हे गुण निर्माण होतात व त्यामुळेच रचनासौष्टव साधतें; पण कळकळ आणि प्रसाद या दोन गुणांनी साहित्याची पूर्णता होत नाही. जीवनांतल्या नानाविध विकारांतून जात असतां सत्य आणि मंगल कशांत आहे याची तळमळ सुरू होते आणि त्याचें दर्शन होईपर्यंत मनुष्याला शांतीचा किंवा सुखाचा लाभ घडू शकत नाही. रोजच्या व्यवहारांतील बऱ्यावाईट घटना आणि माणसाच्या मनांतील बरेवाईट विकार यांची छाननी करून जीवनाचें आदर्श स्वरूप

अवलोकिल्याखेरीज जीवनाला अर्थ लाभत नाही. हा जीवनाचा अर्थ जाणण्याची पात्रता ज्याने मिळविली असेल तोच श्रेष्ठ अथवा अक्षर साहित्य निर्माण करू शकेल. परंतु जीवनाचा अर्थ जाणण्याची तळमळ देखील उत्कटतेमुळेच उत्पन्न होत असल्यामुळे कळकळीचा साहित्यकार हा क्रमाक्रमाने विकास पावत गेल्याशिवाय राहत नाही.

पहिली निराशा

मोपासॉच्या गोष्ठीचे एक पुस्तक दर्जिनेव्हच्या 'शिफारशीवरून टॉल्स्टॉयनीं प्रथम वाचले त्या वेळी मोपासॉच्या लिखाणांत प्रसाद व कळकळ हे दोन गुण त्यांना आढळले, पण पहिल्या गुणाची-जीवनाच्या मांगल्य-बोधाची त्याच्यांत उणीव आहे असे त्यांना वाटले. आणि आपल्या काळच्या लेखकांमध्ये लेखन-सामर्थ्याचा उपयोग कोणत्या कामी करावा हे न जाणणारे, अथवा अयोग्य आणि अनुपयुक्त विषयावर आपले सामर्थ्य वेचणारे लेखकच अधिक वाढत आहेत हे पाहून त्यांना फार विषाद वाटला. मोपासॉच्या अंगी विशेष प्रकारचे सामर्थ्य असल्याचा त्यांना प्रत्यय आला; पण जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाचे अभावी हे सामर्थ्य निष्फळ होणार अशी त्यांची कल्पना झाली. स्त्री-पुरुष एकमेकांना मोह पाडून कसे शीलभ्रष्ट करितात याचे मोठे चटकदार आणि तपशीलवार वर्णन मोपासॉने त्या पुस्तकातल्या बहुतेक गोष्टीत केलेले होते. कामगारजीवनांतल्या गोष्टीतहि मोपासॉने अगदी अनुदारपणाने कामगार स्त्रियांचे वर्णन केलेले होते. कामगार स्त्रिया या केवळ पशुसदृश आहेत व त्यांना लैंगिक विकार आणि अपत्यवात्सल्य या दोनच भावना समजतात असे त्याने दाखविले होते. भौतिकशास्त्र, कला, नागरिकत्व व मानवी समाजाची नतिक प्रगति इत्यादि विषयांत विख्यातीस आलेले महान् फ्रेंच पुरुष ज्या राष्ट्रांत जन्माला आले, त्या राष्ट्राला पोषण पुरविणारा कामगारवर्ग केवळ पाशवी हीन वृत्तीनींच भरलेला असणे शक्य नाही. त्याच्यांतहि आध्यात्मिक सद्गुण अवश्य असलेच पाहिजेत असे टॉल्स्टॉय यांनी प्रतिपादिले आहे. व कामगारजीवनाशी सहानुभूतीने समरस झाल्याशिवाय ते गुण प्रतीत होणे शक्य नाही असे त्यांनी म्हटले आहे. यामुळे केवळ पाशवी विकारांचेच वर्णन करणारा लेखक जीवनाचे संपूर्ण सत्य न

जाणणारा आणि म्हणूनच श्रेष्ठ साहित्याचे दृष्टीने उपेक्षणीय लेखकच म्हणावा लागेल. मोपासॉविषयी टॉल्स्टॉयना प्रथमदर्शनी तरी संपूर्ण निराशाच अनुभवास आली.

मोपासॉची श्रेष्ठ कृति

यानंतर मोपासॉची Une Vie ही कादंबरी टॉल्स्टॉय यांच्या हातीं आली. या कादंबरीच्या वाचनाने मात्र टॉल्स्टॉय यांचे मोपासॉविषयीचे मत बदलले. ही कादंबरी उत्कृष्ट आहे. मोपासॉच्या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये ही श्रेष्ठ आहे; इतकेच काय पण व्हिक्टर ह्यूगोच्या Les Misérables या श्रेष्ठ कृतीनंतर हिच्याएवढी मोठी कृति निर्माण झाली नाही असे टॉल्स्टॉय यांनी म्हटले आहे. या कादंबरीत सत्साहित्याला आवश्यक असणारे तीनही घटक—(१) मागव्यबोध, (२) प्रसाद आणि (३) कळकळ पूर्णत्वाने आढळून येतात. इंद्रियलोलुपतेला बळी पडल्यामुळे एका सुस्वभावी निरागस स्त्रीचा जीवनध्वंस कसा झाला याचे या कादंबरीत हृदयद्रावक वर्णन आहे. ही कादंबरी वाचल्यावर वाचकाचे मनात जीवनाविषयी गंभीर विचार उसळू लागतात. इतक्या सुंदर जीवनाचा असा भयानक अंत काय म्हणून व्हावा ? जीवनाचा अर्थ काय आहे ? या प्रश्नांनी वाचकाचे चित्त व्यग्र होऊन जाते व जीवनाचा खोल अर्थ शोधण्याची त्याची प्रवृत्ति बळावते. मोपासॉच्या शैलीची परिपूर्णता या कादंबरीत पाहावयास सापडते आणि कादंबरीतल्या पात्राशी त्याचे अगदी तादात्म्य झालेले दिसून येते. सद्गुणाविषयी प्रेम आणि दुर्गुणाविषयी तिरस्कार इतक्या उत्कटतेने या कादंबरीत व्यक्त झाले आहेत की वाचकाच्या मनांतहि तशाच वृत्ति उत्कटत्वाने निर्माण होऊ लागतात.

वास्तववादी साहित्य

मोपासॉची ही कादंबरी म्हणजे एक श्रेष्ठ वास्तववादी साहित्याचा नमुना आहे. आदर्शवादी साहित्यांत जीवनाचे ध्येयादर्शक वर्णिलेले आढळतात. पण वास्तववादी साहित्यात प्रत्यक्ष जीवनांतील अपुरेपणा, अन्याय, क्षुद्रता आणि असंतोष यांचे तीव्रतेने वर्णन केलेले असते. साहित्य कसेहि असो, त्यांत जीवनाच्या परमसत्यांचा आविष्कार झाला

पाहिजे. आदर्शवादी साहित्यात तो भावरूपाने (positive) मांडलेला आढळेल, तर वास्तववादी साहित्यात तो अभाव रूपाने (Negative) मांडलेला दिसेल. पण साहित्यकाराचे प्रतिभादृष्टीला जीवनाच्या संपूर्ण सत्याचें दर्शन घडले असलें तरच तो कोणत्याहि प्रकारे त्याचें चित्र प्रकटवूं शकेल.

दुःख जाणलें कीं तें कृतार्थ होतें

वास्तविक जीवनांत अनेक प्रकारचे विरोध असल्यामुळें मनुष्याला अनेक प्रकारचीं दुःखे अनुभवावीं लागतात. या दुःखांची जाणीव झाली कीं मनुष्याचे मनातील समत्वाची वृत्ति जागृत होते व तो दुःखाच्या निराकरणाचा मार्ग शोधूं लागतो, यामुळें दुःख जाणणें ही दुःखनिवृत्तीची प्रथम पायरी आहे. भौतिक अथवा मानसिक दुःखांची जसजशी जाणीव होत जाते, तसतशी जीवनातील त्या दुःखांना कारण असलेली परिस्थिति बदलण्याची साधना सुरू होते. या दृष्टीनें वास्तववादी साहित्याने जीवनातील दुःख उघडीं करून दाखविल्यानें जीवनाची सेवा घडते.

वास्तवांतून आदर्शाकडे

प्रत्यक्ष जीवनाचा अपुरेपणा उत्कटत्वाने भासल्याखेरीज ध्येयवादाकडे जीवाची प्रगति होत नाही. यासाठी वास्तव-जीवनातील मोहाचे पडदे फाडून टाकण्याचें काम वास्तववादी साहित्य करीत असते. ध्येयवादाचें दर्शन करून आलेल्या साहित्यकारालाच वास्तव जीवनाचा हिणकसपणा प्रकट करितां येतो. यामुळें वास्तववादाचा आदर्शवादाशीं विरोध नाही. वास्तव-जीवनातून आदर्श-जीवनाकडे जाण्यासाठी वास्तववादी साहित्याचा जन्म होत असतो. हाच खरा वास्तववाद आहे. आणि फार प्राचीन काळापासून साहित्यात या दोनहि प्रकारचे लेखक झालेले आढळून येतात.

आणखी एक कृति

Bel-Ami या कादंबरीतहि मोपासाँची जीवनविषयक श्रेष्ठ दृष्टि आढळते. सज्जनाना दुःख कां होते ? हा पाहिल्या कादंबरीत प्रश्न होता. या कादंबरीत अपात्र माणसांना संपत्ति व कीर्ति कां प्राप्त होते ? हा प्रश्न आढळून येतो.

मोपासॉच्या अधःपात

पण मोपासॉला ही भूमिका आपल्या कादंबऱ्यांत उत्तरोत्तर टिकवितां आली नाही. आणि केवळ विलासाची व दुर्गणाचीं वर्णनें करण्यांतच त्याच्या लेखणीला आनंद वाटूं लागला. त्याची जीवनाच्या मांगल्याची जाणीव पुसट होत चालली.

मोपासॉच्या या अधःपाताचें कारण काय ? स्तुति आणि संपत्ति.

त्याच्या पहिल्या पहिल्या कादंबऱ्यांना अपरंपार यश लाभलें, वर्तमान-पत्रांनीं त्याची अफाट प्रशंसा केली, समाजानें स्तुतिपाठ केला, विशेषतः स्त्रियांनीं त्याची भाटगिरी चालविली, त्याच्या लेखनाला मिळणारा मोबदला एकसारखा वाढत गेला आणि त्याबरोबरच त्याच्या गरजाहि वाढल्या. एवढा पैसा मिळाला पण तो त्याला कधींच खर्चाला पुरा पडला नाहीं. आणि शेवटची गोष्ट म्हणजे संपादक व प्रकाशक यांनीं केवळ मोपासॉच्या नांवावर जो येईल तो मजकूर हव्या त्या किंमतीला छापून प्रसिद्ध करण्याची अहमहमिका चालविली, त्यामुळें त्याच्या लेखनाच्या बरेवाईटपणाकडे कोणाचेंहि लक्ष उरलें नाहीं. स्तुति आणि संपत्ति याच्यामुळें तो विलासाच्या पाशांत कायमचा अडकला. तेथून त्याची सुटका होणें अशक्य झालें. तारुण्य व सौंदर्य यांच्या भरील संपत्ति व स्तुति यांची जोडगोळी आली म्हणजे अनावर मोह निर्माण होणारच. जीवनाचे ध्येयदर्शन झालें असेल तरच या मोहाशी झगडण्याची शक्यता असते. मोपासॉच्या भोंवती, पॅरिसमधील शिष्ट व रसिक मंडळीत 'कलेचा नीतिविषयक विचाराशीं मुळींच संबंध नाहीं' हें सिद्धान्तसूत्रच बनलें होतें. यामुळें स्त्रीसौंदर्य व लैंगिक आकर्षण एवढाच कलेचा एकमेव विषय बनून राहिलेला होता. कलेचा जीवनाच्या मांगल्याशीं असलेला संबंध तोडून टाकल्यावर केवळ विलासप्रियता एवढाच एक विषय उरणार ! फ्रेंच कादंबऱ्यांतून नवरा-चायको आणि तिचा प्रियकर अशा त्रिकोणांच्याच कथा वर्णिलेल्या असतात. त्याच आदर्शानुसार मोपासॉनें आपल्याहि कादंबऱ्यांतून प्रेमाची—लैंगिक प्रेमाची—व्यभिचारी लैंगिक प्रेमाचीच—नाना सुरांनीं आळवणी केली आहे.

नीतिदृष्टि हेंच कलेचें वैशिष्ट्य

कादंबरी आणि लघुकथा यांत मुख्य फरक असा आहे की, कादंबरीत एक अथवा अनेक माणसांच्या संपूर्ण आयुष्याचें चित्रण करावयाचें असतें. लघुकथेत एकादी विशिष्ट घटनाच वर्णन करितात. यामुळे कादंबरी लेखकाजवळ तरी जीवनाचें समग्र दर्शन असावें लागते. त्याला चागले काय व वाईट काय याची निश्चित कल्पना असावी लागतें. पण मोपा-सांच्या कादंबऱ्यांतून ही नीतिविषयक दृष्टि नष्ट झाली. इतकेच नव्हे तर अशी दृष्टि केलेला घातकच आहे असा संप्रदाय त्यानें स्वीकारला. यामुळें त्याच्या कादंबऱ्या उत्तरोत्तर उथळ, नीरस आणि कंटाळवाण्या व उद्वेग-कारक होत गेल्या.

कलाकृतीचें वैशिष्ट्य हे जीवनाच्या सत्यदर्शनावर अवलंबून असते. कलेचें साकल्य (unity) केवळ कथानकात असत नाही अथवा तंत्रातहि तें असत नाहीं. लेखकानें जीवनातील एखाद्या खोल सत्याचें, वा तत्त्वाचें आकलन केल्यामुळे त्याला एक निराळेंच सौंदर्यदर्शन होत असतें. तें तो वाचकाला प्रतीत करून देण्यासाठी कथानकाचा व तंत्राचा स्वीकार करीत असतो. हें आंतरसाकल्यच त्या कलाकृतीला नावीन्य आणि रसमयत्व देत असतें. कोणाहि कलावंताची कृति आपल्यासमोर आली की, आपण त्याला असा प्रश्न करतो की, “तुझें अलौकिकत्व कशात आहे ? इतरा-पेक्षां तुझ्याकडून मला जीवनाचें कोणतें निराळें दर्शन घडणार आहे ? जीवनाकडे पाहण्याची कोणती नवी दृष्टि तू मला देणार आहेस ? ” कला-वंताच्या साऱ्या-बऱ्यावाईट भूमिकांत आपण कलावंताचा आत्मा शोधीत व पाहत असतो. तो जर आपणांला आधीच परिचित असेल, तर आपण त्याच्या नवीन कृतीविषयी असा प्रश्न करतो की, ‘या कृतीत तू मला आणखी कोणतें नवें दर्शन घडविणार आहेस ? ’ यामुळें ज्या लेखकाला जीवनांतील सत्यअसत्य, साधु-असाधु यांच्या बाबतींत निश्चित निर्णय झालेला नसेल त्याला उच्च साहित्य कधीच निर्माण करता येणार नाहीं. तो विपुल रचना करील आणि लेखनांत चमत्कारहि दाखवूं शकेल. पण खरी कला त्याचे हातून निर्माण होणार नाहीं. जीवनांतील मांगल्य कशांत आहे याची लेखकाला यथार्थ जाणीव झालेली नसेल तर त्याला अभर

कलाकृति निर्मितां येणार नाही. टॉल्स्टॉय यांनीं हा मुद्दा मोपासॉंच्या कादंबऱ्यांच्या सविस्तर चर्चेत स्पष्ट करून दाखविला आहे.

मोपासॉंच्या लघुकथा

मोपासॉंच्या कादंबऱ्यांत उत्तरोत्तर हीनता शिरली आणि केवळ कादंबऱ्यांवरूनच त्याची योग्यता ठरवण्याचा प्रसंग आला असता तर मोपासॉला साहित्यांत अमर स्थान मुळींच मिळाले नसतें. पण सुदैवानें मोपासॉनें लघुकथा लिहिल्या आणि त्यांत मात्र कादंबऱ्यांमध्ये अवलंबिलेले शिष्टानुरंजनाचें ध्येय सोडून त्याला नैतिक दृष्टीने जें हृदयस्पर्शी वा हृदयविदारक वाटलें तेच चित्रित केलें आणि यामुळें त्याच्या लघुकथांमध्ये जीवनाची नैतिक भावना पुन्हां वाढीस लागली.

सत्यनिष्ठा व कलावंत

टॉल्स्टॉय म्हणतात की, कलावंत जर कोणत्याही बाह्य प्रलोभनाच्या आहारीं जाणार नाही, व केवळ आपल्या हृदयाला जें आकर्षक वाटेल तेंच चित्रित करित राहील, तर तो आपल्या कला दृष्टीच्या सामर्थ्यावर जीवनांतील अंतिम नैतिक मूल्ये आकलन करूं शकेल. मात्र त्यानें स्वतःच्या हृदयस्थ प्रेरणेशीं इमानी राहिलें पाहिजे. अशा कलावंताच्या हातून प्रारंभी जरी चुका झाल्या तरी हळूहळू त्याला सत्य काय व असत्य काय, शुभ काय व अशुभ काय, याची प्रतीति येत जाईलच. आपल्या अनुभवाशी सत्यनिष्ठ राहण्याचे कलावंतानें जर व्रत बनविलें तर त्याच्या विकासाला कोणताहि प्रतिबंध फार काळ अडवूं शकणार नाही.

मोपासॉंचे व बर्तोत असेंच झाले. जीवनाचे सारसर्वस्व स्त्री-प्रेमांतच आहे अशा दृढ श्रद्धेनें मोपासॉनें मोठ्या चिकाटीने स्त्रीप्रेमाचे सारे प्रकार शोधिले, भेगिले आणि आपल्या कलेतून चित्रिले. पण शेवटी स्त्रीविषयक-लैंगिक-प्रेम हे फसवें, जीवनाला आग लावून हताश करणारें, भ्रम-निरास करणारें आणि स्वऱ्या प्रेमवृत्तीला सर्वस्वी विकृत करणारें आहे असें त्याला आढळून आले व आपल्या कित्येक लघुकथांमधून त्यानें हा आपला अनुभव अतिशय परिणामकारक रीतीनें प्रकटविला आहे. प्रेमविकारांतच काय पण एकूण एक भौतिक जीवनांतच विलक्षण विरोध व फसवणूक भरेलला आहे, याची जाणीव त्याचे हृदयांत उत्तरोत्तर वाढत गेली व

मानवी आत्म्याच्या नैतिक आकांक्षांच्या पूर्ततेसाठी हे दृश्य जग व इंद्रिय गम्य सुखोपभोग अगदीच अपुरे आणि कित्येक वेळां सर्वस्वी दिशामूल करणारे आहेत असे त्याच्या प्रत्ययात आले.

Solitude नांवाच्या त्याच्या सुंदर कथेत त्याने आत्म्याच्या एकाकीपणाचे, आत्म्याच्या आर्त आक्रंदनाचे अत्यंत हृदयस्पर्शी चित्र रेखाटले आहे. आपण आणि आपल्या भोंवतालचे मानवबंधु यांच्यामध्ये जड जगताचा एक अमेद्य कोट निर्माण झालेला आहे आणि शरीर जितकें जवळ येईल तितकें त्यांतील आत्म्याचें मीलन दुरावतच जातं, हा दारुण अनुभव त्यांत व्यक्त केला आहे.

आत्म्याला लागलेली ही मीलनाची तृणा कशांनीं शांत होईल? हा द्वैताचा कोट कोणत्या साधनाने पाडतां येईल? प्रेमानेंच हे मीलन होणार आहे. पण हें प्रेम म्हणजे स्त्रीविषयक प्रेम-शारीरिक आसक्तीचें भोग-प्रेम नव्हे! आत्मीय प्रेम! अखिल मानवजातीलाच नव्हे, पण चराचराला व्यापून राहणारे आध्यात्मिक प्रेम हेंच या आत्मीय मीलनाचें अंतिम आणि एकमेव साधन आहे.

मोपासॉच्या लघुकथांत या आध्यात्मिक प्रेमाचा स्पष्ट उल्लेख नाही. पण त्याची आत्म्याची आक्रोश-कथा याच प्रेमाकडे वाचकाला घेऊन जात यात शंका नाही. बाष्प, भौतिक, इंद्रियगम्य विश्वाच्या पलीकडे आंतर, आध्यात्मिक व भावगम्य अशी आत्मसृष्टि आहे व तेंच जीवनाचें सत्य-स्वरूप आहे. तेथेंच सत्य, सौंदर्य व साधुत्व याची निरंतर वसति आहे. साऱ्या मानवी जीवनाचा प्रवाह तेथेंच चालला आहे व प्रत्यक्ष जीवनांतील सारे आंतरविरोध या परोक्ष पण आत्मानुभवगम्य अशा सत्तत्त्वांतच विलीन होणार आहेत. हाच जीवनाचा परम अर्थ त्याच्या आक्रोशांतून सूचित होत आहे. मृत्यूने त्याच्या जीवनाचा मध्येंच भंग केला नसता, तर मोपासॉने या अवस्थेच्याहि पलीकडे जाऊन पूर्णतेच्या कलाकृति आपणाला दिल्या असत्या. पण या समर्थ आणि तत्त्वनिष्ठ पुरुषाच्या शेवटच्या वाक्यांत आत्म्याचे आक्रोश स्पष्टपणे आढळत असल्यामुळे आपण त्याचें आमारी राहिले पाहिजे असे टॉलस्टॉय यांनीं शेवटीं म्हटलें आहे.

अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र ?

जॉन रस्किन याच्या 'Unto this Last' या ग्रंथाचा अनुवाद मराठी भाषेत प्रसिद्ध करून सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेने महाराष्ट्र-वाङ्मयांत एका बहुमोल ग्रंथाची भर घातली आहे. या अनुवादाचे काम आचार्य जावडेकरांसारख्या अधिकारी पंडिताने केले असल्यामुळे ते अगदी प्रमाण-भूत झाले आहे हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. रस्किनचे ग्रंथ विद्यापीठातून नेहमी लाविले जातात. यंदाच मुंबई विद्यापीठाच्या 'इंटरआर्ट्स' परीक्षेसाठी सदर ग्रंथ लाविलेला आहे. रस्किनची विचारसरणी तात्त्विक-दृष्ट्या गहन आणि भाषासरणी प्रौढ असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्याचे ग्रंथ आकलन करण्याला बरेच अवघड वाटतात असा नेहमीचा अनुभव आहे. महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांची या अनुवादामुळे विशेष सोय झाली आहे व ते तिच्या आवश्यक उपयोग करून घेतील अशी आशा आहे. या अनुवादाला आचार्य जावडेकरांनी जी विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे ती या पुस्तकाचे मूल्य वाढविणारी झाली आहे. या प्रस्तावनेत रस्किनच्या तात्त्विक विचारांचा अतिशय सुबोध भाषेत ऊहापोह करण्यांत आला असून, जीवनासंबंधी त्याचे जे महत्त्वाचे सिद्धान्त आहेत त्यांचा स्पष्ट उलगडा करण्यात आला आहे. यामुळे रस्किनची योग्यता समजण्याला या प्रस्तावनेचा फार चांगला उपयोग होणार आहे.

आध्यात्मिक दृष्टीने जीवनाचा विचार

कार्लईल आणि रस्किन हे दोन ग्रंथकार आध्यात्मिक दृष्टीने जीवनाचा विचार करणारे असल्यामुळे भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासकांना नेहमीच आदरणीय वाटतात. पाश्चात्य जीवनांत जडवादाचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळे तेथील सर्व सामाजिक शास्त्रांना जे केवळ भौतिक सुखवादी स्वरूप येऊ लागले त्याचा धिटार्ईने निषेध करणारे जे थोडे तत्त्वज्ञ गेल्या शतकांत युरोपांत झाले त्यांत कार्लईल व रस्किन यांची योग्यता फार मोठी समजली पाहिजे. यांच्याहून मोठा म्हणजे फक्त

टॉलस्टॉयच झाला. यामुळे यांच्या ग्रंथांचा अभ्यास काळजीपूर्वक व्हाव-
यास पाहिजे आहे. रस्किनच्या Unto this Last या ग्रंथाला एक
असामान्य महत्त्व आहे. युरोपांत जे भौतिक शोध लागले त्यामुळे
उत्पादनाची प्रथा बदलून गेली आणि नवीन आर्थिक व सामाजिक घडी
निर्माण झाली. या नव्या घडीचा पाया ज्या अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तावर
उभारला होता त्यांची कठोर चिकित्सा करून त्यांचे भ्रामकत्व आणि
विनाशकारित्व रस्किनने या ग्रंथांत सप्रमाण सिद्ध केले आहे. एकोणि-
साव्या शतकाच्या मध्यास हा ग्रंथ प्रथम लिहिला गेला. पण त्यांत केलेली
चिकित्सा आजही अगदी ताजी राहिली आहे, इतकें या ग्रंथाचे मौलिकत्व
आहे. भौतिक सुखवर्धन आणि वैयक्तिक अनिर्बंध स्वातंत्र्य या तत्त्वांवर
समाजाचा कधीहि उत्कर्ष होऊं शकणार नाही. स्पर्धा आणि सुखलालसा
जीवनाला उपकारक नसून मारक आहेत. जीवनविकास व्हावयाचा
असेल तर न्याय आणि संयम याचा व्यक्तिमात्रानें स्वीकार केला पाहिजे
आणि स्पर्धेचा त्याग करून सहकार्याचा अंगीकार केला पाहिजे हे रस्किनचे
मूलभूत सिद्धान्त आहेत. म्हणजेच आधिभौतिक पायावर समाजशास्त्राची
उभारणी करणे हे घातक असून ती आध्यात्मिक पायावरच केली पाहिजे
हा मूलभूत सिद्धान्त जोपर्यंत सर्वमान्य होत नाही व ह्या सिद्धान्तावर सर्व
सामाजिक व्यवहारांची उभारणी करण्याचे प्रयत्न केले जात नाहीत तो-
पर्यंत रस्किनच्या या ग्रंथाचे नावीन्य नाहीसे होणार नाही.

गांधीजींच्या जीवनावर रस्किनचा पगडा

आजच्या जागतिक कोलाहलांत रस्किनच्या या विचारांची जनतेला
पुन्हा गरज लागणार आहे. रस्किन किंवा टॉलस्टॉय यांच्याप्रमाणेच आध्या-
त्मिक विचारसरणीवर सामाजिक व्यवहारांची उभारणी झाली पाहिजे
असें म्हणणारा व त्याप्रमाणे आपल्या देशांतील जनतेची संघटना करणारा
एकच पुरुष सध्यांच्या जगांत आहे. तो महात्मा गांधी होय. महात्मा
गांधींच्या जीवनावर रस्किनच्या या ग्रंथाचा किती मोठा परिणाम
झाला आहे हे त्यांच्या आत्मकथेवरून दिसून येते. आत्मकथेव्य-
चवथ्या भागांतील अठराव्या प्रकरणांत 'एका पुस्तकाचा विलक्षण
परिणाम' या शीर्षकाखाली त्यासंबंधी त्यांनी लिहिले आहे. मि.

पोलाक यांनी रेल्वेच्या प्रवासात वाचण्यासाठी म्हणून महात्मा गांधींना रस्किनचे हे पुस्तक दिले. पण त्या पुस्तकांतील विचारांनी गांधीजींच्या आयुष्यावर इतका विलक्षण प्रभाव गाजविला की, त्यांनी आफ्रिकेत लागलीच फिनिक्स आश्रम स्थापन केला व रस्किनच्या सांगण्यातील तत्त्वांचा आचार एकदम सुरू केला. तेव्हापासून आतापर्यंतच्या तीन तपांच्या काळांत गांधीजींनी जीवनात जे विविध प्रयोग केले त्यामधून त्यांनी आध्यात्मिक पायावर समाजरचना कशी करतां येईल या बाबतीत अनेक विधायक आदर्श निर्माण केले आहेत.

सत्याग्रही समाज निर्माण करण्याचा त्यांचा हा अपूर्व प्रयोग इतका आकाराला आला आहे की, हिंदुस्थानपुरते तरी त्यांनी आपले सर्वांगीण नेतृत्व सिद्ध केले आहे. सत्याग्रही समाजाचे अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, शिक्षण-शास्त्र कसे असले पाहिजे याविषयी गांधीजींनी राष्ट्राला निश्चित कल्पना दिल्या आहेत. सत्याग्रहाचे युद्धतंत्रहि त्यांनी पूर्ण विकसित करून दिले आहे. ही **सत्याग्रही समाजशास्त्राची** उभारणी करताना गांधीजी रस्किनच्याहि पुढे गेले आहेत ही गोष्ट अवश्य लक्षांत घेण्यासारखी असली तरी तेवढ्याने रस्किनच्या विचारांची महती कमी होत नाही. उलट रस्किनच्या या ग्रंथाच्या अभ्यासाने महात्मा गांधींच्या सत्याग्रही समाज-शास्त्राचे आकलन होण्यास चांगले साह्य होण्यासारखे आहे.

स्वतः महात्मा गांधींनी रस्किनच्या या पुस्तकाचे सार गुजराती भाषेत 'सर्वोदय' या नांवाने पूर्वीच प्रसिद्ध केले आहे. या सर्वोदयाचे सिद्धान्त म्हणून गांधीजींनी तीन गोष्टी सांगितल्या आहेत—

(१) सर्वोच्या कल्याणांत आपले कल्याण आहे.

(२) वकील काय किंवा हजाम काय, दोघांच्या कामाची किंमत सारखीच असली पाहिजे. कारण पोटापाण्याचा हक्क दोघांनाहि सारखाच आहे.

(३) साधे अंगमेहनतीचे शेतकऱ्याचे जीवन हेच खरे जीवन होय.

रस्किनच्या ग्रंथांत हे तीन सिद्धान्त आहेत असे महात्मा गांधींचे म्हणणे आहे. महात्मा गांधी हे संपूर्ण समतावादी असल्यामुळे रस्किनपेक्षा त्यांनी दुसरा सिद्धान्त अधिक स्पष्ट शब्दांत मांडला आहे असे दिसून

येईल, समाजसेवा हेच सर्व व्यवसायांचे उद्दिष्ट असले पाहिजे व कोण त्याहि प्रकारची सेवा करणाऱ्या व्यक्तीला समाजाने अवश्य ते जीवनवेतन दिले पाहिजे असे रस्किनने प्रतिपादिलेच आहे. तथापि कामाकामांत भेद करून त्याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रतीच्या कामांना निरनिराळे वेतन दिले पाहिजे असे त्याचे म्हणणे आहे. प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या दृष्टीने पाहतां असा भेद समाजांत कांही काल तरी अपरिहार्य आहे हे कोणीहि कबूल करील. पण सेवा हेच व्यवसायाचे उद्दिष्ट धरले म्हणजे मग सेवेत प्रकार-भेद करणे हे न्याय्य होणार नाही. ज्याने त्याने आपल्या अधिकाराप्रमाणे समाजाची सेवा केली म्हणजे झाले. सर्वांची किंमत सेवेच्या दृष्टीनेच मोजली पाहिजे असे म्हटले म्हणजे सेवा करणाऱ्या सर्व वर्गांना किंवा व्यक्तींना नैतिक दृष्ट्या समानतेनेच वागविले पाहिजे हे उघड आहे. म्हणून गांधीजीचा दुसरा सिद्धान्त अधिक तत्त्वशुद्ध आहे व गीतेत म्हटल्याप्रमाणे सर्वच भक्त सारख्या योग्यतेचे आहेत असेच म्हटले पाहिजे असे मला वाटते. हा तपशीलाचा मतभेद आहे असेच मी मानतो. कारण समाजसेवेच्या दृष्टीने सर्वांचा अधिकार व जगण्याचा हक्क सारखा आहे हे रस्किनचेहि प्रतिपादन आहे.

साध्या जीवनाचा पुरस्कार

साध्या जीवनाचा रस्किनने जो पुरस्कार केला आहे तो सर्व विचारी मंडळींनी अगत्य ध्यानी आणण्यासारखा आहे. महात्मा गांधींना रस्किनच्या ग्रंथापासून साध्या जीवनाची स्फूर्ति झाली ही गोष्ट जीवनाच्या इतिहासांत कायमची नमूद केली जाईल. आणि अशी स्फूर्ति देण्याचे सामर्थ्य ज्या रस्किनच्या शब्दांत आहे ते शब्द किती शाश्वत मोलाचे आहेत हे दिसून येईल.

साहित्याद्धन जीवन श्रेष्ठ !

रस्किनच्या जीवनासंबंधी आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट येथे नमूद करण्यासारखी आहे. रस्किन हा स्वतः संपन्न कुटुंबांत जन्माला होता व त्याची संपत्ति लक्षावधि रुपयांची होती. त्याला ललितकलांची विलक्षण आवड होती. साहित्य, चित्र व शिल्पकला यासंबंधी त्याचा व्यासंग फार मोठा होता व त्याविषयी त्याचे लिखाणहि विपुल व विशेष योग्यतेचे

आहे; तथापि ज्या समाजांत जो नांदत होता त्या समाजाच्या उथळपणा-कडे, दैन्याकडे व विपत्तीकडे त्याचें लक्ष गेलें. सौंदर्यनिर्मितीसाठीं समाजांत आर्थिक सुस्थिति असली पाहिजे व सभोंवार दैन्य आणि दुःस्थिति पसरली असतांना खरी सौंदर्योपासना होऊंच शकत नाहीं हें त्याला दिसून आलें, त्यानें आपली आरामशीर ललितकलांची उपासना टाकून दिली व समाजाच्या दैन्याच्या दूरीकरणासाठीं काय केलें पाहिजे याचा शोध केला. रस्किनच्या या कृत्यामुळे तो एक सुखासीन शब्दोपासक नव्हता तर जीवनाचा श्रेष्ठ उपासक होता हे दिसून येतें. समाजाच्या जीवनाशी एकरूप झाल्याशिवाय श्रेष्ठ साहित्य निर्माण करतां येत नाहीं हे त्याला आढळून आल्याबरोबर त्यानें साहित्य सोडून समाजजीवनाच्या प्रत्यक्ष सुधारणेच्या कार्यांत आपलें सर्वस्व वेचलें.

साहित्यापेक्षा जीवन श्रेष्ठ आहे हा सिद्धान्त रस्किनच्या जीवनावरून आपणाला शिकतां येईल. महाराष्ट्र-साहित्याला रस्किनपासून पुष्कळच शिकता येण्यासारखे आहे.

अशा प्रकारें निरनिराळ्या दृष्टींनीं रस्किनच्या या ग्रंथाची योग्यता असल्यामुळें मराठी वाङ्मयांत याच्यामुळें विचाराला चालना मिळेल अशी मला खात्री आहे. यासाठी या ग्रंथाचा अभ्यास महाराष्ट्रांत सर्व ठिकाणीं व्हावा अशी इच्छा मी प्रकट करितों.

जीवन आणि रंगभूमि

जीवन आणि कला यांचा संबंध रमणीय आणि विचारणीय आहे. जीवनाचे प्रत्यक्ष आणि परोक्ष असे दोन विभाग पडतात. त्यातील प्रत्यक्षापेक्षां परोक्षाचें महत्त्व अधिक आहे. परोक्षाचें प्रकटीकरण करण्यासाठी प्रत्यक्षाचा जन्म होत असतो. या परोक्षाच्या प्रांतांतच जीवनाची ध्येय-सृष्टि-कलेची आदिरूपे-जन्म घेत असतात. या ध्येयांतून जीवनाच्या प्रेरणा प्रत्यक्षांत उतरण्यासाठी धडपड लागतात. ही ध्येये म्हणजे अमर

आत्म्याच्या अनंत आकांक्षा होत. या आकांक्षांच्या प्रकटीकरणाच्या द्वारे आत्म्याला आपलें सत्यस्वरूप प्रतीत होतें. आपल्या सौंदर्याचा त्याला साक्षात्कार होतो; आणि आपल्या साधुतेची त्याला अनुभूति लाभते. त्यामुळे विचारवंतांनी आत्म्याच्या ह्या ध्येयजीवनाचा सर्वत्र महिमा गाडलेला आढळतो. आत्म्याच्या या ध्येयाकांक्षा प्रत्यक्ष जीवनांत विविध कलांच्या द्वारा व्यक्त होत असतात. निरनिराळ्या माध्यमांचा स्वीकार करून कला प्रत्यक्षामध्ये अवतरत असते. काव्य, चित्र, शिल्प, नृत्य, संगीत यांपैकी एक एक कला घेतली तरी तिच्यांत मानवी मनाला मुग्ध करून टाकण्याचें अचाट सामर्थ्य असतें हें आपण पाहतों. नाट्यकलेमध्ये या सर्वहि कलांचा समन्वय झालेला असल्यामुळे ती कलांची सम्राज्ञी झालेली आहे. 'रंगभूमि' या शब्दाने ही नाट्यकलाच येथें विवक्षित आहे.

'रंगभूमि' या शब्दाने नाटककार, नट आणि प्रेक्षक या तिघांच्या परस्पर सहकार्याने निर्माण होणाऱ्या एका विशाल कलानुभूतीचा स्वीकार करावयाचा आहे. कारण या अनुभूतीमध्ये या तिघांचें सहकार्यच काय पण संपूर्ण तादात्म्य आवश्यक असतें. इतकेंच नव्हे, तर नाटककार, नट आणि प्रेक्षक यांपैकी प्रत्येकांतही या तिघांचें अस्तित्व आढळून येतें. नाटककाराच्या मनोभूमीत खरोखरच एक मनोमय नाट्य चालत असतें आणि तो स्वतःच नट आणि प्रेक्षकही बनत असतो. त्याशिवाय नाट्यवस्तूची प्रतीति त्याला होणारच नाही. नटाचेंहि असेंच आहे. नाटककारानें आपल्या कल्पनासृष्टीत साक्षात्कारिलेली अनुभूति प्रथम नाटकाच्या शब्दांत जड स्वरूप धारण करिते. नंतर नट आपल्या कल्पनेच्या संजीवनीने त्या अनुभूतीला आपल्या अंतर्जीवनांत पुनः चैतन्यरूप बनवितो. त्या वेळीं तो स्वतः एका बाजूला नाटककार व एका बाजूला प्रेक्षक बनत असतो. नाटककाराची मानस अनुभूति नटाच्या शारीरिक अभिनयाचा आश्रय करून प्रेक्षकापुढे उभी राहते त्या वेळीं आपल्या रसिकतेच्या साहय्याने प्रेक्षक त्या अनुभूतीचा आपल्या मानस जीवनांत पुनः साक्षात्कार संपादितो. याहि वेळीं प्रेक्षकाच्या जीवनांत नाटककार आणि नट यांच्या भूमिका चालू असतात. अशा रीतीने नाटककाराच्या जीवनांत प्रथम अवतीर्ण झालेली कलानुभूति नटांच्या

द्वारा विखुरली गेल्यानंतरहि प्रेक्षकांच्या जीवनांत पुनः अभंगरूप धारण करिते. यामुळे रंगभूमीचा महिमा अवर्णनीय झाला आहे.

नाट्याचें अथवा रंगभूमीचें आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. चित्र, शिल्प इत्यादि कला आपले अमर भाव व्यक्त करण्यासाठी जड साधनांचा आश्रय करतात. पण रंगकला आत्मभाव व्यक्त करण्यासाठी कोणत्याही जड साधनांचा आश्रय करित नाही. नट प्रेक्षकांना जवळजवळ आत्म्याचें प्रत्यक्ष दर्शनच करवितो. यामुळे रंगकलेची मोहनी नेहमीच अनावर असते. रंगकलेचा हा विशेष इतर कोणत्याहि कलेला कधीहि हिरावून घेतां येणार नसल्यामुळे भौतिक साधनांचा कितीहि प्रकर्ष झाला आणि जड साधनांच्या द्वारे केवढीहि करामत करून दाखविण्याची शक्ति उपलब्ध झाली तरी रंगकलेचे स्थान अढळ राहिल. नृत्य आणि संगीत ह्या कला रंगकलेशी स्पर्धा करूं शकल्या तरी नृत्याची मूकता आणि संगीताची निराकारता सदैव त्यांना उणेपणा आणणारच. या दृष्टीने पाहतां रंगकलेचें स्वरूप सार्वभौम आणि सर्वैश्वर्यसंपन्न असेच राहिल.

प्रत्यक्ष जीवनांत आत्म्याची विकसनासाठी अथवा प्रकाशनासाठी जी धडपड चालू असते तिचे स्वरूप स्पष्ट करून दाखविणें हा रंगकलेचा सनातन विषय आहे. अखिल जीवन हाच एक अखंड संग्राम असल्यामुळे तो सारा नाट्यमयच आहे. मानवजीवन विकासक्षम असल्यामुळे मानव-जीवनातील संग्राम नित्य नूतन रूप धारण करतो आणि त्यामुळे रंगकलेलाही नवी नवी रूपे प्राप्त होतात. मनुष्याचा पहिला संग्राम पाचभौतिक जड सृष्टीशी चालतो. निसर्गाच्या कठोर नियतीशी भावनामय कोमल आत्म्याचा होणारा करुण संघर्ष हे नाट्याचे प्रथम स्वरूप आहे. मनुष्यसमाजातीलच एकाद्या व्यक्तीशी वा व्यक्तिसमूहाशी दुसऱ्या व्यक्तीचा वा व्यक्तिसमूहाचा हितविरोध येऊनहि संग्राम सुरू होतो. हे नाट्याचें दुसरें स्वरूप होय. एकाच व्यक्तीच्या जीवनांत सत् आणि असत् अशा दोन विरोधी भावनांचा अथवा विकारांचा जो संग्राम चालतो त्याचें चित्रण करणें हे नाट्याचें तृतीय स्वरूप होय. एकाच व्यक्तीच्या जीवनांत एखादे वेळीं दोन सद्भावनांचाच तीव्र विरोध जेव्हा उद्भवतो तेव्हा त्या तुमुल संग्रामाचें चित्र रेखाटणें हे नाट्याचें चवथें आणि सर्वश्रेष्ठ स्वरूप होय.

जगातील आजपर्यंतचीं सव नाटके अवलोकिली असतां तीं या चार प्रकारांत सामावतात असें आपणांला सहज दिसून येईल.

या संग्रामामुळे मानवी आत्म्याची भावशुद्धि होऊन त्याची उन्नति आणि प्रगति होत असल्यामुळे या संग्रामाला आध्यात्मिक दृष्टीनें विशेष महत्त्व आलेले आहे. जड सृष्टीच्या आणि संकुचित वृत्तीच्या कोंडीत सापडलेल्या आत्म्याला ती कोंडी फोडून आपले चैतन्यरूप पुनः प्राप्त करून घेण्यासाठीं दीर्घ तपस्येतून जावें लागतें, अनेक दुःख परंपरा भोगाव्या लागतात. म्हणून जीवनाची सारी साधना करणगंभीर झालेली आहे. भव-भूतीनें 'एको रसः करुण एव' असें म्हटले आहे तें याच अर्थानें. आणि ग्रीक Tragedy लाहि महत्त्व दिलें जातें तें, यामुळेच. पण कारुण्य म्हणजे हळवेपणा नव्हे, अथवा Tragedy म्हणजे वैफल्यपूर्ण हळहळ नव्हे. जीवनांतील दारुण प्रसंगांनी आत्म्यांची मोहनिद्रा नाहींशी होते आणि त्याला आपल्या निर्द्वंद्व स्थितीचे भान होऊन तो व्यावहारिक शोक मोहांच्या अतीत होतो. म्हणूनच Tragedy ने प्रेक्षकांची चित्तशुद्धि (Catharsis) होतें असें अरिस्टॉटलनें सांगितलें आहे Tragedy मुळे जीवनाचें सत्यस्वरूप स्पष्ट होतें; आणि त्यामुळे चित्ताला शांति लाभते. नाट्यकला अशा रीतीनें जीवनाला आत्मबोध करून देणारी श्रेष्ठ अध्यात्म कला आहे.

आजार्थीतच्या पौरस्त्य-पाश्चात्य 'अभिजात नाट्या' (Classical Drama) कडे पाहिलें असतां वरील उपपादन सहज स्पष्ट होण्यासारखें आहे. आधुनिक नाट्य (Modern Drama) म्हणून जी नवीन चळवळ युरोपमध्ये इब्सेनपासून निघाली आहे, तिचा कांही अभिजात नाट्या (Classical-Drama) शी तात्त्विक विरोध नाहीं. मात्र एका गोष्टीत इब्सेनचें नाट्य प्राचीन नाट्याहून पुढें जाऊं पाहात आहे. प्राचीन नाट्यांत मनुष्यस्वभाव स्थिर व बहुतांशी अपरिवर्तनीय मानिलेला दिसतो. आधुनिक नाट्यांत मानवी स्वभावघटनेची मीमांसा करण्याचा प्रयत्न चाललेला आहे. भौतिक शास्त्रांचा विकास झाल्यामुळे ही मीमांसा करणें अधिक सुलभ झालें आहे. मार्क्स आणि फ्रॉयड इत्यादींच्या समाजशास्त्रीय मीमांसांचा आश्रय करून मानवी जीवनांतील संग्राम उलगडून दाखविण्याची

आधुनिक नाट्याची आकांक्षा आहे. ही आकांक्षा ज्या मानाने सफल होत जाईल त्या मानाने नाट्यकलेला समाजजीवनाला उद्बुद्ध आणि उन्मुक्त करण्याचे कार्य अधिक यशस्वितेने करितां येणार आहे. या दृष्टीने आधुनिक नाट्याचें आपण स्वागत करावयास हरकत नाही.

एक आदर्श जीवन

“ This is the true joy in life, the being used for a purpose recognised by yourself as a mighty one; the being thoroughly worn out before you are thrown on the scrap-heap; the being a force of nature, instead of a feverish selfish little clod of ailments and grievances, complaining that the world will not devote itself to making you happy.”

--G. B. SHAW.

१९२९ च्या उन्हाळ्यांतील गोष्ट. सासवऱ्याच्या ‘वैश्य-विद्याश्रमा’चा वार्षिक उत्सव कर्नाटक-केसरी श्री. गंगाधरराव देशपांडे यांच्या अध्यक्ष-तेखाली व्हावयाचा होता. आश्रमाची कीर्ति सर्वत्र पसरली होती, पण मला मात्र प्रत्यक्ष दर्शनाचा लाभ झाला नव्हता. या प्रसंगाने मी गेलों. निसर्गसौंदर्याच्या विपुलतेत आश्रमीय कार्याचें चिल मेठें मोहक मला वाटलें. तेथल्या विद्यार्थ्यांच्या वागण्यांतील मोकळेपणा, मुखावरील आनंदी वृत्ति आणि कामाची शिस्त, यांच्याबरोबरच जीवनांतील शुचिर्भूतता आणि तेजस्विता, या सर्व गोष्टी माझ्या मनाला भेदून गेल्या आणि या सर्व शक्तीचें केंद्र मी पाहूं लागलों. आश्रमांतील रहाणीचा साधेपणा, विद्या-लयांतील विविध विभागांचा रेखीवपणा, या सर्व गोष्टी पाहता पाहतां मला त्यांतील आत्मिक सौंदर्यानें भरून टाकिलें. या सर्व सौंदर्याची जीवनमूर्ति

मी शोधक नजरेने तपासू लागलों. आचार्य ढवण आणि शास्त्रीजी यांचा परिचय होता. ढवणांची कर्तृत्वशक्ति आणि शास्त्रीजींची भक्तिवृत्ति यांच्या जोडीला आणखी एक तेजस्वी व्यक्ति असली पाहिजे अशी मला शंका आली. कार्यक्रम सुरू झाल्याबरोबर शास्त्रीजींच्याच वेषांत असलेली, चप-ळपणाने सर्व कामांना चालना देणारी, अंगाने सडमडीत, मुखावर हास्य आणि डोळ्यात बुद्धिमत्तेची चमक असणारी मूर्ति एकदम ठळकपणे नजरेत भरली. थोड्या चवकशी नंतर कळले की, हे 'नाना काणे.'

नाना काणे यांचा माझा मुळींच परिचय नव्हता. पुण्याच्या 'लेक-शिक्षणां' त त्यांचे एकदोन लेख पाहिले होते. 'कुलबासमाचर्या' त त्यांच्या अलिबागेतील व्याख्यानांचा एकदोनदां सारांश पाहिला होता. पण तेवढ्याने त्यांच्या स्वभावाची कल्पना कशी येणार? उत्सवाच्या गर्दीत नानाशी बोलण्यासवरण्याची संधि मिळाली नाही. तथापि आश्रमाचा सूतविभाग मी पाहिला. त्या वेळी तेथील निरनिराळे नकाशे, खादी-विषयक यथार्थ कल्पना येईल असे तत्ते आणि व्यवस्थिपणे लावून ठेवलेले सूत, चरखे, माग इत्यादि साहित्य यांच्या अवलोकनाने माझ्या मनावर फारच खोल परिणाम केला. त्यांतील टापटीप आणि सौंदर्य याची मला कधीच विस्मृति होणार नाही. मला समजले की नाना काणे यांचे ते कर्तृत्व. कार्याच्या सौंदर्यावरून कर्त्याच्या आत्मसौंदर्याची कल्पना जेवढी करितां येईल ती करित मी परत गेलों.

लाहोरची राष्ट्रीय सभा झाली. महात्मा गांधी यांनी मिठाचा कायदेभंग करावयाचा ठरवून दांडी-यात्रा सुरू केली. वर्तमानपत्रावरून मला समजले की कित्येक महाराष्ट्रीय व्यक्तींचा महात्माजींनी आपल्या पहिल्या तुकडींत संग्रह केला. महाराष्ट्रांतील काँग्रेस कमिटींत मतभेद चाललेच होते. कायदेभंगाच्या कामासाठी स्वतंत्रपणे काँग्रेस-पक्षाची निर्भिति झाली आणि ी. शंकराव देव यांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रहाची तयारी जोराने चालू झाली. कुलब्याकडील भागांत कांहीं काम करतां आले तर पहावे यासाठी माझेकडे ते काम देण्यांत आले. प्रत्यक्ष काम करण्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी दांडी-यात्रेवर जाऊन महात्माजींची कार्यपद्धति समजून घ्यावी, शक्य तर त्यांच्या पथकांतील महाराष्ट्रीय कार्यकर्त्यांची महाराष्ट्रासाठी

मागणी करावी, या हेतूने मी सुरतला गेलों. मी एका बाजूला उभा राहून यांत्रिकांचें अवलोकन करीत आहे तोंच मला ' नाना काणे ' यांनी पाहिलें आणि अगदीं निगर्वीपणें मला त्यांनीं म्हटलें, ' मला ओळखतां काय ? मी काणे. ' मी तर त्यांच्याशी कसें बोलणें सुरू करावें या विचारांत होतों. थोड्याच वेळानें शास्त्रीजी भेटले. आमचें तिघांचें बराच वेळ बोलणें चाललें होतें. काणे आणि शास्त्रीजी यांच्यासारख्या तेजस्वी पुरुषांना गांधी-जींच्या पहिल्या तुकडीत जागा मिळाली यामुळें मला साहजिकच आनंद आणि अभिमान वाटला. तथापि महाराष्ट्रांत चाललेल्या सत्याग्रहाच्या तयारीसाठीं त्यांचा उपयोग व्हावा या इच्छेनें मला, त्यांनी महाराष्ट्रांत परत यावें, असें वाटत होतें. दाडीयात्रेच्या पूर्वी महाराष्ट्रांत कांहीं मंडळींनीं स्वातंत्र्याच्या ठरावाचा उपहास केला होता. परंतु महत्माजींच्या पुण्याईनें महाराष्ट्रांत मतभेद मालवूं लागले आणि स्वातंत्र्याच्या ठरावाला विरोध करणारांनी सुद्धां महात्माजींच्या नेतृत्वाखाली कायदेमंगाच्या चळवळींत सामील व्हावयाचें ठरविलें. कुलाबा जिल्ह्यांतील परिस्थितिहि अगदींच बदलून गेली होती. एकमताने सत्याग्रहाची चळवळ चालविण्याची शक्यता दिसूं लागली, आणि काणे-शास्त्रीजी यांची कुलाबाच्या कामाला मी गांधीजींकडे मागणी केली. तथापि दांडीला गेल्यानंतर तुकडीसह गांधी-जींना सरकारनें पकडलें नाही तर त्यांच्या इच्छेनुसार त्यांना आपापल्या प्रांतांत जाण्याची परवानगी मिळेल असें दिसून आलें. मी परत आलों.

महाराष्ट्राचें मुख्य केंद्र विलेपार्ले येथें झालें. दुसरे केंद्र कुलाबात पेण येथें करण्यांत आलें. श्री. रामभाऊ मंडलीक यांनी अत्यंत उत्साहानें कार्याची सुरवात केली. महाराष्ट्रीय कार्यकर्ते गांधीजीकडून परत मिळविण्याची खटपट श्री. देव इत्यादि महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनीं चालविलीच होती. तिला यश येऊन श्री. काणे, शास्त्रीजी, अनंतराव कटकोळ, इत्यादि मंडळी पेणला एके दिवशी अचानक येऊन दाखल झाली. श्री. काणे यांना शिबिराधिपति करण्यांत आलें. यावेळी मी त्यांचेबरोबर पेणचे शिबिरांत काम करीत होतों. नानांचा खरा स्वभाव यावेळीं मला दिसून आला. महात्मा गांधींच्या सत्याग्रह तत्त्वज्ञानांतील अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे परमेश्वरावरील अलोट श्रद्धा. केवळ राजकीय वृत्तीनें सत्याग्रहांत सामील

झालेल्या लोकांत आणि स्वऱ्या सत्याग्रहींत हा भेद उत्कटतेने दिसून आला. नाना खेरखुरे सत्याग्रही होते. त्यांची स्वातंत्र्याची तळमळ जितकी तीव्र होती तितकेंच अहिंसेवरचें त्यांचें प्रेम गाढ होतें. त्यांच्या सान्निध्यांत मला अहिसावृत्तीचा अनुभव आला. देश आणि देव हीच त्याची दोन दैवतें होती. देशासाठी स्वार्थत्याग करण्यांत त्यांना अत्यंत आनंद वाटत असे. अहिंसेच्या मार्गानें जात असतां आपण केवळ ईश्वरकृपेला पात्र होण्याचीच साधना करीत आहोंत, असें त्यांना वाटत असे. वडाळ्यांचे बाजूला खंडोगणती मिठाचे क्षेत्रावर निवडक मंडळीनी चाल करावयाची एक योजना श्री. शंकरराव देव यांचे मनांत घोळत होती. त्यासाठी ते पेणला आले. या बाबतीत तेथील शिबिरांतील मंडळीशीं बोलणें करण्याचा त्यांचा विचार होता. नानांजवळ गोष्ट निघल्याबरोबर शांतपणें नानांनी उत्तर दिलें, “शंकररावजी, आमचे प्राण आपल्या हातांत आहेत असें समजा. आपण ठरवाल त्या कार्यक्रमांत आम्हीं आहोंत असें धरून काय पाहिजे ती योजना करा. आम्ही आपल्या शब्दाबाहेर नाही.” श्री. देव यांना लगेच पकडण्यात आले. नानानी पेणच्या शिबिरासाठीं खूप प्रचार केला. पेणच्या प्रथम सत्याग्रहाचे मिरवणुकीत काणे अग्रभागी होते. शास्त्रीजी व काणे यांच्या ‘रघुपति राघव राजाराम’ या प्रेमळ भजनांत मी क्षणभर इतका विरून गेलों कीं, राजकीय क्षोभाची वृत्ति नाहीशी होऊन केवळ ईश्वरी निष्ठेनें देहार्पण करण्यासाठी आपण चाललों आहों याची मला अनुभूति आली. अहिंसा वृत्तीचा हा साक्षात्कार माझ्या आयुष्यावर कायमचा परिणाम करून गेला आहे. नाना काणे याना याचें कांहीं श्रेय द्यावयास मी आनंदानें तयार आहे.

पेणला मला प्रथम शिक्षा झाली. मला गत्री ‘लॅकअप’मध्ये ठेविल्या. नंतर नाना जेवण घेऊन आले. त्यांची प्रेमवृत्ति इतकी उत्कट होती कीं सहज ते दुसऱ्याशीं एकरूप होऊं शकत. विश्वकुटुंबी वृत्ति दृढ झालेल्या माणसाचें वर्तन कसें असते याचा मी तो एक उत्तम नमुना म्हणून हृदयाशी जतन करून ठेविला आहे. मला एक वर्षाची शिक्षा झाली. माझ्या मागोमाग कांहीं दिवसानी त्यांची तुदंगाकडे रवानगी झाली.

ठाण्यांस तुरुंगांत कांही आठवडे आम्ही एकत्र रहात होतो. नानांच्या स्वभावांतील आणखी कित्येक दालनें या वेळी मला उघडी झाली.

सौजन्य हा नानाचा मुख्य गुण होता. परांतराला ढका लागेल अशी वर्तणूक त्यांची कधी झालेली मला दिसली नाही. हे सौजन्य त्यांच्या सर्व जीवनांत मुरलेले होते. त्यांची वाणी मृदु असे पण त्यांत मिथ्याचार नव्हता. त्यांचे विचारहि इतके मृदु असत की त्यांना कठोर रीतीने लिहिलेले ग्रंथ रुचत नसत. तुरुंगांत शॉची नाटकें आली होती. मी शॉचा मोठा भक्त. नानाना मी त्याच्या तीव्र विचाराबद्दल शिफारस करीत असें. नानांनी शॉ वाचण्यास प्रारंभ केला. पण सामाजिक दंभाचा तीव्र उपहासाने केलेला विध्वंस त्यांच्या सौजन्यपूर्ण मनाला मानवला नाही. ' इतकी कठोर भाषा उद्देगकारक आहे. याने लोकांचीं मनें दुखविली नाही का जाणार ? हेच सारे सौजन्याच्या भाषेनें नाही का मांडता येणार ? ' असे त्यांचे म्हणणे असे.

नाना अत्यंत विद्याप्रिय होते. विद्यार्थिदशेत त्यांनीं अनेक विषयांचा दीर्घ अभ्यास केला होता. तुरुंगातहि विविध विषयांवरील ग्रंथ त्यांचे हातात असत. इतिहासाची त्यांना फार आवड होती. त्याविषयी त्यांनीं खूप वाचले होते आणि विचारहि चांगला केला होता.

तुरुंगांत निरलसपणाने त्यांची दिनचर्या चाललेली असे. नेमून दिलेले काम आवडीने, उत्साहाने ते पुरे करीत आणि इतरांची सेवा करण्याला नेहमीं हंसत मुखाने तयार असत. शास्त्रीजी आणि काणे यांचे भक्तिपूर्ण भजन ही गोष्ट त्यांच्या सांनिध्यांत आलेला कोणीहि मनुष्य कधी विसरणार नाही.

' सुनरी सखी मोहनकी वो बन्सरी पियारी ' या ब्रह्मानंदाच्या गोड गीताचे त्यांनीं म्हटलेले भक्तियुक्त सूर अद्यापि माझ्या कानांत घुमत आहेत.

त्यांना सेवेचा इतका ध्यास होता की, आपले सर्वस्व त्यांनीं सेवेतच खर्च केले. सत्याग्रह तत्त्वज्ञान त्यांनीं आत्मसात केले होते. मला नेहमीं वाटते की, ब्राह्मणाचा आदर्श सत्याग्रह-धर्मच आहे. असत्य आणि हिंसा यांचा एकांतिकतेने त्याग करून विश्वाच्या सेवेत आपला मोक्ष मिळविण्याची साधना सत्याग्रहाला आचरावयाची आहे. ब्राह्मणाचा धर्महि तोच

आहे. ब्राह्मणाचा देह भोगासाठी, कीर्तीसाठी नाही; तो ज्ञानासाठी. तपस्येसाठी आहे. नानांच्या वर्तनाकडे पाहिले की, मला ते उच्च ब्राह्मण धर्म पाळीत आहेत असेच वाटे. परिग्रहाची त्यांना यत्किंचित्ही लालसा नव्हती. ते आजन्म विद्यार्थी होते. आमरण ब्रह्मचारी राहून आपल्या समाजाची त्यांनी निष्काम सेवा केली.

महाराष्ट्रांत त्यांची फार थोड्यांना माहिती झाली असली तरी त्यांचे जीवन अतिशय मूल्यवान् होऊन गेले. खुद्द कुलाब्यांत ७१८ वर्षे काम करीत असूनहि त्याची कोणाला कधी माहिती झाली नाही. विद्वत्ता वक्तृत्व, त्याग, शुचिता इत्यादि बहुमोल गुण अंगी असून प्रसिद्धीची हाव त्यांना कधी देखील शिवली नाही. आपण अखंड सेवेत झिजवें हीच त्यांची इच्छा होती.

महात्मा गांधींनी असहकारितेची चळवळ सुरू केल्यानंतर अनेकदा त्या चळवळीला 'आत्मशुद्धीची चळवळ' म्हणून त्यांनी संबोधिले आहे आणि गेल्या पंधरा वर्षांच्या भारतीय इतिहासाकडे पाहिले तर राष्ट्र अन्तर्मुख बनून आपला धर्म शोधित असल्याचे आणि आपल्या मोक्षासाठी सर्वोर्गीण साधना करू लागल्याचे आढळून येईल. गांधीजींनी राजकीय आंदोलन तर केलेच, पण त्याबरोबर राष्ट्रांतील विचारवंतांच्या हृदयांतील अत्यंत उच्च मनोवृत्ति जागृत केल्या, जीवनधर्म शिकविला, याची साक्ष पटल्याशिवाय राहणार नाही. या सर्वश्रेष्ठ कार्याबद्दल भारतीय जनता महात्मजींची सदैव ऋणी राहील. सत्याग्रह-दर्शनाने जो नवीन जीवनाचा आदर्श आपणांपुढे ठेविला आहे, त्याप्रमाणे आपल्या वर्तनाला वळण लावण्याच्या प्रयत्नात अखंड आशावादाने नाना निरत झालेले होते.

पुढे ते आजारी असतांना १९३२ च्या सत्याग्रह लढ्याचे वेळी मी त्यांना पेणला भेटलो. सर्वोगावर सूज आलेली. उठण्या बसण्याची शक्ति नाही. अशा वेळी त्यांना पाहिल्याबरोबर माझ्या डोळ्यांत अश्रू आले. नानांचे विचार किती शुद्ध, त्यागमय होते याचे त्यावेळी मला पुन्हा दर्शन झाले. नाना म्हणाले, "चळवळ निघाली आहे. मी तर आज उभ राहू शकत नाही. तथापि गोळीबाराचा प्रसंग आला तर मला नेऊन ममोर जमा करा या देहाचे पतन तेथे होऊं दे असे मी येथल्या मित्रांना

सांगितले आहे. ” माझ्यानें हें ऐकवलें नाहीं. अशा शुद्ध हृदयाच्या रक्तसिंचनानेच सत्पुरुषांचे पीक राष्ट्रांत येत असतें. असा त्याग करण्याची पात्रता ज्या राष्ट्रांत आहे त्याचे भवितव्यतेविषयी शंका देखील घेण्याचें कारण नाहीं. हा त्याग वाया जाणार नाहीं. सहस्रपटीनें त्याचें फल परमेश्वर दिल्याशिवाय रहात नाहीं अशी माझी खात्री आहे.

पुढे मला पुन्हां कारावासांत जावें लागलें. कांहीं महिन्यांनीं नानांचा काळ झाल्याचें मला समजलें. येरवड्यांत महात्माजीच्या भेटीस गेलों असतां नानांच्या मृत्यूची बातमी मी गांधीजींना सांगितली. त्यांनाहि त्याचे आधीं ती वार्ता कळली होती. मी सांगितल्यावर क्षणभर त्यांची मुद्रा गंभीर झालेली मला दिसली.

सुटून आल्यानंतर कित्येक दिवसांनी शास्त्रीजींची भेट झाली. शास्त्रीजी जवळून ब्रह्मानंदाचें तें भजन म्हणून घेतलें. सारा वेळ नानांची मूर्ति त्यांच्या शेजारी बसून गात आहे असा मला भास होत होता.

आकाशांतील फुलें व पृथ्वीवरील तारे

(आचार्य कृपालानी यांच्या लेखाचा अनुवाद)

माझे वडील हे आता नष्ट झालेल्या जुन्या युगांतील एक गृहस्थ होते. ब्रिटिश लोकांनी आमची वैराण भूमि जिंकून घेतली त्यापूर्वी त्यांचा जन्म झाला होता. त्यांना इंग्रजी येत नव्हतें आणि आपल्या शाळा-शिक्षकांच्या हातांखालून ते गेले नव्हते. ते भगवान् श्रीकृष्णाचे परम भक्त व कडक वैष्णव होते. सिध्ममध्ये इतका कडक वैष्णव आढळणें कठीणच.

आमच्या घरांत एक लहानसें देवघर होतें. वडील सकाळी लवकर उठून पूजा करण्यासाठी तेथें बसत आणि त्यांतच दुपारी बारावर एक होऊन जाई.

आमचें घर शहरांत आलेलें होतें, तरीपण देवपूजेसाठी प्रत्येक ऋतूंत

फुलांची आवश्यकता असल्यामुळे आम्ही फुलांचे वाफे लाविलेले होते. हीं फुले तोडावयाची नाहीत, तीं देवासाठीच आहेत हे लहान मुलालाहि ठाऊक असे. त्यांना स्पर्श करण्याचें धाडस कोणी करावयाचें नाहीं अशी प्रथाच होती. मात्र कुटुंबात कोणी आजारी पडलें म्हणजे देवावर वाहिलेल्या फुलांपैकी कांहीं फुले त्याला देण्यांत येत.

कडक थंडीच्या दिवसांतहि वडील रात्री उघड्या आकाशाखालीच प्रार्थना करीत. तासन् तास ते बसून राहत आणि ताऱ्यांकडे पाहत असत. आकाश पहाण्यासाठी मलाहि बोलवीत. मी भीत असें. काळ्याभोर रात्रीची मल! भीति वाटे, आणि बुबुळे गळून पडलेल्या डोळ्यांसारखे तारे मयंकर वाटत—जणुं एखाद्या सापळ्याचेच डोळे मजकडे पहात आहेत ! पण वडील कोठले मला जाऊं देणार ? ते म्हणत, “ मिऊं नको, बेटा ! आपल्या येथें हीं फुले आहेत तशीच तीं फुले आहेत. हीं पृथ्वीवर आहेत आणि ती आकाशात आहेत इतकाच भेद. आपण जशी यांनी देवाची पूजा करितो तशीच त्या फुलांनी आकाशांतहि त्याची नित्य पूजा होत असते. हीं पृथ्वीवरील फुले खरोखर आकाशांतील तारेच आहेत. तारे पहिल्याने भाऊ भाऊ म्हणून आकाशांत राहत असत. पण त्यांच्यामध्ये भांडण उत्पन्न झाले आणि ते वेगळे पडले. फुलें इकडे पृथ्वीवर आले आणि तारे आकाशांतच राहिले. थोड्या दिवसांनी ताऱ्यांना समजलें की, आपले पृथ्वीवरील बांधव दुःखांत पडले आहेत. पृथ्वीवरील दयाहीन माणसें त्यांना तोडून घेतात. त्यांचें सर्व अंग कुस्करून टाकतात आणि त्यांना चोहोंकडे विखरून देतात. आकाशांतील ताऱ्यांना याविषयी सदैव फार दुःख होत असत आणि त्यांना फुलांची मोठी दया येते. हे दुःख पुनः पुनः पाहून तारे रडतात. सकाळीं लवकर उठून पाहिलेंस तर त्यांनीं ढाळलेली आसवें फुलांवर पडलेलीं तुला दिसतील. उद्या सकाळीं ते प्रेमा—शोकाचे अश्रू मी तुला दाखवीन.

पण मी म्हटलें, “ आपल्या सांगण्यावरून मी एखादेवेळीं पूजेसाठीं फुलें आणावयास जातों तेव्हां मी ते अश्रू पाहिले आहेत.” वडील यावर प्रसन्न होऊन म्हणाले, “ हं, तूं बरोबर पाहिलें आहेस. पण कित्येक धैर्य-शाली तारे केवळ अश्रू गाळूनच रहात नाहींत. त्यांचें प्रेम इतके निःसीम

आहे की, आकाशांतून तुटून फुलाच्या दुःखांत सहभागी होण्याची ते इच्छा करितात. परंतु ते इतके नाजूक आहेत की, पृथ्वीवर पाय ठेवितांक्षणींच ते मरून जातात. तेथील हवा त्यांना विषासारखी होत. तू या गळून पडणाऱ्या ताऱ्यांना कधी पाहिलें नाहींस काय ?”

होय, मी त्यांना पाहिलें होतें. माझ्या वडिलांवर माझी श्रद्धा जडली. त्यांनीं सांगितले त्याप्रमाणेच हें सारें घडत असलें पाहिजे अशी माझी खात्री झाली. ते म्हणाले, “या भावंडांना एकत्र आणण्याचा आता केवळ एकच मार्ग उरला आहे. पृथ्वीवरचीं फुलें तोडून ईश्वराच्या पायी अर्पण करावयाची. आपण असे केले म्हणजे मग तीं पुनः स्वर्गांत अवतार घेतात आणि तारे बनतात.”

ही गोड करुणकथा माझ्या हृदयात जाऊन राहिली. वाफ्यांतील फुलांना स्पर्श करण्यास मी धजत नसें तें रुढीमुळें आणि राग होईल या भीतीमुळें. पण या कथेचा संस्कार इतका दृढ झाला की, त्यानंतर इतर कोठेहि माझ्याने फूल तोडवलें नाहीं.

मी मोठा झालें, शाळेंत जाऊं लागले, आणि वरच्या वर्गांत आलों. शिक्षकांनीं मला ज्योतिष, प्राकृतिक भूगोल व रसायनादि विषयांचे थोडे थोडे ज्ञान दिलें. तें चमत्कारपूर्ण होतें. त्यांनीं मला शिकविलें की, आकाशांतील हीं लहानलहान फुलें म्हणजे पृथ्वीसारखे मोठेमोठे गोल आहेत आणि आपण राहतो त्या पृथ्वीपेक्षाहि ते मोठे आहेत. त्यांनीं मला असे शिकविले की, आपल्या बगीचांतील लहान लहान तारे हे हैद्रोजन, ऑक्सिजन व इतर कांही पदार्थ यांचे बनलेले आहेत. माझे स्वप्न उडून गेले. वडिलांनीं सांगितलेली कथा इसापाच्या एखाद्या गोष्टीप्रमाणें मला भासूं लागली. त्याबरोबरच आतां मी असेंहि शिकले होतों की, माझे वडील म्हणजे एक जुन्या युगांतील धर्मभोळे गृहस्थ. त्यांचें ज्ञान केवळ कोंबड्याच्या आणि बैलांच्या गोष्टी सांगण्यापुरतेंच.

या मोठ्या ग्रहांमध्ये मला कधी आनंद वाटला नाहीं. निरर्थक—ध्येयशून्य त्यांचे भ्रमण चाललें होतें. पूर्वी मला त्यांत सौंदर्य दिसे आणि आनंद वाटे, तें नाहींसें झालें. आता ते मजबरोबर हसत ना आणि नाचत ना. आणि पृथ्वीवरील या ताऱ्यांच्या संबंधांतहि तसेंच झालें. तेसुद्धां

सामान्य पदार्थापासूनच बनलेले, तर मग माझ्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणे त्यांचा उपयोग होऊ शकेल. यामुळे कॉलेजमध्ये असतांना मी जवळजवळ रोज नियमितपणे फुलें तोडी आणि माझ्या परदेशी पेहेरावाला शोभा आणी. माझ्या दृष्टीने ती आता निर्जीव होती. आपली 'टाय-पिन्' वापरावी त्याचप्रमाणे त्यांना पण वापरावयाचे. माझ्या बटनांत घालण्यासाठी फुलांचा एक झुपका मला पाहिजेच. आताहि ती सुंदर भासत असतच; पण काय ती स्वतः सुंदर होती म्हणून? नाही, माझ्या सुंदर वस्त्रांना सुशोभित करण्याचे साधन म्हणून ती उपयोगी पडत एवढ्यामुळे. ती तोडतांना आता मला संकोच वाटत नसे. कित्येक वेळां मी आपले मेज या फुलांनी सुशोभित करी. जुनीभोळी समजूत निघून गेली होती. तारे व फुलें आता भाऊभाऊ राहिले नव्हते. थोडी सुंदरता होती खरी. पण अंती ते जड पदार्थच.

मोठ्या सुटीत मी घरी येत असं. तेव्हा मी ती जुनी प्रथा पाळीत नसं. बटनासाठी मी फुले तोडीं. वडील पहात तेव्हा ते रागें भरत. त्या वृद्ध पुरुषाला मी भोळसर समजत असं; परंतु असल्या क्षुल्लक गोष्टीसाठी त्यांना चिडविणें निरर्थक आहे असं मला वाटे. यासाठी मी बाजारांत जाऊन फुलें विकत घेईं.

आणि घरांतील तें लहानसं देवघर-तीहि आता अशीच एक धर्म-भोळेपणाची गोष्ट वाटत असे. तथापि त्यांत जें एक प्रकारचें माधुर्य भरलेलें होतें त्याची अवगणना माझें सुधारलेलें मनहि करूं शकत नसे. त्यांत गंभीर शांति व्यापून राहिलेली असे. शेणाने सुंदर रीतीने तें नित्य सारविलेलें असावयाचें. सुगंधी धूप जळत असावयाचा आणि धूप नसला तरीसुद्धा तेथे सुगंध असावयाचा. भिंतीवर देवादिकांची चित्रे चितारलेली होती; आणि त्यांच्या मध्यमार्गी श्रीनाथजींची भयंकर मूर्ति असे ती मला आवडत नसे. तरी पण आसपासच्या रम्य चित्रांच्या पार्शी मी ती सहन करित असं. कॉलेजमध्ये चित्रांसंबंधी मला प्रेम वाटूं लागलें होतें. पाश्चात्यांची कित्येक अर्धनग्न चित्रे मी विकत घेतलीं होती. देवदेवताची चित्रे इतकी सुंदर कधी नव्हतींच. तथापि त्यांपैकी काही कांही मला आवडत. माझ्या सुटीत बाहेरील रेंताड प्रदेश सूर्याच्या प्रकाशाने धगधगूं लागला

म्हणजे मंदिराच्या त्या लहानशा खोलीत मी आपला वेळ घालवी. तेथे बसण्यांत मला शीतलता आणि आनंद यांचा लाभ होई. पण वृद्ध वडिलांना यांतलें कांही एक ठाऊक नसे. या प्रकारच्या उपभोगाला ते घर्मद्रोह समजत.

आतां वडील निघून गेले आहेत. मी कॉलेज सोडल्यालाहि कित्येक वर्षे झाली आहेत. शिक्षक व ग्रंथ यांची सर्वाधिकारी सत्ता आता मला त्रास देऊं शकत नाही. माझ्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणे मला विचार करतां येतो. कॉलेजाने जुन्या भ्रमापासून मला मुक्त केले होते. जीवनांत आता मला दिसून येत आहे की, कॉलेजच्या या नव्या भ्रमापासूनहि मी हळूहळू मुक्ति मिळवीत आहे. विज्ञानाचे भ्रम आता नाहीसे होऊं लागले आहेत. पण वडिलांच्या भोळसर समजुती एकामागून एक माझ्यावर परत आपली सत्ता प्रस्थापित करित आहेत. कित्येक वर्षांत महाविद्या. ल्यांतील देवपूजेच्या कामाशिवाय अथवा दुखणेकरी मित्राच्या शय्येजवळ ठेवण्यासाठी लागतील त्यांशिवाय मी फुले क्वचितच तोडिलीं असतील- हारामधील फुलांचा स्वीकारहि शक्यतों मी करित नाही.

माझ्यामध्ये हळूहळू एक श्रद्धा उदय पावत आहे की, फुलें हीं केवळ ईश्वराच्या पूजेसाठींच आहेत. खरें सांगावयाचें तर मला असेंच वाटूं लागलें आहे की, ईश्वराच्या चरणीं वाहिलीं तर तीं आकाशांत राहणाऱ्या आपल्या भावंडांना पुनः एकदा जाऊन मिळतील. एखादे वेळी प्रातःकाळी मी उद्यानांत फिरतों तेव्हाहि माझी दृष्टि ते शोक व प्रेम यांचे गोड चिंतातुर अश्रू शोधीत फिरत असते. चंद्राने शोभणाऱ्या रात्रीपेक्षा ताऱ्यांनी चमकणाऱ्या रात्रीकडेच माझें प्रेम अधिक धावत जातें. आणि रात्री एखादे वेळीं दृष्टि सहज आकाशाकडे गेली असतां बालवयात होई त्याप्रमाणें पुनः एकवार ते तारे हसतात आणि नाचतात. आता हें खरें की, मला त्यांचें संगीत ऐकूं येत नाही; पण तो माझ्या कानांचा दोष. घरांतील त्या लहान देवघराविषयी माझा पूज्यभाव आता हळूहळू वाढूं लागला आहे आणि मी त्याचे अलंकार उतरविण्याला प्रतिबंध केला आहे. बुद्ध पिताजासह त्याचा आत्मा उडून गेला असला तरी त्याचें शरीर अद्यापि जसेंच्या तसेंच तेथे उभें आहे. विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही की

एके काळीं भयंकर वाटणाऱ्या त्या धर्नाथजींच्या मूर्तीतहि माझ्या दृष्टीला आता सौंदर्य दिसू लागले आहे. आणि तुम्ही हंसणार नसाल तर सांगतों—मान्य करितों की, त्यांचिच चित्र सांप्रत मी आपल्याबरोबर बाळगितों. हीं सारीं चित्रे भ्रमाचीं आहेत कीं बुद्धि परत आल्याचीं ?

जीवनाचें साफल्य

“ But we men of thought must each of us fight against the temptation that befalls us in moments of fatigue and unsettledness, of repairing to a world beyond the battle, called either God or Art or Freedom of the Spirit or those distant regions of the mystic soul. For fight we must, as our duty lies on this side of the ocean—on the battle-ground of men.”

—*Romain Rolland.*

जीवनासंबंधी विचार निघाला कीं, अगदीं परस्परविरोधी वृत्ती गाधळ माजवितांना दिसू लागतात. जीवनाच्या क्षेत्रांत प्रथमच पाऊल टाकणाऱ्या नवबालकाची उत्साहानें ओसंडणारी वृत्ति आपणांस आशावादी बनविते, तोंच अनुभवानें अनुत्साह झालेल्या जीर्णवृद्धाची क्षीण वृत्ति निराशावाद दाखविते. आशेच्या आसऱ्यानें सुखाची साधना चालविणाऱ्या प्रवृत्ती-बरोबरच नश्वरतेच्या निश्चयानें जीवनाची कामनाच खडून टाकणारी निवृत्ति वावरत असते. जीवन सुखमय आहे या कल्पनेइतकीच जीवन दुःखमय आहे ही कल्पनाहि रुळलेली आहे. सत्ता, संपत्ति, स्त्री हीं सुखाचीं साधनें आहेत, अशा विश्वासानें कीर्ति आणि प्रीति यांच्या उपासनेंत मग असणाऱ्या लोकांच्याबरोबरच अर्थ आणि काम हीं दुःखाचीं

मुळे आहेत अशा निष्ठेचा पुरस्कार करून धर्म आणि मोक्ष यांच्या निर्मितीतच साफल्य मानणारे लोकहि दृष्टीस पडतात. जीवनाच्या एकाच क्षेत्रांत वावरणाऱ्या या लोकांमधील हा विरोध पाहिला म्हणजे जीवन ही एक मोठीच मुलमुलई असावी असा संशय येऊ लागतो. जीवनाचें प्रयोजन काय याचा शोध जीवनांत करावयाचा की कल्पनेंत करावयाचा याविषयी जर बुद्धीचा निर्णय होऊ शकला, तर या कोड्यांतून सुटण्याची शक्यता आहे. जीवनाचें साफल्य जीवनालाच सिद्ध करितां येईल. मानवी जीवन हें विश्वजीवनाचें एक अंग आहे आणि मानवी जीवनाचें साफल्य विश्वजीवनाच्या साफल्यांतच अन्तर्भूत आहे, ही गोष्ट आपण दृढ ध्यानीं धरिली पाहिजे. मानवी जीवनांतील साफल्य काय, या प्रश्नाच्या उत्तरावरच व्यक्तिजीवनातील साफल्य काय याचेंहि उत्तर अवलंबून आहे. विश्वांतील एकंदर रचनेंत आणि विकासांत व्यक्तीला महत्त्वाचें स्थान असलें तरी व्यक्तीच्या विकासाला स्वतंत्र सामर्थ्य नाही. विश्वविकासांतच व्यक्तीच विकास शक्य आहे. जीवनांतील हा महत्त्वाचा सिद्धांत डोळ्याआड झाल्यामुळेच भ्रमोत्पादक तत्त्वज्ञाने निर्माण होतात आणि जीवनसाफल्याच प्रश्न बिभट होत जाऊन शेवटी जीवनाचें वैफल्य भासू लागतें. व्यक्तिजीवनांतील सर्व प्रेरणाचा समन्वय ज्या साधनेंत झाला नाहीं, ती साधन संपूर्ण सत्य प्रकट करू शकत नाही. विश्वजीवनांतील संपूर्ण प्रवृत्तीं आकलन झाल्यानेच व्यक्तिजीवनांतील विरोधी वृत्तींचा समन्वय हो शकेल. विश्वजीवनांतील संपूर्ण प्रवृत्तींचें ज्ञान होण्याचें अत्यंत नजीक व खात्रीचें ठिकाण म्हणजे व्यक्तिजीवनच होय. या व्यक्तिजीवनांती संपूर्ण वृत्तींचें आकलन करण्याचा प्रयत्न हाच जीवनाचा खरा धर्म आणि जितक्या अंशानें हा प्रयत्न सत्यपूर्ण असेल तितक्या अंशानें जीवन सफ होत जातें; व त्या प्रयत्नांत जेवढें असत्य लपून राहिलें असेल तेवढेच पुरतें जीवनाचें वैफल्य प्रतीत झाल्याशिवाय राहात नाही. जीवनाचे प्रजन जीवनांतच शोधावयाचें याचा हाच अर्थ होय.

विश्वजीवनाचे प्रयोजन काय म्हणून विचारिलें असतां त्याला एक ठराविक सांच्याचें उत्तर देणें म्हणजे आपल्या अज्ञानाचें प्रदर्शन करण सारखें आहे. जीवनाचा धर्म शोधिला जात आहे आणि जीवन

तत्त्वज्ञान बनत आहे. अशा वेळीं जीवनाच्या सर्व रहस्यांचें ज्ञान आम्हांला झालें आहे, जीवनाची पूर्णता आम्हीं अनुभविली आहे, आमच्या कमरेला जीवनाच्या तिजोरीच्या किल्ल्या लटकून राहिल्या आहेत. अशा आरोळ्या टोकल्यानें कांहीं भाबड्या लोकांची फसगत झाली, तरी विवेकी पुरुष अशा सांप्रदायिक सत्यानें संतुष्ट होणार नाहीत. कारण, जीवनाचा प्रश्न हा कोटीबाजपणानें सुटत नाही. मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या सिद्धान्तांचे फ्रॅमिड आड आले तरी जीवनाचा प्रवाह रुद्ध करण्याचें सामर्थ्य त्यांत असणार नाही. वाळूच्या किल्ल्याप्रमाणें जीवनाच्या पहिल्या लाटेसरसे ते ढांसळून पडतील यात शंका नाही. जीवन वाढतें आहे आणि जीवनाचें प्रयोजनहि त्याच्याच बरोबर वाढत आहे. आपल्या समाधानासाठी जरी आपण जीवनाचा प्रश्न सोडविला असें मानिनें, तरी जीवनाला सामाधान मिळेल-पर्यंत तो सोडविण्याचे प्रयत्न चालूच राहतील. मानवी समाजाच्या इतिहासांत अनेक संघर्शांनीं अनेक प्रकारची ज्ञाने मिळविली आणि अनेक प्रकारचे धर्म व अनेक प्रकारचीं तत्त्वज्ञाने तयार केलीं. प्रत्येक शोधकाची दृष्टि आपल्या दर्शनालाच पूर्णदर्शनाचें स्वरूप देण्याची असली, तरी जीवनानें हा त्याचा अहंकार मानिला नाही. जीवनाबरोबर दर्शनाला बदलण्याची तयारी दाखवावी लागली आहे. उद्दामपणानें आपल्या स्थैर्याची घमेंड बाळगणाऱ्या दर्शनाला जीवनानें कठोरपणानें आपल्या मार्गातून दूर फेकून दिलें आहे. मागच्या अनुभवानें शहाणपणा शिकून आपण जड शास्त्रांना चिकटून न राहतां जीवनालाच शरण गेलें पाहिजे; म्हणजे जीवनाचें प्रयोजन आपणाला समजेल. प्रगतीची अथवा संस्कृतीची व्याख्या करणे कठीण असलें तरी कल्पना देणें शक्य आहे. अव्यवस्थित अशा घटनांची संगति लागून त्यांतील परस्पर विरोधांचा परिहार होणें आणि ज्ञानाच्या कक्षांत येऊन सर्वांच्या अविरोधानें त्यांची विकासांत पूर्णता होणें याला प्रगति म्हणतां येईल. मानवी जीवनांतील संस्कृतीची कल्पना अशी. मनुष्याच्या जीवनांतील सर्व प्रवृत्तींचें स्वरूप शुद्ध होऊन त्यांतील विरोध नष्ट होणें आणि त्याच्या स्वत्वाचा विकास होत राहणें. जीवनाची प्रगति आणि संस्कृति याचें हें स्वरूप नित्य नवें रूप धारण करणारें, वर्षिष्णु-जयिष्णु असणार हें उघडच आहे. यासाठी अखंड शोध

आणि अखंड साधना चालविली पाहिजे. विश्व-जीवनाची किल्ली व्यक्ति-जीवनांतच असल्यामुळे जीवनाचा प्रयोग निराशाजनक होण्याचें कारण दिसत नाहीं. व्यक्तीच्या जीवनांत ध्येयकल्पना सारख्या उत्पन्न होत असतात. मनुष्य हा सृष्टीचें बालक आहे आणि बालकाच्या आशावादानें व उत्साहानें तो आपल्या जीवनाच्या कल्पना बांधीत असतो. मनुष्याच्या अनेक व्याख्या रूढ असल्या तरी 'द्रष्टा' हीच खरी कल्पना देणारी व्याख्या मानण्यास हरकत नाहीं. प्रत्यक्षांत वावरत असतांही तो परोक्षा-च्या कल्पना बांधीत असतो. निसर्गाचें ज्ञानही तो आपल्या कल्पना-शक्तीनें वाढवून शुद्ध करून घेतो. जड बंधनांनीं जखडलेल्या परिस्थितींतही तो आपल्या कल्पनाशक्तीनें स्वातंत्र्याला स्थान निर्मितो कालचें चिंतन. आजचें वर्तन आणि उद्याचें कल्पन या सर्वांचें एका सूत्रांत ग्रथन करण्याची त्याची आकाक्षा मोठी उदात्त आहे. व्यक्तीची पूर्णता या त्याच्या द्रष्टेपणातच सिद्ध होणार आहे. मनुष्य हा जीवनाचा द्रष्टा आहे याचा अर्थ मात्र स्पष्ट केला पाहिजे. जीवन-दर्शन हें पूर्ण होण्यासाठीं मनुष्यानें आपल्या सर्व शक्तींचा योग्य विनियोग केला पाहिजे. दर्शन हें केवळ बौद्धिक नाही. तो अत्यंत महत्त्वाचा एक अनुभव आहे. हा अनुभव जीवनासारखाच चैतन्यमय आणि प्रवाही असला पाहिजे. मानवी जीवनाची मोठी शक्ति या दर्शनांत-जीवनकल्पनेंत आहे. या कल्पना जितक्या सत्य होत जातील तितक्या त्या यशस्वी होत जातील यांत शंका नाही. परंतु कल्पनांचें सत्यत्व पारखण्याची सोय जर जीवनांत ठेविली नाही, तर कल्पना ही केवळ भ्रमात्मक होत जाण्याचा संभव आहे. जीवनकल्पना ही कांही अंशी सत्य आणि भ्रम यांच्या मिश्रणानें झालेली असते. अग्नि धुमसत असला म्हणजे तो धूममिश्रित राहतो. तो जितका प्रखर होत जाईल तितका रंगरहित, धूमरहित होत जातो. जीवन-कल्पनेचें असेंच आहे. जीवनाची कल्पना जीवनांतच पारखून घेतली पाहिजे. जीवनाच्या प्रत्यक्ष भूमीवर या कल्पना जितक्या मूर्तिमंत होऊं शकतील तितकें त्यांचें सत्यत्व सिद्ध होत जातें. यासाठीं जीवनाचें द्रष्टेपण केवळ बौद्धिक अथवा भावनात्मक कल्पनांत-सिद्धान्तांत नाहीं. तें परिमाणत्रयात्मक प्रत्यक्ष विश्वांतील कर्तृत्वांत सिद्ध झालें पाहिजे. जीवनांत

यशस्वी होणारी कल्पना शोधून काढणे आणि जीवन सर्वथैव यशस्वी करून दाखविणे हेच द्रष्टेपण होय. मनुष्यप्राण्याचा जीवनातील मोठा अधिकार या द्रष्टेपणानेच सिद्ध होत आला आहे.

जीवनसाफल्याच्या शोधांत असणाऱ्या साधकाला या दोन महत्त्वाच्या सिद्धान्तांचा स्वीकार अवश्य केला पाहिजे. जीवनाच्या आरंभी आपल्या हृदयाशी असलेल्या सर्व कल्पना घेऊन त्याने या ध्येययात्रेवर निघाले पाहिजे. श्रद्धा ही जीवनातील एक मोठी दूती आहे. जीवन सफल झाले पाहिजे, जीवन निरर्थक असणार नाही, अशी श्रद्धा वाढत जाणे हेच जीवनांतील यश आहे. अनुभवांती कल्पनांतील असत्य अंश जळून गेला तरी जीवनाच्या मागल्यावरील, जीवनाच्या अर्थपूर्णतेवरील श्रद्धा वाढत गेली पाहिजे. जीवनाच्या यात्रेनंतर जर आपली ही श्रद्धा डळमळू लागली तर आपला प्रयत्न चुकला असे समजण्यास हरकत नाही. आपल्या जीवनांतील कोणत्याहि वृत्तीशी प्रतारणा न करता अत्यंत सत्यनिष्ठेने आणि स्वार्थत्यागपूर्वक जर प्रयत्न करित राहिले, तर जीवनाच्या अंती ही श्रद्धा अधिक दृढमूल झाल्याचे आढळून येईल. स्वऱ्या कल्पनेमध्ये कर्तृत्वाला जन्म देण्याचे मोठे सामर्थ्य असते. कल्पनेतील अपूर्णता कर्तृत्वानेच निघून जाते. यासाठी आपल्या सर्व कल्पनांचा संपूर्ण स्वीकार करून कर्तृत्वाच्या कसोटीवर त्या सारख्या घासून पाहणे हा जीवनाचा मुख्य साधन-मार्ग आहे. मानवी अंतःकरणांतील सर्व प्रवृत्तींचा स्वीकार करण्याचे धैर्य असले तर आरंभी वृत्तींचा विरोध दिसून येईल; आणि त्यांच्या परिहाराचा मार्ग केवळ कल्पनेने मिळणार नाही, हेहि आढळून येईल. परंतु आपल्या सर्व वृत्तींचा जास्तीत जास्त समन्वय ज्यांत घडेल त्यांचे आग्रहपूर्वक आचरण करण्याचे ठरविले, तर ज्या कल्पना प्रत्यक्षविरोधी आणि सत्यरीहत असतील त्यांचा आपोआपच विलय झालेला आढळेल. त्यामुळे आपली जावनश्रद्धा वाढून अधिक योग्य समन्वय उचलण्याची लायकी आपणात येईल. परिस्थिति ही जड नसून अनेक भूतकालीन घटनांचे कल्पना-सामर्थ्य आणि कर्तृत्व तिच्यांत सामावलेले असते. आपल्या कल्पनासामर्थ्याने आणि कर्तृत्वाने आपण तिला घक्का दिल्याने तिच्यांत अनेक बनाव उत्पन्न होण्याची लायकी दिसू लागते. आपली कल्पना जितकी शुद्ध आणि

तीव्र होत जाईल तितक्या अंशानें आपलें कर्तृत्व प्रभावी होतें व त्यामुळें परिस्थितींत बदल घडत जातो. मानवी मनःशक्ति आणि नैसर्गिक परिस्थिति यांच्या या परस्परसंघर्षामध्ये जीवनांतील ध्येयकल्पना मूर्तस्वरूप धारण करूं लागतात; व जीवनाच्या दर्शनाचा प्रत्यक्ष लाभ होत गेल्यानें जीवनसाफल्याची प्रतीति होत जाते. अध्यात्मवादी संत, ध्येयवादी समाज-सुधारक आणि प्रतिभावान् कलेपासक या सर्वोंच्या आयुष्यांत जीवनसाफल्याच्या अनुभूतीचा दाखला सांपडतो. कल्पनाहीन कर्मठाला, कर्महीन कल्पनावाद्याला, जीवनहीन कलावंताला जीवनाचें वैफल्य भासत असतें; आणि आपल्या आयुष्याचा भेसुरपणा प्रामाणिकपणें उघड करण्यास धजत नसल्यामुळें तो खोट्या कल्पनांची अफू खाऊन आपल्या जीवनवैफल्याचे तीव्र दुःख क्षणभर विसरतो. प्रत्यक्ष जीवनांत अपेक्षी झाल्याकारणाने जीवनाच्या ध्येयावरील त्याची श्रद्धाच नाहीशी झालेली असते. यामुळे जीवनाच्या प्रत्यक्ष प्रश्नांना डावलून तो केवळ कल्पनेच्या अथवा बाह्य कसरतीच्या आहारी जातो. जीवनवैफल्याचा अनुभव आल्यानंतर मर्दपणानें जीवनाचा त्याग करण्याचें सामर्थ्य त्याला असत नाही; आणि प्रत्यक्ष कर्तृत्वाच्या भूमीवर आपल्या कल्पनाचे मनोरे उभारण्याची त्याला शक्ति नसल्यानें तो केवळ अंतराळातच आपले स्वर्ग वसवूं लागतो. पण ही वंचना आहे. पुरुषार्थी साधकानें या वंचनेपासून सावध राहिले पाहिजे.

मानवी मोठेपणा द्रष्टेपणांत आहे हें जर खरें असेल, तर आपल्या मानसिक सृष्टीत उत्पन्न होऊन पुंडावा करणाऱ्या अनेक भ्रामक वृत्तींना आपण प्रखर बुद्धिकिरणांखाली भाजून काढलें पाहिजे. कर्तृत्वांतून उत्पन्न झालेल्या कल्पनेनें ज्याप्रमाणें मानवी जीवन सचल होतें, त्याचप्रमाणें कर्तृत्वशून्य कल्पनेनें मानवी जिवन विफल होते, हेंहि ध्यानांत धरिलें पाहिजे. सत्यनिष्ठा प्रखर असेल तर असल्या भ्रामक कल्पनांचा निरास झाल्याशिवाय राहणार नाही. परंतु मनुष्याचा स्वभावच कल्पना निर्माण करण्याचा असल्यामुळे खऱ्या कल्पनांप्रमाणें खोट्या कल्पनाहि त्याच्या मनांत उत्पन्न होत राहतात. खऱ्याखोट्याचा निर्णय करण्याचें मुख्य साधन जें प्रत्यक्ष आचरण तें एकदां वैफल्यवादानें शिथिल झाले म्हणजे

कल्पनांचा काल होतो; आणि मनुष्याचा श्रेयोमार्ग पूर्णपणे रुद्ध होऊन तो आपल्याच असत्य कल्पनांत मरून जातो.

इतिहास आपणांला अशी साक्ष देत आहे कीं जीवनाच्या प्रत्यक्ष क्षेत्रांत श्रद्धेनें प्रयोग करणाऱ्या अनेक साधकांना साफल्य मिळालेलें आहे. शुद्ध बुद्धीनें सुचविलेल्या जीवनध्येयाचा पाठलाग करणाऱ्या पुरुषाला अभ्रद्धेची बाधा कधी झाली नाही. अशा प्रयत्नांच्या मालिकांनीं जीवनाचा इतिहास नटलेला आहे. याच्या उलट, सत्य पाहण्याचें सामर्थ्य कमी झाल्यामुळें जीवनाचा त्याग करून, कल्पनेच्या आहारी गेल्यानें जड बनून गेलेल्या संप्रदायांनीं जीवनाचा ग्रंथ जागोजाग डागळलेलाहि आहे.

जीवनाचा असा एक सिद्धान्त समजण्यास हरकत नाही की, अत्यंत सत्यनिष्ठेनें आपण आपल्या अंतरीची स्फुरणें जर तपस्यापूर्वक श्रवण केलीं आंणि श्रद्धेनें त्यांच्या सिद्धतेसाठी आपण साधना करूं लागलों, तर या साधनेंतच आपल्या स्फुरणांची अशुद्ध रूपें नाहीशी होऊन त्याचें शुद्ध स्वरूप प्रकट होऊं लागतें. अंतरीची हाक न लाजतां, न मितां ऐकणाऱ्या हृदयदेवाच्या पूजनांत आपलें सर्वस्व अर्पणाच्या भक्ताला जीवनानें दगा दिल्याचा दाखला अद्यापि उपलब्ध नाही. जीवनाशी जर आपण प्रतारणा करणार नाहीं तर जीवन आपणाशी कधीच प्रतारणा करणार नाही. केवळ बुद्धीनें, केवळ भावनेनें अथवा केवळ शरीरानें नव्हे, तर काया-वाचामनेंकरून जर आपण जीवनाचा शोध चालविला तर तो सफल होईलच होईल.

जीवनांत जी सत्याची, सौंदर्याची, साधुत्वाची मंगल दर्शने प्रतिभेच्या दृष्टीपुढे चमकतात, त्यांच्या सिद्धीची साधना मनुष्यानें अविरत चालविली पाहिजे. प्रतिभेच्या दृष्टीला दिसणारी ही मांगल्याचीं स्वप्ने प्रत्यक्ष सृष्टीत मूर्ति-मंत करण्याची मनाला उमेद वाटावी, बुद्धीनें त्यांच्या साधनांची सिद्धता करावी आणि शरीरानें त्याच्या निर्मितीसाठीं झिजावें असा जर जीवनयोग अखंड चालेल, तर वैफल्याचा विषारी वायु जीवनाला कधीच बाधणार नाही. धर्म, अध्यात्म, कला, यांचीं ध्येयें मानवी जीवनाची सफलता कशांत आहे हें सुचवीत आहेत. तथापि जीवनाच्या जिवंत स्पर्शाला पारखीं झालीं असतां हीच ध्येयें मनाला मूढ बनविण्यास आणि पुरुषार्थापासून पराडमुख

करण्यास कारण होतात, हें विसरून चालणार नाही. जिवंत असतां जितकीं तारक, तितकींच जड झाल्यानें तीं जीवनाला मारक होतात. मग मोठा अट्टाहास करून त्यांच्या जोखडांखालून मानवी मनाची मुक्तता करण्याचें कार्य करावें लागतें.

जीवनाच्या उदात्त ध्येयांचा प्रत्यक्ष आविर्भाव करण्यासाठीं मानवांचा चाललेला प्रयत्न मधूनमधून विफल झाल्यासारखा वाटतो आणि वैफल्याच्या जाणिवेनें त्याला ग्रासल्यामुळे अश्रद्ध आणि अनुत्साह होतो. इतकेंच नव्हे, तर आपल्या दौर्बल्याच्या जाणिवेनें लज्जित न होतां जीवनाविषयींची तर्कटी, उपहासी आणि श्रद्धेची वा प्रयत्नवादाची टवाळी करण्यांत भ्रूषण मानणारी वृत्ति प्रतिष्ठितपणा मिळवूं लागते. असत्यापेक्षांहि या टवाळखोर अश्रद्धेनें जीवनाचा विकास अधिक रुद्ध होत असल्यामुळे तिचा प्रतिकार अतिशय नेटाने करणे अवश्य आहे.

सृष्टीतच सत्ययुग निर्माण करण्याची हिंमत देणाऱ्या कवीच्या स्वर्गकल्पनेबद्दल समाज त्याचा नेहमी ऋणी राहील. परंतु सत्ययुगाच्या निर्मितीचे प्रयत्न सोडून केवळ काल्पनिक स्वर्गातील सुखोपभोगांविषयी लोलुपतेनें लाळ घोटणारा जीव हा उपहासास्पद मानिला पाहिजे. चातुर्वर्ण्य, आश्रमव्यवस्था इत्यादि साधनांचा जीवनाच्या प्रत्यक्ष क्षेत्रात जेव्हां विचार व आचार चालू होता, अर्थ—कामांची प्रत्यक्ष योजना करीत असतां ज्या धर्म—मोक्षांच्या कल्पना वापरल्या जात होत्या त्यांनी जीवनाला समृद्ध केले, सुसंस्कृत केले, यांत शंका नाही. परंतु प्रत्यक्ष स्थितीशीं स्पर्श न ठेवितां केवळ शब्दविलास चालू झाल्यानें त्या सर्व ध्येयकल्पनांतील सत्यत्व नाहीसे झालें; आणि पृथ्वीचा आधार सुटल्यानें स्वर्गाची प्रतिष्ठाच नष्ट झाली. स्वर्गाचें स्वप्न प्रत्यक्ष जीवनांत पाहावयास मिळालें पाहिजे. निराश जीवनाच्या भकास हृदयांत पसरलेली स्वर्गाची कल्पना म्हणजे एक भेसूर थट्टा आहे. परमेश्वराचें अस्तित्व जर पृथ्वीवर प्रकट होऊं शकले नाही, त्याची दया वा त्याचें प्रेम हें जर जीवनांतील नैर्घृण्य आणि वैषम्य दूर करण्यास समर्थ झालें नाही तर अशा केवळ परमेश्वराचा, पृथ्वीशी संसर्ग टाळणाऱ्या परमेश्वराचा, जीवनाला काय उपयोग ! जीवनाच्या बाजारांत जी वटवितां येणार नाही अशी श्रद्धेची नऊ लक्षांची

हुंडी झाली तरी ती कवडीकिंमतीचीच नव्हे काय ? आज असा अनुभव येत आहे की, जीवनाचे प्रश्न सोडविण्याची धमक जर धर्मात नसेल तर जीवन अशा धर्माची प्रतिष्ठा चालविण्यास तयार नाही. केवळ कल्पना-विलासांत आपल्या दुःखांचे परिमार्जन करा असाच धर्माचा अर्थ असेल, तर धर्म हें एक भोळ्या लोकांना भक्षण करण्याकरितां भामत्यांनीं उभारलेलें मोठें थोतांड आहे. धर्मानें जीवनाचे दुःख दूर करण्यास आपल्या मानीव श्रेष्ठपणांतून खाली उतरलें पाहिजे; नाही तर जीवनाला आपला स्वतःचा धर्म निर्माण करावा लागेल. ध्येयवादी लोकांनी आपलीं ध्येयें जीवनांत यशस्वी करून तरी दाखविली पाहिजेत, नाही तर आपल्या पोकळ पांडित्यानें विटलेल्या जीवनापुढें माघार घेतली पाहिजे. धर्माने कर्माला वळण तरी लाविले पाहिजे, नाही तर आपण स्वतःच जीवनांतून निघून गेलें पाहिजे.

आजपर्यंत जीवनध्येयें जीवनांत सिद्ध करण्याचे अनेक प्रयत्न झाले. जीवन आहे तोंपर्यंत प्रयत्न चालविलाच पाहिजे. पण या जीवनानंदाला पारखे झालेले प्रयत्नाला कंटाळून केवळ ध्येयांत रमण्याचेच तत्त्वज्ञान सांगू लागले आहेत ! संसार मिथ्या आहे, प्रयत्न विफल आहे, कर्म हे केवळ दुःखमूल आहे, अशा वृत्तीने आपल्याच कल्पनाब्रह्मात रममाण होण्यांत कृतार्थता मानणारे प्रामाणिक नाहीत आणि पुरुषार्थीहि नाहीत. मिथ्यावाद ज्योति पटला त्याच्या आयुष्यांतील उत्साह नष्ट होतो खरा, परंतु जीवनाशा नष्ट न झाल्यामुळे तो आपल्या जीवनाचा धर्म सोडून केवळ अधर्मानें पिंडपोषण करितो. देहाची आसक्ति न सुटल्यामुळे त्याची देहकार्ये होतच राहतात; तथापि देहविषयक जबाबदाऱ्या न मानण्याचे तत्त्वज्ञान त्यानें बनविले असल्यामुळे त्याचीं जीवनविषयक कर्तव्ये मात्र नष्ट होतात. कल्पना-ब्रह्माच्या नादी लागून सामाजिक सत्कर्मांचा त्याग करणारे हे दामिक वेदान्ती आपल्या पांटासाठी वाटेल त्या अधर्मकर्मांचा अंगीकार करू शकतात; व आपल्या कर्मांची नैतिक जबाबदारी घेण्याची त्यांना गरज वाटत नाही. आपल्या बऱ्यावाईट कर्मांचा आपल्या कल्पना-ब्रह्माला लेप लागत नाही, त्यामुळे आपल्या मोक्षस्थितीला बाध येत नाही, असें मानून जीवनकर्माबद्दल ते निःशंक होतात. या भ्रम ब्रह्मवादी

इदन्त्यांना मोक्ष मिळतो की नाही याचे आपणापाशीं गमक नसले, तरी ह्या लोकां जीवनांतील सुखे अपेक्षूनहि जीवनाचे देणे देत नसल्यामुळे जीवनाशीं सामाजिक राहत नाहीत एवढे निश्चित म्हणतां येईल. प्रमाणिकपणा न राळणारा कोणताहि मनुष्य पुरुषार्थी म्हणविण्याला लायक नाही. शंकराचार्याचा अद्वैतसिद्धान्त हा जीवनांत अनुभविण्यासाठी होता. प्रदीर्घ साधनेनें कर्मातच मुक्ति मिळविण्याचा त्यांचा दिव्य संदेश कालान्तरानें लोपून त्यांच्या उज्ज्वल संन्यासधर्माचे हसे झाले. ज्ञानेशादि संतांचा भागवतधर्माचा प्रेमसंदेश जगाला आनंदाचे आवार बंनविण्याच्या महनीय आकांक्षेने प्रवृत्त झाला; पण त्याच्या अनुयायांत जीवनाचे प्रश्न वीरवृत्तीनें सोडविण्याची धमक न येतां टाळकुटेपणानें त्या प्रश्नांपासून, पळण्याची वृत्ति शिळक राहिली. रामकथा ब्रह्मांड भेदून पैलाड नेण्याच्या आशावादानें प्रवृत्त झालेल्या समर्थांच्या अनुयायांनीं झोळी घालून पोट भरण्याचा लाजिरवाणा संप्रदाय निर्माण केला. हीं आपल्या नजीकचीं दृश्ये, आपल्याच इतिहासांतील हीं चित्रे पाहिली म्हणजे जीवनाचा स्पर्श सुटलेल्या कल्पनेची कशी राख होऊन जाते तें दिसून येईल.

हा धार्मिक ध्येयवाद जीवनाचे प्रश्न सोडविण्यास असमर्थ झाला असे पाहून एकोणिसाव्या शतकांत सामाजिक आणि राजकीय ध्येयवाद निर्माण झाला. पाश्चात्यांच्या ध्येयवादांतील कल्पनेनें मोहित होऊन कांहींशा स्वतंत्रपणें, तर कांहीं अंशी आपल्या परंपरेशी जुळेल अशा रीतीनें, कित्येक सुधारक आणि देशभक्त यांनीं आपल्या समाजांत नवीन ध्येये पेरिलीं. समता आणि स्वातंत्र्य, बुद्धिवाद आणि कर्मयोग यांच्या जोपासनेसाठी नव्या उत्साहानें आणि श्रद्धेनें समाजातील पुरुषार्थी लोक साधना करूं लागले. मोठी आशा वाटली की, हा सामाजिक व राजकीय ध्येयवाद तरी यशस्वी होईल. पण आज पन्नास वर्षांच्या प्रयत्नानंतर असें आढळून येत आहे की, महाराष्ट्रांत या सामाजिक ध्येयवादांतील लोकहि नामस्मरणी टाळकुटे आणि संन्यासी यांच्याच मालिकेत येऊन बसत आहेत; आणि भारतीय स्वातंत्र्याच्या ध्येयवादानें प्रेरित झालेल्या कित्येक पुरुषांची यात्रा संशयवादाच्या कर्दमभूमीत खचत चालली आहे. केवळ ध्येयवादाच्या जपानें ध्येयवाद सिद्ध झाला नाही. जीवनाच्या क्षेत्रांत तो सामाजिक

प्रयत्न चालला पाहिजे. हा प्रयत्न क्लेशाचा असल्यामुळे ध्येयसिद्धीपर्यंत दम धरण्याची पात्रता ज्यांच्यांत नाही त्यांनी प्रामाणिकपणे आपले दौर्बल्य जाहीर करावे, म्हणजे जीवनाचा प्रवाह निष्कारण अडविला जाणार नाही. ज्यांना स्वातंत्र्य अव्यवहार्य वाटते, त्यांनी तसे उघड सांगावे; परंतु आपल्या हृदयांतील ज्योत मालविल्यानंतरहि त्यांनी समाजाला खोट्या मार्गावर नेण्याचे अप्रामाणिक प्रयत्न करू नयेत. शिक्षण, समता, बुद्धिवाद हे प्रयत्न अशा सीमेवर आले आहेत की, सामाजिक जीवनाचा आमूलग्र विचार करून अत्यंत स्वार्थत्यागाने मूलग्राही फरक करावे लागतील. राजकीय स्वातंत्र्याशिवाय भारतीय जीवन अर्थपूर्ण, उद्योगमय, उत्साहयुक्त होणार नाही. स्वातंत्र्य हाच धर्म, स्वातंत्र्य हाच उद्योग आणि स्वातंत्र्य हेच सुख, असे सांगणाऱ्यांनी स्वातंत्र्यापूर्वी धर्माची कास धरा, स्वातंत्र्यासाठी श्रीमंत होण्याचा उद्योग करा, स्वातंत्र्यासाठी आपले भारतीयत्व सोडून जातीयत्व स्वीकारा, राष्ट्राभिमान टाकून प्रांताभिमान बळगा असल्या प्रगतिविरोधी खुळचट कल्पनांचा पुरस्कार करण्याने या ध्येयवादी संप्रदायाचा नाश होत आहे. स्वातंत्र्य-ध्येय सत्य असून त्याचा पुरस्कार जर होत नसेल तर आपले नैराश्य उघड कबूल करणे चांगले. आपल्या अंगांतील पराक्रमाची रंग कमी झाल्यानंतर जीवनांतील प्रयोगाला आपल्या जीर्णत्वाने अडवून ठेवण्याचे पातक तरी माणसाने करू नये. आपल्या हृदयांतील सत्यदेवाला स्मरून आपण आपला पराभव कबूल करावा. जर ध्येय बरोबर असतील तर नवीन सामर्थ्यावान् प्रयोगकर्ते पुढे येतील. निदान आपली जीवनावरील श्रद्धा तरी मलिन होऊ देतां कामा नये. पराभवापेक्षा वंचना वाईट आहे. आत्मवंचना ही मनुष्यबुद्धीला इतकी सहज आहे की, तीव्र सत्यनिष्ठ पुरुषच ती टाळू शकेल. महाराष्ट्रांतील धर्मध्येयवाद तर बहुतेक मृतच झाला आहे; परंतु हा समाजध्येयवादहि वंचनेच्या भोंवऱ्यांत सांपडून विनाशाच्या मार्गाकडे चालला आहे.

जीवनसाफल्याच्या मार्गावर क्लेशांचे डोंगर पाहून हताश होत चाललेले महाराष्ट्रीय सुशिक्षितांचे दुबळे मन कलेच्या विलासांत जीवनवैफल्य विसरण्याचा प्रयत्न करीत आहे. जीवनाचे प्रश्न

सोडविण्याची बुद्धीची तयारी नाही आणि हें सरळपणानें कबूल करण्याचें मनोधैर्य नाही अशा मंडळींनीं काव्यनिक सृष्टीच्या निर्मितींत आनंद मानावा, हे विषादकारक आहे. यामुळें कलेची झपाट्यानें अवनति होत आहे. जीवनाच्या गूढ आकांक्षांचें दर्शन करून देण्यासाठीं कलेचा जन्म आहे. कलेनें जीवन कृतार्थ झालें पाहिजे. परंतु जीवनाचा स्पर्श सुटल्यामुळें कलेमध्ये ताजेपणा दिसेनासा झाला असून केवळ कृत्रिम तंत्राचा विलास माजत आहे. जीवनाचीं दुःखें विसरण्याची प्रतिष्ठितपणाला शोभणारी एक वारुणी, असें कलेचें स्वरूप झाल्यामुळें महाराष्ट्रातील हताश हृदयें तिचा आश्रय करून अधिकच हताश होत आहेत ! धर्माचा स्वर्ग, समाजवादाचे स्वातंत्र्य आणि कलेचा आनंद ही काव्यनिक असतां कामा नयेत. तीं प्रत्यक्षांत अनुभविण्यास मिळाली पाहिजेत. जीवनातूनच जेव्हां या गोष्टी उत्पन्न होतील तेव्हां या सर्वांचें स्वरूप निराळे होईल. कलाकार जर पैशासाठीं कलेचा व्यभिचार करणार नाही, आपल्या हृदयाची तळमळ, आपल्या आत्म्याची आर्तता कलेंतून प्रकट करण्याइतका तो सत्यनिष्ठ बनेल, तर आजच्या आपल्या वाङ्मयाचें स्वरूप एकदम बदलून जाईल. जीवनाच्या दुःखांना वाङ्मयांत वाचा फुटेल, जीवनाच्या आशांना वाङ्मयांत वाव मिळेल, आणि सत्यनिष्ठेनें वर्णिलेली स्थिति जीवनाचा भेद करून प्रयत्नाला उन्मुख केल्याखेरीज राहणार नाही. आज कलावंत कलेशी निष्ठा बाळगीत नाहीत. यामुळें कलेचें-शारदेचें दिव्य स्वरूप नष्ट होऊन ती विलासी लोकांची केवळ नर्तकी बनली आहे. कला ही देवता आहे, याची स्मृति कलाकाराना न राहिल्यामुळेंच तिने केव्हांच या फसवेगिरींतून आपले अंग काढून घेतलें आहे. तिच्या भ्रमात्मक मोहिनी-वरच रसिक (?) डोळस आहेत. जीवनाशीं सत्यनिष्ठ राहणारे तपस्वी कलावंत उत्पन्न होईपर्यंत तिचें खरें स्वरूप पुनः प्रकट होणार नाही.

जीवनाच्या अशा भेसुर परिस्थितींत सांपडलेल्या आमच्या तरुण यात्रिकाचें चित्त भांबावून गेलें आहे. धर्म आळशी झालेला, कला विलासी बनलेला आणि सामाजिक ध्येयवादी केवळ वंचक व मार्ग रोधून बसलेला, अशी ही स्थिति पाहून तरुणाचा विवेक सुटत चालला आहे; आणि तो दिहसूद होऊन क्रांतीची-सर्वांगीण क्रांतीची-त्वेषानें आरोळी ठोकून

आपल्या जीवाचें वैफल्य जाहीर करीत आहे ! धर्मकल्पना, नीतिकल्पना, समाजकल्पना यांनीं केवळ जखडून गेल्यामुळे या अनेक शास्त्रीय बंधनांची त्याला चीड येत आहे; आणि आपल्या जीवनाला अडविणाऱ्या या सगळ्या परिस्थितीपुढें तो आपल्या सर्व कोमल भावनाना बळी देऊन समाजाचा पायाच उखडून टाकण्याच्या उद्योगास लागला आहे ! 'कम्युनिझम्' 'टेरॉरिझम्' 'नवनीतिवाद' ही त्याचीं आजचीं स्वरूपें असून जीवनाशी असत्यनिष्ठ ठरलेल्या सर्व पूर्वजांच्या विरुद्ध त्याचा हा आक्रोश आहे.

याने तरी आपणांला जीवनांतील प्रयोग महत्त्वाचे आहेत याची स्मृति होऊं शकेल काय ? यानें तरी आपल्या शाब्दिक व काल्पनिक स्वर्गातून खाली पार्थिव भूमीवर उभे राहण्याची आमच्या धर्मीला इच्छा होईल काय ? जीवनाचे प्रश्न ज्या ध्येयवादानें सुटत नाहीत तो ध्येयवाद एरव्ही कितीहि चांगला भासला तरी जीवनात त्याला तडाखा बसल्याशिवाय राहील काय ? कर्मठपणाच्या पोटी पाखंडाचा जन्म होतो, याची जाणीव बाळगून शब्द-शूर ध्येयवादी आपलें अंग झाडून स्वार्थत्यागाला सिद्ध होतील काय ? कोणी सिद्ध होवो वा न होवो, निदान जीवनावर श्रद्धा बाळगणारा सत्याग्रही तरी स्वतःपुरती जीवनाची हांक ऐकिल्याशिवाय राहणार नाही. त्याच्या-पुरतें तरी जीवन सफल होईल !

उद्यांची संस्कृति

भूतकालाच्या चिंतनाबरोबर भविष्याची कल्पना करावयाची आणि दोघांच्या अनुरोधानें आजचें वर्तन ठरवावयाचे हें माणसाचें वैशिष्ट्य आहे. या दृष्टीनें नजिकच्या भविष्यांत आपल्या संस्कृतीला कोणतें स्वरूप येण्याजोगें आहे याचा अंदाज बांधून आजच्या हालचाली नियमित करावयास ह्यात आज आपल्या समाजांत अनेक प्रकारचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, वैचारिक विरोध उत्पन्न झाले आहेत. या विरोधाच्या समन्वयांतच उद्यांची संस्कृति सिद्ध होणार आहे. हा समन्वय केवळ तार्किक

असून चालणार नाही. तर जीवनाच्या सर्व अंगांचा त्यांत योग्य मिलाफ झाला पाहिजे. शेतकीचा शोध लागून मानवकुलें रानटी अवस्थेतील भटकेपणा सोडून स्थिर झाल्याला ८-१० हजार वर्षे लोटली. या अवधात बाह्य विश्वाच्या घडामोडीचें ज्ञान फारच स्थूल असल्यामुळे सर्व चितकांचा भर आंतर सृष्टीवरच होता. यामुळें धर्म अथवा अध्यात्म या एका शब्दांतच या कालाचें कर्तृत्व सांगतां येईल. याच्या उलट आधुनिक काली विज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर सृष्टीच्या घडामोडीचें ज्ञान वाढत चाललें असून मनुष्याला आपल्या जीवनांतील अनेक अतृप्त आकांक्षा तृप्त करण्याची मोठी संधि उत्पन्न झाली आहे. अध्यात्म आणि विज्ञान यांचा परस्परविरोध दिसत असला तरी नजिकच्या भविष्यांत या दोघांचा यथायोग्य समन्वयच होणार आहे. या समन्वयासाठी आपण उत्साहानें, जाणिवेनें उद्युक्त होणें हें आजचे कर्तव्य आहे.

तत्त्वज्ञानाचें सांगणें

मनुष्याला शरीर, मन, बुद्धि, आत्मा अशाप्रकारे एकाहून एक उच्च अवस्थाकडे जाण्याची सोय असल्यामुळे कोणतीहि संस्कृति केवळ सुखात्मक अथवा जडस्वरूप झाल्यानें मनुष्याचें पूर्ण समाधान होणार नाही. तथापि शरीर व मन यांचें समाधान करीत गेल्यानें बुद्धीची वाढ होते. आणि बुद्धीच्या वाढीबरोबर केवळ बुद्धिवादाचा अपुरेपणाहि प्रतीत होऊं लागतो. मानवी जीवनांत सत्य, न्याय, प्रेम, ज्ञान, विश्वाशी एकरूप होण्याची वृत्ति या गोष्टी आत्यंतिक स्वरूपांत केवळ प्रेरणास्वरूपानेंच स्फुरत असल्याचा अनुभव आहे. यामुळें विश्वाचें अंतिम स्वरूप अथवा मानवाचें आत्मरूप हें सत्यमय, प्रेममय, ज्ञानमय आहे; द्वैताचा आणि दुःखाचा त्यांत अभाव आहे; दिक्कालांच्या विकृतीपासून तें तत्त्वतः अलिप्त आहे असें तत्त्वज्ञानाचें सांगणें असून मानवी उच्च अनुभूतीचा त्याला पूर्णपणे पाठिंबा आहे. अध्यात्माचा हा संदेश इतका भव्य आहे कीं यापुढे बाकी सर्व भौतिक सुखें फोल आहेत असें वाटतें. तथापि आजपर्यंतचा इतिहास पाहिला तर असेंच दिसतें कीं, क्वचित एखाद्या योग्याला अथवा सत्पुरुषाला या अनुभूतीमुळें मुक्तीचा आनंद घेतां आलेला दिसला तरी सामान्य जनांना त्याचा लाभ झालेला नाही, अथवा

सर्वसामान्य लोकांना भौतिक सुखांचीच अधिक लालसा वाटलेली आहे. अध्यात्माच्या या उच्च संदेशाचा स्वीकार करण्याची पात्रता नसल्यामुळे लोकांनी तो संदेश विकृत बनविला. शरीराची सुखे, मनाच्या भावना आणि बुद्धीची पांडित्याची हौस यांनी अध्यात्माचा संदेश भ्रष्ट व नष्ट झाला आहे.

जुन्या समाजाचे स्वरूप

अध्यात्माच्या या अनुभवासाठी प्रखर वैराग्य आणि दीर्घ तपस्या यांचे मार्ग सामान्यांना कधीच पेलले नाहीत आणि त्यांनी आपल्या विकारांना व्यवहाराच्या नांवाखाली खुशाल वाव दिला. यामुळे तोंडाने उच्च भाषा व हाताने विपरीत कृति असा जीवनांत दंभ माजला आहे. सुखाची इच्छा तर सुटत नाही आणि सुखे मिळण्याची साधने तर मर्यादित. यामुळे आपल्या पूर्वीच्या जीवनांत असत्याची भरपूर भेसळ झालेली आढळते. आपल्या धंद्यामध्ये प्रत्येकाने अप्रामाणिकपणा करावयाचाच हा शिरस्ता फार प्राचीन कालापासून आढळतो. गवळ्याने दुधांत पाणी घालावयाचे, शिंप्याने कापड चोरावयाचे, सोनाराने सोने लुटावयाचे, वाण्याने वजनामापांत व दरदामांत ठकवावयाचे, तेल्याने भेसळ करावयाची, मजुराने चुकारपणा करावयाचा, मुनीमाने डल्ला मारावयाचा, कुलकर्ण्याने आपले कसब दाखवावयाचे, पुजाऱ्याने अडवावयाचे, गयावळाने लुंगवावयाचे, भटजीने नानाव्रतां-उद्यापनांची सोंगे उभारावयाची, हरदासांनी कोरडा वेदान्त सांगून मजा मारावयाची व सत्पुरुषांच्या पीठावर चढून भोळ्या लोकांना बुवांनी व गुरूंना नादी लावीत राहावयाचे हे आमच्या पूर्वीच्या समाजस्थितीचे महत्वाचे अंग होते. राजांनी सैन्य उभारावयाचे, दिग्विजयाच्या अहंकाराने प्रजांची लुटालूट करावयाची, संपत्तीच्या उभोगात गर्क व्हावयाचे, 'मृगया-द्यूत-स्त्रियः पाने' या व्यसनांत रममाण असावयाचे ही सार्वत्रिक प्रथा होती. या सर्व परिस्थितीचा परिहार करण्यासाठी त्यावेळीं फक्त उदाहरण, उपदेश यांचे योगाने साधेपणा, संयम, ईश्वरनिष्ठा, शास्त्राबद्दल आदरभाव इत्यादि शिकविण्याचा अखंड प्रयत्न चालत असे. निरनिराळ्या जातींचे आचारधर्म सांगितले जात आणि अत्यंत भगीरथ प्रयत्न करणाऱ्या खऱ्या संतांच्या प्रयत्नामुळे व मनुष्याच्या

हृदयात ज्या उच्च, स्थिर प्रेरणा आहेत त्यांच्या योगाने वरील असत्याचा थोडाफार उपशम होत असे. तथापि धर्माची ध्येये संपूर्णतेने आचरली जात होती असा खोटा समज करून घेण्यांत अर्थ नाही. तथापि ज्यावेळीं भौतिक परिस्थितीत बदल करणे अशक्य होतें, त्यावेळीं केवळ मानसिक स्थितीतच बदल घडवून आणणे हा एकच मार्ग मोकळा होता व त्या मार्गाचा अवलंब केल्याबद्दल पूर्वसंस्कृतीच्या पुण्यपुरुषांना दोष लावणे गैर आहे.

विज्ञानाचे नवे जग

विज्ञानाच्या प्राप्तीने आज ही सगळी परिस्थिति बदलून गेली आहे. आजपर्यंत अज्ञात असलेली अनेक गूढे समजल्याबरोबर सृष्टीवर ताबा मिळू लागला असून यापुढे मनुष्याला आपल्या जीवनासाठी सृष्टीचा गुलाम होऊन रहाण्याची गरज उरली नाही. यामुळे विज्ञानवादी लोकांच्या जीवनात अमर्याद आशावाद व सुखभोगाची आवड उसळत आहे. या विज्ञानाच्या योगाने सर्व मानवजात सुखी करितां येईल असे दिसू लागल्यामुळे अपरिहार्य म्हणून मान्य केलेली संयमाची बंधने तटातट तुटत आहेत. आणि जुन्या विचारांविरुद्ध बंड उभे झाले आहे. विज्ञानाबरोबर बुद्धीला महत्वाचे स्थान मिळाले आहे. सुख हें त्याज्य नाही अशी विचारसरणी होत आहे. विषमता दूर करणे शक्य दिसत असल्यामुळे सर्व क्षेत्रांत श्रेष्ठांना पदच्युत करण्याचा मार्ग चोखाळला जात आहे. ही विचारसरणी इतक्या वेगाने, आवेशाने आणि उन्मादाने येते आहे कीं अध्यात्माचा अधिक्षेप, जडवादाचा पुरस्कार, भौतिक सुखांची समान वांटणी करण्याची हाकाटी हाच तिचा मुख्य संदेश आहे असे सांगण्यांत येत आहे.

विरोधांत नवसंस्कृतीचा जन्म

उद्यांची संस्कृति या विरोधांतून निर्माण व्हावयाची आहे. अध्यात्माने दाखवून दिलेली ध्येये विज्ञानाचा योग्य रीतीने उपयोग केल्यानेच सिद्ध होतील असा मला विश्वास वाटतो. माणसाला सुखांची इच्छा असली तरी शरीराच्याच सुखाने तो तृप्त होत नाही; मानसिक, बौद्धिक सुखांच्या सेवानानेहि तो शांत होत नाही; त्याला आत्म्याच्या उच्च प्रेरणांची पूर्ति घडवून आणण्याची धडपड लागते आणि त्यामुळे तो ज्ञान, सेवा, प्रेम

गांच्या द्वाराच कृतार्थ होतो हा अनुभव असल्यामुळे अध्यात्माची चिंता करण्याचे कारण नाही. सत्य, प्रीति, वात्सल्य, कुटुंबभाव, ज्ञानाची तळमळ या गोष्टी इतक्या मूलभूत आहेत की जडवादाला त्यांचें उन्मळून करितां येणें अशक्य आहे. उलट शारीरिक सुखांची थोडीफार प्राप्ति झाल्याशिवाय सामान्य माणसाला उच्च-सुखांची कल्पनाच करवत नसल्यामुळे समाजां-तील प्रत्येक घटकाला त्याच्या अधिकाराप्रमाणें आपली नीति ठरविण्याचें स्वातंत्र्य मिळावयास हवें. असें प्रत्येकाला स्वातंत्र्य मिळावयाचें म्हणजे समाजांतील आजची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय सर्व क्षेत्रांतील विषमता पूर्णतेनें नष्ट झाली पाहिजे. आजच्या समाजांत जे वर्ग वा ज्या व्यक्ती श्रेष्ठता पावल्या आहेत त्यांनीं कालाचा प्रवाह आणि न्यायाचें महत्त्व ओळखून आपला अहंकार सोडून दिला पाहिजे. असे न करतां केवळ सत्तेच्या जोरावर समतेची चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न चालेल तर समाजांत भयंकर उत्पात माजल्याशिवाय राहणार नाहीत. मानवी जीवनांत सुखाची इच्छा इतकी तीव्र असते की, संधि सांपडताच तिच्या पूर्ततेसाठीं प्रचंड खळबळ सुरू होते. या इच्छेला विवेकाने वाट काढून देणें हाच समाज-स्वास्थ्याच्या दृष्टीनें इष्ट आणि न्याय्य मार्ग आहे. पूर्वीच्या समाजांत अपरिहार्य म्हणून ज्या विषमतेच्या रुढि चालू शकल्या त्या या पुढच्या काळांत कदापि टिकणार नाहीत. स्त्री, शूद्र, अंत्यज, इत्यादि दलित वर्गांमध्ये स्वातंत्र्याची भावना जोराने उसळत आहे. या भावनेची मुस्कटदाबी करण्यानें समाजाचें हित होणार नाही. या स्वातंत्र्याच्या इच्छेलाच योग्य वळण लावणें अगत्याचें आहे.

धनवंतांवरील जवाबदारी

व्यक्तीच्या आयुष्यांत जशी उन्नति होत जाईल, त्या मानानें त्याची बाह्य राहाणी साधेपणाची होत जाते. हृदय पवित्र व प्रेमळ होत जातें. बुद्धि विकाररहित आणि शुद्ध ज्ञानानुसारिणी बनते आणि आत्म्याच्या उच्च प्रेरणा मानण्यांत सर्व इंद्रियांना समाधान मिळतें. सुखामध्ये मानसिक तृप्ति आणि आत्मिक शांति यांचा पूर्ण समावेश होतो. ही अवस्था समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीला मिळेल, अशा प्रकारे समाजांतील अर्थ, काम या पुरुषार्थांची व्यवस्था करून देणारा व

समाजांतील सुखभावनांचा विरोध न करतां सर्वोनाच आत्मिक समाधानाच्या उच्च भूमीवर नेणारा समाजघर्म बनविण्याचा आज काळ आला आहे.

आज समाजांत सुखसाधनें आणि सत्ता यांच्यावर ताबा असलेल्या वर्गांतील लोक आपल्या संकुचितपणानें न्याय्य अशा समतेच्या भावनेचें निर्मूलन करण्यासाठीं प्रचंड हिंसा चालवीत आहेत. या हिंसेचा प्रतिकार करण्यासाठीं सर्व विचारवंतांनी अहिंसेचा श्रेष्ठ मंत्र स्वीकारला पाहिजे. नाही तर हिंसा-प्रतिहिंसा यांच्या वणव्यांत सर्वमानव कुलाचा संहार होईल.

अहिंसेच्या वृत्तीनें, विज्ञानाच्या साहाय्यानें समतेची आकांक्षा पूर्ण करून समाजाला आध्यात्मिक अनुभवाकडे जाण्याची पात्रता आणून देणें हें उद्यांच्या संस्कृतींत शक्य होईल असें आज आपण करावयास लागूं या.

ध्येयवादी जीवन

परंपरागत अध्यात्मवादी विचारपद्धतीविरुद्ध हल्ली बुद्धिवादाचें बंड उभारण्यांत येत आहे. तात्त्विक, सामाजिक, राजकीय वाङ्मयीन इ. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत या द्वंद्वाचा धुमाकूळ चालला आहे. वस्तुतः हा विरोध असण्याचें कारण नाही. मनुष्य आपल्या जीवनांत अंतरीच्या प्रेरणेमुळे विविध ध्येयें निर्मीत असतो आणि सर्व बाह्य सृष्टीचा विनियोग ह्या ध्येयांच्या सफलेसाठीं करीत असतो. या प्रेरणा बुद्धिनिर्मित म्हणतां येणार नाहीत. त्यांचें स्वरूप—केवळ भौतिक आहे असेंहि म्हणतां येणार नाही. या अंतिम प्रेरणा अतिभौतिक, अतिबौद्धिक असल्यामुळे बुद्धीला त्याचेवर कुरघोडी करतां येत नाही. त्या प्रेरणाचें स्वरूप समजून घेऊन त्यांच्या सिद्धीसाठीं साधनांची निर्मिति करणें इतकेंच बुद्धीचें क्षेत्र आहे. या प्रेरणा हेंच मानवी आत्माचें स्थान असल्यामुळे त्यांचा त्याग करण्याचें सामर्थ्य मनुष्यांत असणें शक्य नाही. खरोखर पाहतां आजचें बुद्धिवादाचें बंड आतां सांगितलेल्या शुद्ध आत्मवादाविरुद्ध नाही. आपल्या परंपरेंत

विचार-दोष, मृत रूढी, भ्रामक कल्पना यांची अडगळ माजल्याने समाज-जीवन रुग्ण आणि क्षीण होऊन त्याचा विकास थांबला आहे. त्यांच्या विरुद्ध नवविचारांचे युद्ध चालू झाले आहे. या युद्धामुळे समाजाची हानि न होता त्याचा मोठा फायदाच होणार आहे.

केवळ तार्किक ध्येयवाद आणि ध्येयवादी जीवन यांत मी महत्त्वाचा भेद मानतो. अर्धसत्याच्या पायावर उभारलेला तर्कवाद कितीही जोराची गर्जना करित राहिल तरी त्याला जीवनाच्या प्रवाहात कोलमडून पडणे लागते. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील सर्व न्याय्य अकांक्षांचा संग्रह करून निर्माण होणारा ध्येयवाद कधी विफल होत नाही. प्रत्यक्ष प्रयोगाने त्यांतील लपून राहिलेले दोष उघडे होतात. यामुळे प्रयोगाच्या प्रगतीबरोबर ध्येयवादाची निर्दोषता वाढत जाते. यामुळे केवळ तर्कवाद्याला जीवनात स्थान नाही. त्याची भीतिहि बाळगण्याचे कारण नाही.

अध्यात्म, नीति, कला, शास्त्र, आणि भूतसेवा ही मानव्याची महान ध्येये आहेत. या ध्येयांची साधना जीवनाचे दृष्टीनेच चालू राहिली पाहिजे. यांतील कोणतेही ध्येय जेवढ्या अंशाने जीवनाचा स्पर्श अस्पृश्य मानील तेवढ्या अंशाने ते एकांगी, असत्य व जड होत जाईल. एका तत्त्ववेद्याने म्हटल्याप्रमाणे 'Man is the meeting point of all the aspects of reality'—मानवामध्ये सद्बस्तूचे सारे अंश एकत्रित झाले आहेत. शरीर, मन, बुद्धि, आत्मा या सर्व अंशांना सामावून घेण्याचे काम ध्येयाने करावयाचे असते, यालाच 'सत्य' असे म्हणतात.

सत्याच्या सर्व अंगांची जोपासना करणारा 'पूर्णयोग' हाच जीवनाचा खरा ध्येयवाद होय. या पूर्णयोगाच्या आचरणासाठी समाजांतील सर्व व्यक्तींना लायक बनविणे हा सर्व सामाजिक संस्थांचा उद्देश असला पाहिजे. ही दृष्टि सुटली म्हणजे जड संप्रदाय, खोटी ध्येये, दाम्भिक आचरण इ. सर्व घाणेरड्या गोष्टी पसरतात. या सर्वांचा प्रतिकार करण्यासाठी ध्येयवादी पुरुषाची समाजाला नेहमी गरज असते. बदलत्या परिस्थितीमुळे गतार्थ झालेली विचारपद्धति, निरुपयोगी ठरलेल्या सामाजिक संस्था आणि अपुरी झालेली नीतिबंधने या सर्वांत कालानुरूप योग्य ते बदल घडवून आणण्याचे कार्य या पुरुषांना करावयाचे असते.

आज समाजांतील उत्पादन पद्धति आमूलाग्र बदलत चालल्यामुळे परंपरागत सर्व सामाजिक संस्था कोसळून पडत आहेत. कित्येक कल्पनांचे कपळे उडत आहेत. समाजांतील व्यक्तींच्या न्याय्य आकांक्षांना वाव मिळेलनासा झाला आहे. विषमतेची बंधने असह्य वाटू लागली आहेत. अशावेळी या सर्व जीवनाच्या हांकांकडे दुर्लक्ष करून केवळ मूढपणाने जुन्याची गाणी गाइल्याने या मरणाच्या गोष्टी वांचणार नाहीत. आपल्या जीवनांतील ही सारीं मर्दी आपण जाळून टाकण्यास सिद्ध झाले पाहिजे. धर्माने केवळ पारमार्थिक मोक्षाचा जप न करितां ऐहिक साधना सिद्ध करण्यास साह्य दिले पाहिजे. कलेने केवळ रसविलासात बुडून न जातां जीवनाच्या प्रश्नांची यथास्थित चर्चा करून समाजमन बोधयुक्त आणि प्रयत्नप्रवण केले पाहिजे. नीतीने केवळ आदर्श आचरणाचा उच्चार करीत न बसतां व्यक्तींमध्ये साधुजीवनाची भक्ति उत्पन्न होईल अशी समाजरचना करण्यांत पुढाकार घेतला पाहिजे. शास्त्राने केवळ भौतिक संशोधनांत न गुरफटतां आपल्या ज्ञानाच्या जोरावर समाजांतील घाणीचा संहार करण्याकडे लक्ष पोहोचविले पाहिजे. भूतसेवा ही एक भावनामय वस्तु न बनवितां शास्त्रीय रीतीने समाजधारणा घडवून आणण्याची तिने इच्छा बाळगिली पाहिजे. असे होईल तर ध्येयवादाविरुद्ध येणारे सर्व आक्षेप आपोआप बंद होतील.

ध्येयवादाने मनुष्यजीवन केवळ यंत्रमय बनते असा एक आधुनिक मानसशास्त्रज्ञांचा आक्षेप ऐकू येतो. कृत्रिम ध्येयवादाविरुद्ध हा आक्षेप अवश्य घेतां येईल. तथापि जीवनाशी समरस झालेल्या अखंड प्रयत्नशील पुरुषाने आपल्या अंतरांतील ध्वनि आपल्या बुद्धिवादने पारखून घेतल्यानंतर निर्माण होणाऱ्या ध्येयवादाविरुद्ध तो लागू पडणार नाही.

ध्येयवादी पुरुष आपल्या उपदेशाने जीवनांत 'मूल्ये' निर्माण करतात; आणि त्यांना प्रतिष्ठा मिळाल्यामुळे अनेक व्यक्तींच्या आयुष्यांवर जाणत अजाणत त्या मूल्यांच्या बाबतींत जबरदस्ती होते. आणि त्यामुळे त्याचा विकास न होता त्यांना जडता प्राप्त होते असाही एक महत्त्वाचा आक्षेप ऐकू येतो प्रत्येक मनुष्याने आपली मर्यादा पाहून आपले जीवनध्येय ठरविले म्हणजे बरील भ्रडचण येणार नाही. या बाबतींत सत्यनिष्ठा

हीच श्रेष्ठ नीतिमत्ता मानली पाहिजे. आपल्याला ज्या ध्येयांची हांक ऐकू येत नाही, ज्यासाठी आपणांला तळमळ वाटत नाही, असल्या गोष्टींचा लौकिक प्रतिष्ठेसाठी स्वीकार करणे हे मोठे दंभ आहे. दंभाने जीवनाचा नाश होतो. आपल्या वृत्तीला रुचेल अशा ध्येयांचे स्वल्प आचरणहि आपल्या विकासाचा कारण होतं. ही 'सत्यनिष्ठा' आपल्या समाजांत खूप प्रचलित केली पाहिजे. याबरोबरच ध्येयवादी पुरुषांनी समाजापुढे ध्येये ठेवीत असतां हेकाड आग्रह चालवू नये. प्रत्येक व्यक्तीला आपापल्या शक्तीप्रमाणे त्या ध्येयांचा स्वीकार करण्यास सांगावे. ही अहिंसावृत्ति सर्व ध्येयवाद्यांच्या जीवनात भरून गेली पाहिजे. नाहीतर सामाजिक विकासाचा मोठा अंतराय उत्पन्न होईल. शेवटचा आक्षेप व्यवहारवाद्यांचा. ध्येयवादाच्या मार्गे हा ब्रह्मराक्षस सदाचा लागलाच आहे. ध्येय कोठलीही असोत त्यांच्यामागे जाण्यात अर्थ नाही. आपला नित्याचा व्यवहार नीट चालला म्हणजे झाले. अव्यवहार्य ध्येयांच्या नादीं लागून आपला सुखाचा संसार का बिघडवावा? असली पामरवृत्ति पुष्कळच ठिकाणी आढळते. परंतु आपण ध्येयवादामागे गेलों नाही तरी ध्येयवाद्यांना निंदू नये ही वृत्ति तरी त्यांच्यात असते. मात्र कांही आक्षेपकांची मजल याच्याहि पुढे जाते. ध्येयवाद सामान्यतः कठीण; त्यासाठी त्याग करावा लागतो. तेव्हा त्याग टाळावयाचा तर ध्येयवादाचीच निंदा करावी अशी ह्यांची वृत्ति असते. असले लोक अत्यंत क्षुद्रबुद्धीचे आणि समाजाचे हितशत्रू मानले पाहिजेत. ध्येयवाद कितीहि कठीण असला तथापि त्याच्या साधनेतच ध्येयार्थी पुरुषांना मोठा उत्साह लाभतो. व्यावहारिक स्वार्थ आणि तात्पुरते सुख यापेक्षां ध्येयदर्शनाने त्यांना अधिक आनंद होतो. आपल्या अंतःकरणातील श्रद्धेच्या जोरावर ते समाजातील दोषांची धार बोथट करतात. तात्कालिकपेक्षां चिरकालिक म्हणून कांही आहे अशी प्रतीति समाजाला ते आणून देतात. द्वेषापेक्षा प्रेम, संशयापेक्षा विश्वास, हिंसेपेक्षा अहिंसा यांनीच मानवीजीवन अधिक सुखी आणि संपन्न होईल अशी आपल्या त्यागपूर्ण जीवनाने समाजाला शिकवण देतात. असल्या ध्येयार्थी महात्म्यांच्या तपस्येनेच विश्वाचे धारण होतं. अव्यवहार्य वाटणाऱ्या अनेक गोष्टी त्यांनीच व्यवहार्य करून

दाखविल्या आहेत. नवीन प्रयत्नाला लागणारा उत्साह व उच्च जीवनाला आवश्यक असणारी श्रद्धा या गोष्टींचा पुरवठा याच तेजस्वी पुरुषांकडून होतो. समाजांतील मांगल्य वाढविण्याचें कार्य हेच करतात. आणि म्हणूनच सामान्यजनता याच्याकडे आशेच्या नजरेने पाहतात असते.

जीवन-शुद्धीचा प्रयोग

Blessed are the pure in heart, for they shall see God.
—Sermon on the mount.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

मुण्डक उपनिषद्

महात्मा गांधी यांना काल ६५ वर्षे पूर्ण झालीं. हिंदुस्थानांतील कोना-कोपऱ्यांतून त्यांच्या जयंतीचा मंगल उत्सव साजरा झाला. महात्मा गांधी हे केवळ हिंदुस्थानच्याच लोकांना पूज्य आणि सेवनीय झाले आहेत असे नव्हे तर जगांतील सर्व देशांच्या लोकांना त्यांचे जीवन दिव्य आणि बंद-नोय वाटत आहे. या विश्वविश्रुत महिम्याचें रहस्य काय याचा विचार आपल्या आयुष्याला सहजच उद्बोधक होईल.

युगपुरुषांचें अखंड जीवन

विश्वजीवनाची महान् यात्रा अखंड चालली आहे. अज्ञात सागराच्या अस्फुट हाकेला ओ देऊन गिरिकपाटांतील निश्चर उसळी घेऊन बाहेर पडतो, त्याचप्रमाणे परोक्षार्ची पूर्णतेची स्वप्ने पाहून प्रत्यक्षाचा प्रवाह वेगानें धांवत चालला आहे. या यात्रेची सफलता कशांत आहे याचा शोध घेणारे, प्रवाहाची दिशा चुकत असेल तर ती दुरुस्त करणारे, वेगामध्ये शिथिलता येत असेल तर ती नाहीशी करणारे, पुरुषार्थी वीर विश्वाला नेहमींच बंद वाटत आले आहेत. आपल्या दीर्घ तपस्येनें हे जीवनाला

मार्ग काढून देतात. आपल्या स्वार्थत्यागाने हे विश्वाला सुखाने प्रगति करण्याची सोय करून देतात. भोळ्या जनांना वैफल्याच्या वैराण वाळवंटांतून साफल्याच्या सुखधामांत आणून सोडतात. काळाकाळाला उत्पन्न होऊन जीवनांतील अशुद्धता आणि अव्यवस्था दूर करून शुद्ध आणि व्यवस्थित समाजजीवन निर्माण करितात. काळालाहि आपल्या कर्तृत्वाने कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य या महाभागांत असते. हे धर्मस्थापनेचे पुरुष म्हणजे ईश्वराचे देणे होय. युगपुरुषांचे जीवन हे केवळ व्यक्तिगत नसते. ते विश्वजीवनाशी पूर्ण समरस झालेले असते. केवळ व्यक्तीच्या जीविताचा विचार करतांना वापरली जाणारी वजनें-मापे या युग-पुरुषांच्या जीविताला लावून चालत नाही. कारण त्यांचीं ध्येये ही जीवनाची ध्येये असतात, त्याची साधने ही जीवनाची आयुधे असतात.

विश्व-जीवनाशीं सात्म्य

त्याच्या विजयांत विश्वाचा विजय असतोच पण त्यांच्या आभासिक पराभवांतहि विश्वाचा पराभव कधीच होत नाही. त्यांच्या सुखाने विश्व सुखी होईल यांत नवल नाही; त्यांच्या दुःखानेहि विश्वाचा सुखाचाच मार्ग मोकळा होतो. युगपुरुषांचे सर्वस्व हे विश्वजीवनांतच अनुस्यूत झाले असल्याने त्यांच्या सकल जीवनाने विश्व-जीवन शुद्ध, पूत आणि उन्नत होत जाते. युगपुरुषांच्या चुका देखील विश्वाचे कल्याणच करीत असतात. कारण त्यांना स्वतःचे निराळे असे कांहीच साधावयाचे नसते. विश्वजीवनांतच त्यांचा मोक्ष असतो. यामुळे त्यांच्या शुद्धीबरोबर विश्व शुद्ध व्हावे, त्यांच्या उन्नतीबरोबर विश्व उन्नत व्हावे यांत कांहीच आश्चर्य नाही. युग-पुरुषांना न जाणल्यामुळे आणि स्वतःच्याच रोजच्या जीविताच्या संकुचित दृश्यांत गुरफटून राहिल्यामुळे सामान्य व्यक्तींना युग-पुरुषांचे महनीय कार्य केव्हां केव्हां दुर्बोध होतें आणि अज्ञानाने त्यांच्या कार्याला त्यांचा विरोध दिसें लागतो. केव्हां केव्हां अशा पुरुषांचा छळ होतो आणि त्यांच्या प्रत्यक्ष कार्याला थोडा वेळ विघ्न आल्यासारखे वाटते. तथापि या युग-कल्पना प्रसविणाऱ्या युगपुरुषांचे जीवनाला वळण लावण्याचे कार्य खंडित झेत नाही. आपल्या मृत्यूनं आणि मृत्यूनंतरहि ते अमररूपाने जीवनावर सत्ता गाजवीत राहतात. युगपुरुषांचे कार्य हे जीवनाचेच कार्य असल्या-

मुळे तें कधीच विफल होत नाही. तें जीवनाला सफल करित करित स्वतः सफल होतें.

नव्या शाक्त धर्माचें स्वरूप

महात्मा गांधी हे वर वर्णिलेल्या युगपुरुषांच्या मालिकेतील आहेत. बुद्ध आणि ख्रिस्त, कृष्ण आणि महंमद, शरतुष्ट आणि कान्फूशिअस, मनू आणि मोक्षेस यांच्याप्रमाणेच आपल्या काळांतील विविध प्रवृत्तींचा सूक्ष्म विचार करून त्यांनी जीवनाचें दर्शन-धर्म आणि कर्म-निर्माण केलें आहे. आधुनिक युगांतील विपत्तींची चिकित्सा करून त्यांनी युग-धर्म शोधून काढला असून, त्याचें समाजानें ग्रहण करावें यासाठी त्यांची तपस्या चालली आहे. आधुनिक युगाचें मुख्य स्वरूप भौतिक ज्ञान हें आहे. भौतिक ज्ञानाचा ठेवा एकाएकी मनुष्याला सांपडल्यामुळे त्याच्या सर्वच जीवना-मध्ये उलथापालथ आणि गोघळ माजला आहे. भौतिक ज्ञानामुळे माणसांच्या इतके वर्षे दडपून राहिलेल्या अभुक्त वासना खळबळून जाग्या झाल्या आहेत आणि त्यांच्यात एकदम बंडाळी माजली आहे. पूर्व युगांतील भौतिक साधनांच्या मर्यादित स्वरूपामुळे समाजांतील विविध समूहांना, वर्गांना जी विशिष्ट व्यवस्था मान्य करून राहावें लागत होतें त्या व्यवस्थेतील अन्याय आणि विरोध एकदम उघड झाल्यामुळे सर्वच व्यवस्था कोसळून पडली आहे. बुद्धिवाद, व्यक्तिमुखवद, व्यक्ति-स्वातंत्र्यवाद, यांचा उदय होऊन भौतिक ज्ञानाच्या साहाय्याने वासनांचें तर्पण करण्याची वृत्ति बेलगाम झाली आहे. भौतिक ज्ञानाच्या प्राप्तीबरोबर भौतिक साधने ज्या व्यक्तींच्या हाती आली त्यांनी अनियंत्रितपणे त्या साधनांचा उपयोग केला. आपल्या वासनातर्पणांतच सर्वांचे सुख साधलें जाणार आहे या भ्रमानें सामाजिक एकतेच्या सर्व कल्पनांचा आपल्या तर्कवादानें उपहास करून समाजव्यवस्थेचें उच्चाटण करण्यांत त्यांनी पुरुषार्थ मानला. आपल्या लोभी वृत्तीलाच जीवनाची देवता कल्पून तिच्यापुढें समाजांतील सर्व व्यक्तींचा आणि आपल्या हृदयांतील कोमल भावनांचा बळी दिला. आज सर्वत्र जगांत या आधुनिक शाक्तांचा भेसूर नाच चालला आहे. दुर्बल आणि अज्ञानी अशा हजारों लोकांचें रक्तशोषण करून आपण मोठी संस्कृति निर्माण करित आहों असा यांचा आक्रोश चालला आहे. या आपल्या

पराक्रमांत आपले सर्वोर्नी स्तुतिस्तोत्र गाऊन आपली साथ करावी अशी यांची अपेक्षा आहे. या पुंजीपतींच्या अनर्थावह आक्रमणामुळे विश्वाच्या साऱ्या मर्यादा मोडून गेल्या असून सर्व मानवी समाजावरच मोठे संकट आले आहे. हा नवीन युगाचा शाक्त-धर्म केवळ लोभमूलक आणि हिंसारत आहे. याला माणुसकीची पर्वा नाही. कोमलतेची कदर नाही. केवळ उन्माद हे याचे स्वरूप आहे. याचा नाच असाच चालू दिला तर मानवी जीवन नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही.

समाजाला नैतिक निष्ठेची गरज

युरोपांत या नवीन शाक्त धर्माने जन्म घेतल्याबरोबर मोठेपणाने अनेकांनी त्याचा जयजयकार केला. लोकशाहीचे, समाजसत्तेचे, बंधुभावाचे युग अवतरण्यास या शक्तीचा उपयोग होईल असेंहि पुष्कळांस वाटले. पण वाढत्या वेगाबरोबर या शाक्त धर्माने आपल्या मदतीला आलेली ही सर्व उदार ध्येये खाऊन गट्ट केली आहेत. या शाक्त सांप्रदायाला तोंड कसे द्यावयाचे आणि अज्ञानी, निःशस्त्र, मोठ्याभावड्या लोकांनी आपले अस्तित्व कसे राखावयाचे हा या युगाचा मोठा प्रश्न आहे. भौतिकज्ञानाने मस्त होऊन मनुष्य आपले श्रेष्ठत्व विसरला आहे. शक्ति ही शिवाची अनुसारिणी झाल्याशिवाय ती मंगलदायिनी होणार नाही. भौतिक साधनावर आत्मिक ध्येयांचे प्रभुत्व लादल्याशिवाय जीवन यशस्वी होणार नाही. हे प्रचंड कार्य यशस्वी करून दाखविणे हा या युगाचा धर्म आहे. भेदांच्या द्वारा अभेदाचे दर्शन घेणे ही सर्व समाजव्यवस्थेची परिणति असावयास पाहिजे. मनुष्याच्या वृत्ती जर शुद्ध आणि संयत झाल्या नाहीत तर केवळ शक्ति वाढल्यामुळे त्यांचा अधःपातच होईल. भौतिक ज्ञान वाढल्याबरोबर नैतिक निष्ठा वाढली नाही तर केवळ परस्परसंहारच होईल. हा संहार थांबवून सर्वांची सर्वांगीण उन्नति आणि प्रगति कशी होईल अशी साधने शोधून काढणे हे या युगाचे विशिष्ट कार्य आहे. युरोपला शक्ति मिळाली, तथापि त्या शक्तीचा समाजहिताकडे उपयोग करण्याची वृत्ति त्याला अद्यापि न सांपडल्यामुळे युरोपांत राजकीय लोकशाही, सामाजिक समता आणि आत्मिक बंधुभाव यांची ध्येये पराभूत होत आहेत. केवळ जडवादाचा

अंगीकार केल्यामुळे तेथील बहुजन समाजाला नैतिक निष्ठा निर्माण करण्यास लागणारी धर्मश्रद्धा दुर्लभ होत चालली आहे आणि भौतिक आघातांचा प्रतिकार केवळ भौतिक प्रत्याघातांनी करण्याचेच कार्य तेथे चालले आहे. द्वेष, लोभ, हिंसा यांनी वातावरण भरून गेल्यामुळे आजच्या युगांत जीवन भयानक होऊं लागलें आहे.

जीवनशुद्धीच्या प्रयोगास सुरवात

दक्षिण आफ्रिकेत असताना महात्मा गांधी यांना प्रथम या शाक्त धर्माचे स्वरूप आकलन झाले आणि त्याचा प्रतिकार करून जीवनांत नैतिक मूल्ये पुन्हां प्रस्थापित करण्याचें कार्य त्यांनी तेथेच सुरू केलें. आपल्या जीवनांत मुख्य इच्छा आत्मदर्शनाची आहे असें त्यांनी आपल्या आत्मचरित्रांत लिहिलें आहे. तथापि हे आत्मदर्शन जीवनाशी बेफिकीर राहून, निष्क्रिय राहून, आत्म्याची केवळ शाब्दिक चर्चा करून, जप-तपादि कर्मठ साधनांची आराधना करून होणार नाही, हें त्यांनी लगेच जाणलें आणि जीवनांतील कोणत्याहि प्रश्नांचा त्याग न करतांच उलट त्या सर्व प्रश्नांचा स्वीकार करून वृत्तीला शुद्ध, उन्नत आणि आत्माभिमुख करण्याचा 'कर्मयोग' त्यांनी सुरू केला. तेव्हापासूनच महात्मा गांधींचा आयुष्यक्रम म्हणजे जीवनशुद्धीचा एक महान् प्रयोगच होऊन राहिला आहे. सत्याग्रह याचा अर्थ हा आहे की, केवळ आत्मशक्तीने आजच्या युगांतील अव्यवस्था दूर करण्याचा, जडवाद नाहीसा करण्याचा प्रयत्न करणे. शुद्धतेच्या प्रत्यक्ष आचरणानें जीवनातील अशुद्धता नाहीशी करावयाची, त्यागाच्या सामर्थ्याने दुर्बलांचें दुःख निवारण करावयाचें. सत्याग्रही नेहमीच सत्यासाठी, शुद्धतेसाठी, समाजहितासाठी आपलें सर्वस्व अर्पण्यास तयार राहिल. सत्तेने जेव्हा समाज गांजला जाईल तेव्हा त्याला केवळ द्वेष किंवा हिंसा या मार्गावर जाऊं न देता तपश्चर्येने, संघटनेने, आत्मशुद्धीच्या मार्गानें सत्तेशी तोंड देण्यास सिध्द करावयाचें. दक्षिण आफ्रिकेंत या सत्याग्रहाच्या साधनेची सिध्दता करून तेथे कांहीं प्रश्न या मार्गानें सोडवून त्याची यशस्विता पारखल्यानंतर १९१५ मध्ये महात्माजी हिंदुस्थानांत आले व तेव्हापासून गेल्या वीस वर्षांत येथील जनतेला आपले प्रश्न कोणते आहेत

व ते सोडविण्याचा प्रयत्न कोणत्या दिशेने चालविला पाहिजे याचे शिक्षण सप्रयोग देत आहेत.

सार्वत्रिक पुनर्घटनेची जरूरी

सत्याग्रह हे सर्व काळी व सर्व परिस्थितीत वापरता येण्यासारखे साधन आहे. सर्व जीवनाची घडी बिघडून गेल्यामुळे व्यक्तीच्या सामान्य आयुष्यांतील सामान्य गोष्टीपासून विश्वातील अत्यंत गुंतागुंतीच्या घडामोडीपर्यंत त्याचा उपयोग केला पाहिजे. व्यक्तीला जाणीव झाल्याबरोबर आपल्या रोजच्या आयुष्यांतील मामुली गोष्टीतच सत्यनिष्ठेला अग्रस्थान देण्याचा प्रयत्न तिने चालू करावयाचा. आणि आपल्याभोवती उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येक संबंधांत या नैतिक मूल्यांची प्रतिष्ठापना करण्यांतच पुरुषार्थ मानावयाचा हा याचा प्रारंभ आहे. आपल्या समाजांत सर्वत्र गोंधळ माजला असून सार्वत्रिक पुनर्घटना करण्याचा काळ आलेला आहे. गेल्या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानांत अनेक महाभागांनी समाजोद्धाराची अनेक कार्ये चालविली. महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहदर्शनांत या सर्व महाभागांच्या तत्त्वांचे पूर्ण संकलन करून त्याचा सुंदर समन्वय साधण्यांत आला आहे. सत्याग्रहदर्शनाने कोणाही महाभागाच्या महनीय कार्याचा अधिक्षेप केला नाही. उलट सर्वांचाच सत्कार केला आहे. या भिन्न भिन्न साधनांचे सर्व प्रवाह या सत्याग्रहसाधनेत समाविष्ट झाले आहेत. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक सर्व विचारांना समान स्थान देऊन आपापल्या वृत्तीप्रमाणे कार्य करीत राहण्याची सोय आणि सवलत या सत्याग्रहदर्शनाने सर्वांना आणून दिली आहे.

सर्व थोरांचा एकत्र समन्वय

द्यानंदांची वैदिक निष्ठा, राममोहनांचा सर्वधर्मसमन्वय, रामकृष्णांची आध्यात्मिकता, विवेकानंद-रामतीर्थांची दरिद्री नारायणाची तळमळ, अरविंदांची साधनमग्नता, लोकमान्यांचे स्वातंत्र्यप्रेम आणि धैर्य, आणि रवीन्द्रांचे विश्वप्रेम यांचा महात्मा गांधीत समन्वय झालेला आढळून येतो. त्यांच्या आचरणांत संन्यास्याची विरक्ति, गृहस्थाची प्रेमवृत्ति, ब्रह्मचाऱ्याची तडफ एकत्र पाहावयास मिळते. वंशभेद, धर्मभेद अर्थभेद आणि राष्ट्रभेद यांची तीव्रता वाढल्यामुळे आज सामाजिक जीवन

शुद्ध झाले आहे. अस्पृश्यतानिवारण, हिंदुमुसलमानांचे ऐक्य, खादी-ग्रामोद्योग आणि आत्मबलावर करावयाचा सत्ताप्रतिकार या चार मुख्य साधनांनी हिंदी जीवनांतील सर्व प्रश्न सोडविण्याची त्यांची साधना सारखी चालली आहे. प्रेमवृत्तीवर अधिष्ठित होऊन सर्वभूतहितासाठी अखंड आत्मदान देत राहिल्याने समाजांत उच्च प्रकारचे कर्तृत्व उत्पन्न झाल्याशिवाय राहात नाही. गेल्या वीस वर्षांच्या अनुभवानंतर या सत्याग्रहदर्शनाने हिंदुस्थानांतील सुप्त शक्ति जागृत झाल्या आहेत. शक्ति जागृत करून तिला संयमपूर्वक कल्याणाच्या मार्गावर घेऊन जावयाचे हे कार्य गांधीजी अव्याहत करीत आहेत. पददलितांना अन्यायाची जाणीव होत आहे. त्यांना जागृत तर करावयाचे, परंतु त्यांच्या शक्तीचा अपव्यय होणार नाही अशा रीतीने त्यांना आपल्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास शिकवावयाचे हा यांतील मुख्य अंश आहे.

महाराष्ट्राचे उज्ज्वल भवितव्य

महात्माजींच्या जीवन-तपस्येने जागृत होऊन हिंदी समाज आपले प्रश्न पारखून लागला आहे. महाराष्ट्रांतहि या काळांत नवीन उत्साहाची लाट आली आहे. जुने विरोध लयाला जात आहेत, नवीन सामर्थ्य उत्पन्न होत आहे. अशा वेळी आपल्या व्यक्तिजीवनांत आणि समाज-जीवनांत सर्वच बाबतीत शुद्धता आणण्याचा प्रयत्न जोराने चालला पाहिजे. समाजहिताची दृष्टि प्रामुख्याने पुढे ठेवून संयमनाने जर आपले जीवन संघटित करण्याचा प्रयत्न केला तर थोड्याच काळांत महाराष्ट्रांतील समाजांत दिव्य तेज खेळू लागेल. महात्मा गांधीजींच्या या जन्मदिनानिमित्त आपण ह्या जीवनशुद्धीचा प्रयोग श्रद्धेने असाच पुढे चालविण्याचा संकल्प करू आणि ईश्वरी कृपेने महात्माजींचे नेतृत्व आपल्या समाजाला दीर्घकाल लाभवे अशी प्रार्थना करू.

गांधीजींचें पहिलें दर्शन

बापूजींना येऊन मिळालेल्या लोकांपैकी मी सर्वांत पहिला कदाचित नसेन. तरीपण मला वाटतें की, पहिल्या लोकांपैकी मी एक आहेच.

आज बापूजींविषयी बोलण्यापूर्वी मी स्वतःविषयी थोडे सांगितलें तर तुम्हांला माझें सांगणें अधिक समजू शकेल. मी बाळपणापासून क्रांतिकारी होतों. घरांत क्रांति, शाळेंत क्रांति, सगळीकडेच क्रांति. शिक्षकांबरोबरहि माझा झगडा झाला आहे. दोन वेळां तर मला कॉलेजमधून काढून टाकण्यांत—‘रस्टिकेट’ करण्यांत आलें होतें. मला कॉलेजें बदलवीं लागलीं, नोकऱ्या बदलाव्या लागल्या, इतकेच नाही तर प्रांतसुद्धा बदलवे लागले. मी आपल्या मित्रांनाहि ताप देतो—शत्रूला तर देतोंच देतों, यामुळे मला कोणी राखूं शकत नाही.

सद्धा क्रांतीची खूप भाषा चालत असते. जिकडे जाल तिकडे “इन्किलाब झिंदाबाद !” (“क्रांति चिरायु होवो ! ”) चे आवाज कानांवर आदळतात. पण त्या काळीं “इन्किलाब ” (क्रांति) पुकारणारे कोणी नव्हते. करणारे थोडे होते. त्या थोड्यांमध्ये मीहि एक होतों. आमचा अहिंसेवर विश्वास नव्हता. आम्हांला जेथें जेथे संधि मिळे तेथें तेथें आम्ही ब्रिटिश राज्य दूर करण्याची गोष्ट लोकांना शिकवीत असूं. अभ्यास पूर्ण होतांच मी शिक्षक बनलों. तो सुद्धां कशासाठीं? दुसऱ्यांना क्रांतीचा संसर्ग लावण्यासाठी. सरकारने मला पगार द्यावा आणि मी सरकारविरुद्ध उठावणी करावी. त्याप्रमाणें बापूजी आले त्या वेळां मी मुझफरपूर कॉलेजांत अध्यापक होतों—इतिहास शिकवीत होतों.

१९१४ मध्ये बापूजी आफ्रिकेहून स्वदेशी आले आणि आपलीं मुलें—आपलीं म्हणजे आपल्या आश्रमांतील मुलें घेऊन कविवर रवींद्रनाथ यांच्या शांतिनिकेतनांत उतरले. त्यावेळीं ते ‘महात्मा’ झाले नव्हते, ‘मिस्टर’ गांधी होते. पण तेव्हांसुद्धा ते एक विचित्र प्राणी होतच आणि विचित्र प्राणी पाहण्याची इच्छा कोणाला होणार नाही? मीहि कुतूहलाने त्यांना भेटण्यास गेलों.

त्यांचे शरीर इतकें लहान व बारीक आहे की, ते गर्दीत मिसळलेले असतील तर कोणालाहि असे वाटणार नाही की येथे कोणी महापुरुष बसलेला आहे. पण ज्या दोन वस्तु त्यांना इतरांहून भिन्न करून दाखवितात त्या म्हणजे त्यांचे डोळे व त्यांची वाणी. त्यांच्या डोळ्यांत कांही अलौकिक तेज आहे. त्यांच्या वाणीत अलौकिक शक्ति आहे. त्यांचा आवाज मोठा नाही; तथापि त्यांच्या वाणीत जणू बारा मेघ गर्जत आहेत असे वाटते. खूप विचार करून बोलावे अशा रीतीने ते शब्द उच्चारितात आणि ते शब्द अंतःकरणाच्या खोल गाभाऱ्यांतून येत आहेत असे भासते. ते जे बोलत आहेत ते करणारच असा निश्चयाचा ध्वनि त्यांमधून ऐकू येतो; आणि यामुळेच त्यांचा क्षीण व संदर्गित शब्दप्रवाह सुद्धा प्रचल शक्तिशाली वाटतो.

बापूजीच्या पहिल्याच भेटीची मजवर जी छाप पडली तीच केवळ मला वर्णावयाची आहे. त्यानंतर आम्ही पुष्कळ एकत्र राहिलो आहो, पुष्कळ भेटले आहो, पण त्याविषयी मला आज बोलावयाचे नाही.

मी आधीच पत्र लिहून भेटीची परवानगी मिळविली होती. शांतिनिकेतनामध्ये त्यावेळी काकासाहेब (कालेलकर) राहत होते. काकासाहेब माझे परम मित्र आहेत. आम्ही पुष्कळ एकत्र राहिले आहो, हसले खेळले आहो, आणि झगडेहि केले आहेत. मित्र म्हटला म्हणजे तो झगडत नाही असे तुम्हांला वाटते काय? खरी गोष्ट अशी आहे की मित्र असेल तोच झगडतो. तुमचा ज्यांच्याशी संबंध असेल त्यांच्याशीच तुम्ही झगडतां, नाही का? इतरांशी कशासाठी तुम्ही झगडणार? तर मग आम्ही पण असेच मित्र आहो, फार जुने मित्र आहो. आम्ही पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये बरोबर शिकत होतो, तेव्हाची आमची मैत्री आहे. ते त्यावेळी तेथेच होते. मी कांही कविवरांचा पाहुणा नव्हतो. बापूजींना भेटण्यासाठी गेलो होतो.

त्यावेळचा बापूंचा पोषाक, आहार सगळाच निराळा होता. अगदी सामान्य लोक जसा पोषाक पेहरतात तसाच पोषाक ते पेहरीत असत. आज जी गांधीटोपी म्हणून घोरोघर प्रख्यात झाली आहे आणि या लहान मुलांनाहि जी घालावयास आवडत नाही ती गांधीटोपी ते पेहरीत. पाय

उघडे. आज ते अनवाणी असत नाहीत; पण त्यावेळी ते अनवाणी असत. खाण्यांत भुइमुगाचे दाणे. फलाहार करण्याचा त्यांचा नियम होता. पण येथे आल्यावर त्यांना दिसले की, येथे फलाहार फार महाग पडतो. महाग आहार गरिबाला कसा परवडेल? म्हणून त्यांनी भुइमुगा चालू केला. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये कदाचित फळे स्वस्त असतील यामुळे ती परवडत. पण फळे महाग पडतात ही गोष्ट आज त्यांना माहीत नाहीशी दिसते!

हैं त्यांचे बाह्य वर्णन झाले. पहिल्याच भेटीत मला समजून आले की, हा माणूस जें काम हाता धरील तें पूर्ण केल्याशिवाय सोडणार नाही. कामाचा तरी अंत पाहील, नाहीतर स्वतःचा तरी अंत करून घेईल. त्या-विना याला शांति मिळावयाची नाही, हैं मला ताबडतोब समजून आले. आज त्यांच्याविषयी काही बोलणें ही पुष्कळ सोपी गोष्ट झाले आहे. पण त्यावेळी त्यांची परीक्षा करणें हे मोठ्या चकोर दृष्टीच्या पुरुषालाच शक्य होतें. त्यावेळी कोणालाहि हे पारखतां आले नव्हते. मी ही परीक्षा केली होती. हैं मी अभिमानानें सागत नाही, पण आपण घरचीं माणसे एकत्र आलों आहों म्हणून सांगतां. बाहेर असतो तर मी हैं बोललो नसतां. शिवाय त्यांच्यामध्ये त्यावेळी दुसरीहि एक शक्ति आढळून आली आणि ती म्हणजे माणसाना आकर्षण्याची. या आकर्षणाचे कारण हैं होतें. हा माणूस अगदीं प्रामाणिक होता. त्यांच्यासारखी एकाग्रता, दृढता, प्रामाणिकता व विचारवत्ता असणारा मनुष्य मी पूर्वी पाहिला नव्हता. मोठे पुरुष मी पुष्कळ पाहिले होते, तथापि त्यांच्यासारखा मनुष्य, त्यांच्यासारखी शक्ति मला कोठेहि दिसून आली नव्हती. त्यावेळच्या कित्येक मोठमोठ्या पुढाऱ्यांनी हिंदुस्थानच्या दारिद्र्यावर मोठमोठी पुस्तके लिहिली होती, पण दारिद्र्य ही काय चीज आहे हैं कधी जाणिलें नव्हतें. त्या लोकानी स्वदेश-विषयी मोठमोठी उत्तेजक भाषणें केलीं होती, पण स्वदेशी वस्त्र कसें असतें हैं कधी पाहिलें नव्हतें; असले दुटप्पी जीवन मला या माणसांत दिसले नाही, असला दंभ मला त्यांच्यांत आढळला नाही.

या भेटीच्या वेळीच मी बापूजींना दोन गोष्टी सांगितल्या, त्या आजहि मला बरोबर आठवतात. त्यावेळी आम्ही इंग्रजीत संभाषण करीत असूं. बापूजी हिंदी अलीकडे बोलू लागले. त्यावेळी मला मोडक्या तोडक्या

हिंदीत कदाचित् बोलतां आले असते, पण 'मिस्टर' गांधींना हिंदी येत नव्हते. म्हणून मी त्यांना इंग्रजीमध्येच सांगितले : " Whenever you think that you are going to do any real piece of work you can call me " (जेव्हा का एखादे चांगले काम आपण हाती घ्याल तेव्हा आपण मला अवश्य बोलवावे). आणखी एक गोष्ट मी त्यांना सांगितली होती आणि ती अशी : " तुमच्या आफ्रिकेतील कार्याविषयी ज्यांनी ज्यांनी तुमची प्रशंसा केली आहे त्यांच्यापैकी एकहि माणूस तुम्हांला येथील कामात साह्य करणार नाही. तुम्ही ज्यांना ओळखीतहि नाहीं अशींच सारी माणसे तुमच्यापार्शी गोळा होतील आणि तींच तुमच्या उपयोगी पडतील. आता उल्लेखिलेल्या लोकांपैकी एकहिजण येणार नाही. "

या दोनहि गोष्टी किती खऱ्या ठरल्या हे तुम्हांला प्रत्यक्ष दिसतच आहे. याप्रमाणे पहिल्याच भेटीत मी स्वतःला त्याच्या हाती सोंपविले. पण यावरून मला बापूजी पसंत आहेत-मला त्यांच्या सर्व गोष्टी मान्य आहेत, असें तुम्ही मानण्याचें मुळींच कारण नाही. बापूजी आल्यावेळेपासून संयमाची भाषा बोलत असतात. माझ्यामध्ये संयम तिळमात्र नाही. मला तुम्ही चहा दिलात तर मी तो पिईन आणि दूध दिलेंत तर तेंहि पिईन. मला तुम्ही मोठ्या पलंगावर निजविलें तरी मी निजेन-मग झोप येवो की न येवो. याप्रमाणे आमच्या दोघामध्ये कसलेच साम्य नाही-माझ्यासारखा बंडखोर अनुयायी गांधींना दुसरा एकहि लाभला नसेल. असें असतांहि मी त्यांचें नेतृत्व मान्य केले याचें कारण तुम्हाला सांगतों.

जगांत दोन प्रकारची-तीन प्रकारची वाटल्यास म्हणा-माणसें असतात. आपली शक्ति व आपला मोठेपणा समजूं शकणाऱ्या माणसांचा एक प्रकार होतो. त्यांच्यामध्ये इतरांना मार्गदर्शन करण्याची शक्ति असते. दुसरा प्रकार अशा माणसांचा असतो की, जे आपल्यामध्ये मार्गदर्शक होण्याची शक्ति नाही, आपण अनुयायी होण्यासाठीच निर्माण झाले आहो असें समजतात. त्यामुळे ही माणसें दुसऱ्याचे मोठेपण अथवा त्याची शक्ति समजूं आणि स्वीकारूं शकतात, आणि प्रत्यक्ष स्वीकारितात. तिसऱ्या प्रकारचे लोक असे असतात कीं ज्यांच्यामध्ये मोठेपणा किंवा शक्ति नसते

आणि ते दुसऱ्याचें मोठेपण अथवा त्याची शक्ति समजू किंवा स्वीकारू शकत नाहीत. हे लोक कांहींच करू शकत नाहीत. यांची स्थिति त्रिशंकू-प्रमाणे विचित्र होते. आपल्यामध्ये गुरुविरहित असणाऱ्या मनुष्यांना 'नगुरा' म्हणतात. असले लोक देखील 'नगुरा'च असतात. हे लोक कधी कसलें कार्य करू शकत नाहीत. पहिल्या प्रकारची माणसे स्वतःचे गुरु बनतात. दुसऱ्या प्रकारची दुसऱ्याला गुरु करितात. त्यामुळे त्यांना जगांत काम करता येतें. मी माझ्या स्वतःविषयी एवढें निश्चित केलें होतें की, देशाचा भार मला स्वतःला उचलतां येण्यासारखा नाही. माझ्यांत पुढारी होण्याची शक्ति नाही. यामुळे मला कोणी पुढारी शोधून काढिलाच पाहिजे. मला कोणाच्या तरी हाताखाली काम केलें पाहिजे. तरच माझी अल्प शक्तिसुद्धा उपयुक्त होईल. नाहीतर ती व्यर्थ उधळली जाईल. मी या माणसात पुढारी होण्याची शक्ति पाहिली. हा मनुष्य काम करील, जें काम हातीं घेईल तें पूर्ण केल्याशिवाय सोडणार नाही, अशी माझी खात्री होऊन गेली. याकरिता माझे मार्गदर्शक म्हणून मी त्यांचा स्वीकार केला.

सध्या पुढारी पुष्कळ झाले आहेत आणि अनुयायी थोडे आहेत. शिवाय सध्या जो उठला तो अखिल देशाचा पुढारी होत आहे. जन्माला येतो तेव्हापासूनच देशाचा पुढारी बनतो. त्यावेळीं असें नव्हतें. १९२८ पर्यंत हिंदुस्थानांत वल्लभभाई पटेल यांना कोणी ओळखीतहि नव्हतें. ते गुजरातेंत होईल तितकें काम करीत होते. बाडोलीच्या लढ्याने त्यांना देशभर प्रसिद्ध केलें. १९२९ मध्ये कलकत्त्याला राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन झालें तेव्हा आम्ही दोघे राष्ट्रीय सभा पाहण्यासाठी गेलें होतों. एक दिवस आम्ही मंडपांत शिरण्यासाठी गेलें असतां स्वयंसेवकानें वल्लभभाईंना अडविलें. त्यांच्याजवळ तिकीट नव्हतें. माझ्याजवळ होतें. पण मग आम्ही दोघांनीहि आंत जाण्याचा बेत सोडून दिला. या अधिवेशनांत बाडोलीच्या विजयाबद्दल तिच्या सरदाराचें अभिनंदन करणारा ठराव माझ्या सूचनेवरून मांडला गेला आणि मान्यहि झाला. पण त्यावेळींसुद्धा लोक वल्लभभाईंना ओळखीत नव्हते ! यामुळे " ज्यांचें आम्ही अभिनंदन करीत आहोंत त्या गृहस्थांना आम्हांला पाहूं द्या तरी " अशी त्यांनी

मागणी केली. शेवटी वल्लभभाईना उभे करावे लागले. असले त्यावेळचे पुढारी ! सांप्रत गुजरातचा पुढारीहि अखिल देशाचा पुढारी ! आणि बंगालचा पुढारीहि अखिल देशाचा पुढारी. सर्वानाच लेखांची व भेटींची हौस. मी राष्ट्रीय सभेचा मंत्री आहे, पण मी वर्तमानपत्रांना भेट देत नाही, पत्रके प्रसिद्ध करीत नाही. पण कित्येक 'छोटे मंत्री' वाटेले तितक्या भेटी देतात आणि लेख लिहितात. याप्रमाणे अनुयायांपेक्षा पुढारी अधिक झाले आहेत.

कित्येक विद्यार्थी मला तेव्हा विचारीत की, "तुम्ही हिंसा मानणारे आणि गांधी अहिंसा मानणारे; गांधी ब्रिटिश राज्यावर भ्रद्धा ठेवणारे आणि तुम्ही त्याचा उच्छेद करणारे; मग तुम्ही त्यांचे पुढारीपण कसे स्वीकारिले ?" मी त्यांना कोणते उत्तर देत असं ते तुम्हांला सांगण्यासारखे आहे. मी म्हणें, "मला या माणसांत एक शक्ति दिसून आली आहे; आणि ती म्हणजे, एक तर कामाचा अंत अथवा स्वतःचा अंत करावयाचा—म्हणून मी त्यांचा स्वीकार केला. शिवाय त्यांच्यामध्ये प्रामाणिकपणा आहे. आज हे "अहिंसा, अहिंसा" करीत असले तरी ज्या क्षणी अहिंसेने काही वळण्यासारखे नाही असें याना समजून येईल त्या क्षणी हे हिंसात्मक मार्गाने जितक्या उग्रतेने लढतील तितक्या उग्रतेने दुसरा कोणी लढू शकणार नाही. आज ब्रिटिश राज्य कल्याणकारक आहे असें हे मानीत आहेत. पण ज्या घटकेला ब्रिटिश राज्य हिंदुस्थानाच्या हिताचे नाही अशी यांची खात्री होईल त्या घटकेला जितक्या उग्रतेने हे त्याच्याशी झगडा करतील तितक्या उग्रतेने दुसरा कोणी झगडू शकणार नाही. या एकाच गोष्टीमुळे मी यांच्याकडे आकर्षिला गेलो आहे आणि याचसाठी मी यांना येऊन मिळाले आहे." आणि ही गोष्ट खरी आहे. हिंसेच्या बाबतीत आता माझी खात्री होऊन गेली आहे की, त्यांना अहिंसेपासून चलित करणे ही अशक्य गोष्ट आहे. पण त्यांना ज्या वेळी ब्रिटिश राज्य हिंदुस्थानाच्या हिताचे नाही असें दिसून आलं त्याच क्षणी त्यांनी टिळकांसुद्धा कोणा पुढाऱ्याने न वापरलेली तीव्र विशेषणे त्याच्याविषयी वापरली. त्यांनी त्याला "सैतानी राज्य" म्हटलं; आणि तें इतक्या जोराने की सगळा देश त्याला "सैतानी" म्हणू लागला !

आता लहान मुलेंमुद्धा 'सैतानी सरकार' असें म्हणतात. तरीहि त्यांना कोणी पकडून नेत नाही.

त्यांच्यासारखा काम देणारा आणि घेणारा अद्यापि मी कोणी पाहिला नाही. एका समाजवादी मित्राने मला विचारिलें, "तुम्ही समाजवादी पक्षाला कां मिळत नाही?" मी उत्तर दिलें, मी तर सिद्धच आहे. पण मला या माणसांत जेवढी शक्ति दिसत आहे तेवढी शक्ति तुमच्यांत दिसत नाही; आणि मला तर काम करावयाचें आहे ! माझ्यामध्ये पुढारी होण्याची शक्ति नाही म्हणून मी यांना पुढारी म्हणून स्वीकारिलें आहे. ज्या क्षणी मला तुमच्यात शक्ति आढळून येईल त्या क्षणी मी आलोंच समजा. अथवा समाजवादी पक्षांत मी गेल्यामुळे जर समाजवाद्यांमध्ये शक्ति येणार असेल तर माझी बुद्धि त्यांच्या सेवेला सिद्धच आहे. आम्ही वकील आहो. आम्हाला दोनहि पक्षांच्या वतीने युक्तिवाद करितां येतो. जेव्हा जी बाजू हातीं घेतली असेल तिच्या हिताचें बोलावयाचें, ती खरी करून दाखवावयाची; बुद्धि वाटेल तसेल युक्तिवाद शोधून काढिते.

पण आज तरी यांच्यासारखा पुरुष मला कोणी ठाऊक नाही. हा पुरुष लहानसहान कामांतहि आपल्या प्राणांचा होम करण्यासाठी तयार होतो. यांच्यासारखा तळहातावर शीर घेऊन खेळणारा मी कोणी पाहिला नाही. स्वतःचे प्राण जोखर्मांत घालतांना याला असें कधी वाटत नाही की, आपण मोठा त्याग करित आहों अथवा आपण गेल्याने जगात मोठी कमतरता पडणार आहे. शिवाय ह्यांना लहान लहान कामांतहि मोठमोठी कामें सामावलेली आहेत असें पाहतां येतें. ते शौचकूप स्वच्छ करितात आणि मानितात की, मी देशाचा उद्धार करित आहें. ते हरिजनकार्य करितात आणि मानितात की, मी देशाचा उद्धार करित आहें; ज्याला कित्येक "ओल्ड डेम्स वर्क" म्हणजे आजीबाईंचें काम म्हणतात, त्या हातरहाटांतहि त्यांना देशाचा उद्धार दिसतो. कोणतेंहि लहान काम त्यांना लहान वाटत नाही. त्यांत त्यांना स्वराज्याचें दर्शन होतें. आपण आत्म्यामध्ये परमात्म्याचें दर्शन घेण्यास सांगतों तसेंच हें आहे. आणि यामुळे त्यांच्याबरोबर कोणी स्पर्धा करूं शकत नाही. मला तर वाटतें की, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचें एक महत्त्वाचें अंग हें आहे की, त्यांनी कोठेहि

स्पर्धेला अवकाशच ठेविला नाही. तुम्ही एक बंदूक उगारली तर समोरचा दोन उगारील. पण तुम्ही अहिंसकच बनलांत, बंदूकच धरिली नाही तर तो काय करील? गिरणीशीं तुम्ही स्पर्धा केली तर तुम्हांला वेग, किंमत इत्यादि सगळ्या गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. पण हे तर म्हणतात की, मला गिरण्यांचें कापडच नको आहे ! मग स्पर्धा कोठे राहिली ?

जगांत आजपर्यंत जे महापुरुष होऊन गेले ते सगळे यांच्याप्रमाणेच लहान लहान कामांतच मोठी कामे पाहणारे होते. खिस्त कोण होता ? सुतार होता. महमद पाहा. लोकांच्या लहान कामात मोठी कामे सामावून जातात; मोठ्यांत लहान सामावत नाहीत. मोठी कामे करणें सोपें आहे. लहान कामे करणे सोपें नाही.

आज तरी यांच्याशिवाय इतर कोठेहि मला शक्ति दिसून येत नाही. जेव्हा दिसून येईल त्यावेळची गोष्ट. त्यांची शक्ति अपूर्ण असली तरी चिता नाही. तेवढ्यासाठी तिला सोडून द्यावें असें नाही. माझी झोपडी कशीहि असली तरी महालाच्या लोभाने मी कशी सोडूं शकेन ? जोंपर्यंत महाल तयार झाला नाही तोंपर्यंत माझ्याने आपली झोपडी सोडवणारच नाही. जर मी सोडीन तर झोपडी तर जाईलच, पण महालहि मिळणार नाही. असला मूर्खपणा मला करावयाचा नाही.*

‘अव्यवहार्य’ तत्त्वांचा व्यावहारिक विजय

सतरा वर्षांपूर्वी म.गांधी यांनी आपल्या सत्याग्रह तत्त्वाचा हिंदुस्थानां-तील सर्वतऱ्हेचे प्रश्न सोडविण्याचे कामी उपयोग होणार आहे अशी स्वतःची श्रद्धा जाहीर केली आणि राष्ट्रीय सभेच्या द्वारे अखिल भारताला या तत्त्वपद्धतीची साधना करण्यास आवाहिले, तेव्हांपासून आतां-पर्यंत जो काळ गेला त्याचें सिंहावलोकन केलें असतां महात्मार्जींच्या

* १९३६ च्या रेडियाचारस (चरखा-द्वादशी)-गांधीजयंती-दिवशीं आचार्य कृपालानी यांनी गुजरात विद्यापीठांत दिलेले व्याख्यान.

दृष्टेपणाची कोणालाहि साक्ष पटली पाहिजे. आजवर अनेकांनी महात्मा-जींच्या तत्त्वांना अव्यवहार्य मानिले. व्यावहारिक प्रश्न असल्या अव्यवहार्य कल्पनांनी कधी सुटणार नाहीत असा चतुरपणाचा आव आणून उपहासहि केला. खरें पाहतां महात्माजींचीं मूलतत्त्वे संपूर्णतया आचरणांत आणणें कठीणच आहे. कारण तीं जीवनाचीं अंतिम मूल्ये आहेत.

सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह इत्यादि पूर्ण जीवनाची पूर्ण स्वरूपे पार्थिव व्यवहारात पूर्णोशानें कधींच उतरणार नाहीत. या अंतिम मूल्याचा संगम जेथे होतो तेच परमेश्वराचे 'परंधाम' होय. मानवी यात्रा या परंधामाकडे निघालेली आहे. मानवी जीवनाचा अखेरचा ओढा याच प्राप्तव्याकडे आहे. जितक्या प्रमाणांत मानवी व्यवहारावर या मूल्याचें प्रभुत्व प्रस्थापित होत जाईल तितक्या प्रमाणात मानवी जीवन कृतार्थ होईल. याची जेव्हा जेव्हा विस्मृति होते तेव्हां तेव्हां संसारांत क्षोभ निर्माण होऊन सुख आणि शान्ति यांचा नाश होतो. समाजांतील निर्गनराळ्या व्यवहारांची ध्येय-दिशा भ्रष्ट होते आणि जीवनांत भयंकर आवर्त आणि उत्पात उसळू लागतात. अशा वेळीं समाजाला ध्येय-दर्शन करविणारा महापुरुष निर्माण होतो. साऱ्या व्यवहारात उभा राहून तो आत्म्याची आर्त आरोळी काढतो. त्याच्या तपस्येनें समाजाला आधार लाभतो आणि व्यावहारिक पैराची उपशान्ति होऊं लागते. यालाच तत्त्ववेत्ते धर्मसंस्थापना म्हणतात.

आजही जगाचा संसार लोभ आणि क्षोभ यांनी खवळून गेला आहे. विज्ञानाची दालनें खुली झाल्यामुळे असंख्य सुखसाधनें हातीं आली. कर्तृत्वाचा अभिमान वाढून कर्त्या पुरुषांची बुद्धि अंध झाली; आणि आपल्याच सुखाच्या नादांत भोंवतालच्या समाजाचा त्यांना विसर पडला. यामुळे ज्ञान वाढलें असताहि शान्ति दुरावली आहे. वंश-भेद, धर्म-भेद, अर्थ-भेद आणि राष्ट्र-भेद यांनी मानवसमाजाच्या चिरफाळ्या केल्या असून परस्परांत द्वेष, मत्सर आणि हिंसा यांचें साम्राज्य सर्वत्र माजलें आहे. माणसें आपली माणुसकी विसरून राक्षसी वृत्तीचा आश्रय करीत आहेत. त्या वेळीं माणसाची माणुसकी जागृत करण्याचें काम म गांधी करीत आहेत. त्यांचें कार्य केवळ हिंदुस्थानात चाललें असलें तरी त्यांची दृष्टि मानवजातीवर खिळून राहिली आहे. मानवजातीला हिंसेच्या

तावडीतून सोडवून प्रेममार्गावर आणून सोडणें हे त्यांचें उद्दिष्ट आहे. यामुळे त्यांच्या हृदयांत मानवी जीवनांतील सत्य-अहिंसादि अंतिम तत्त्वांचें चिंतन चालू असते आणि आपल्या प्रत्येक व्यवहारांत शक्य तेवढा त्याच तत्त्वांचा मूर्त आविष्कार करण्याचा त्यांचा आग्रह असतो. कारण अंतिम ध्येयाचा ज्ञानपूर्वक स्वीकार केल्याशिवाय आपला व्यवहार ध्येयानुसार होणार कसा ? ध्येयाची विस्मृति म्हणजे व्यवहाराचा विनाश होय. महात्मा जींना ही ध्येयप्रतिष्ठापना अत्यंत जिद्दाळ्याची वाटते.

ही ध्येयें एका अर्थाने अव्यवहार्य आहेत याची त्यांना जाणीव आहे इतकेंच काय, पण संपूर्णतया व्यवहारांत आणतां येईल अशा कोणत्याहि विचाराला ध्येय हा शब्द लावण्यास ते तयार नाहीत. ध्येय त्यालाच म्हणता येईल की, ज्याचें संपूर्ण दर्शन बुद्धीला एकदम कधीच होऊं शकणार नाही. तथापि त्याचें आकर्षण जीवनावर इतकें बलवत्तर असेल की, हृदयाला त्याचा त्याग सहन होणार नाही. मोडक्या रीतीनें कां होईना, पण आपल्या इंद्रियांनी त्याची पूजा बांधण्याची धडपड केल्याशिवाय तृप्ति मिळणार नाही. महात्माजींची ध्येयाची कल्पना ही अशी असल्याकारणानें अव्यवहार्यता हें ध्येयाचें दूषण न होतां भूषणच बनतें. कारण ध्येयाचें तेंच मुख्य लक्षण ते मानतात. अशा प्रकार निरतिशय ध्येयवस्तु (Absolute) ची प्रस्थापना केल्या- शिवाय जीवनाला अर्थच लाभत नाही हें जगांतील आजपर्यंतच्या महान् विचारकांनीं मान्य केले आहे.

तत्त्वे जर अव्यवहार्यच असणार तर व्यवहारांत त्यांचा काय उपयोग ? हा प्रश्न स्वाभाविकच उत्पन्न होतो. ध्येय आणि व्यवहार यांचा परस्पर संबंध कोणता मानावयाचा यावरच आध्यात्मिक आणि भौतिक विचार-पद्धतीतील अनंत पंथ उभारलेले आहेत. व्यवहाराला मायिक मानून ध्येय-पूजेत रमणाऱ्यांच्या पंथातून सामाजिक विषमता, राजकीय जुलूम आणि वैचारिक दास्य यांची निर्मिति होते, आणि अन्याय्य समाजरुढींना मान्यता देणारा दांभिक धर्म अस्तित्वांत येतो; ह्यांच्या उलट व्यवहारालाच परम सत्य मानून त्यापलीकडील ध्येयतत्त्व नाकारणाऱ्या पंथांमधून असहिष्णुता आणि हिंसक वृत्ति यांचा प्रादुर्भाव होतो. जडवाद आणि सुखवाद

यांचेच समाजावर नियंत्रण सुरू होतं. हे दोनही मार्ग अर्धवट सत्यावर उभारलेले आहेत आणि असत्यापेक्षां अर्धसत्ये अधिक भयानक असतात हे प्रसिद्धच आहे.

आजपर्यंतच्या कोणाहि विचारकापेक्षां म. गांधींनी या कोड्याचे उत्तर अधिक समाधानकारक दिलेले आहे असा माझा विश्वास आहे.

महात्माजींनी जीवनांतील कोणत्याहि अंशाचा जाणतपणे अथवा अजाणतपणे त्याग केलेला नाही. सत्याची त्यांची उपासना पूर्ण जीवनावर आधारलेली आहे. यामुळे व्यवहाराच्या अंगप्रत्यंगांत अव्यवहार्यांचे दर्शन होईल अशाच विचाराला ते व्यावहारिक सत्य समजतात. या व्यावहारिक सत्याचे स्वरूप नेहमी सामाजिकच असले पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष असतो. मात्र त्याची साधना व्यक्तीने आपल्या स्वतःच्या जीवनांतच प्रथम सुरू करावयाची असते. अव्यवहार्य तत्त्व व्यवहारांत सर्वत्र लपून राहिलेले असते. त्यावरील आवरण दूर करून चिरंतन सत्याचे दर्शन घेणे हेच जीवनाचे प्रयोजन आहे. यासाठी प्रत्येक मनुष्याने आपले जीवन ध्येय-कल्पनांनी प्रथम तुडुंब भरून टाकिले पाहिजे आणि समाजांतील असत्य, अन्याय, कुरूपता यांना हुसकून लावण्यासाठी सतत झटले पाहिजे.

साध्य आणि साधन यांत समतोलपणा निर्माण झाल्याशिवाय हे कधीच साधणार नाही. कारण साधनांत साध्याचा अंश उतरला नसेल तर साधनाच्या पूर्णतेत कोणत्या साध्याची पूर्ति होईल ? वाटेल त्या साधनाने वाटेल ते साध्य कधीच सिद्ध होणार नाही. म्हणून साध्याची पूर्ण कल्पना हृदयांत भरून घेऊन साधनामध्ये तिचा सतत वर्षाव करीत राहिले पाहिजे. यामुळे महात्माजींच्या दृष्टीने शेवटी साधनाच्या शुद्धतेलाच प्राधान्य मिळते. कारण साधनांच्या बाहेर सिद्धि असतच नाही. साध्याचा मूर्त अवतार म्हणजेच साधन ! आणि साधनाची पूर्णता म्हणजेच साध्याची सिद्धि. महात्माजींनी जगाच्या तत्त्वज्ञानांत या सिद्धांताने अत्यंत महत्त्वाची भर घातली आहे. या सिद्धांताचा जितक्या प्रमाणांत मानव-समाज अवलंब करील तितक्या प्रमाणांत त्याला भौतिक सुख आणि आत्मिक शान्ति यांचा लाभ होत जाईल.

तूर्त हिंदुस्थानांतील विविध प्रश्न या सिद्धांताच्या बलावर सोडवून

दाखविण्याची महात्मार्जीनी हिंमत धरिली असून त्या दृष्टीने संशोधन आणि संघटन चालविले आहे. हिंदुस्थानांतील प्रश्न कांहीं जगावेगळे नाहीत इतकेंच काय पण जगाचे आणि हिंदुस्थानचे प्रश्न एकच आहेत. भारतीय प्रश्नांच्या उत्तरांचा सर्व जगाला उपयोग आहेच. भारताच्या सेवेच्या द्वारे महात्मार्जींच्या हातून विश्वाचीच सेवा घडत आहे. विनय-वृत्तीमुळे ते त्याचा फार बभ्रा करीत नाहीत इतकेंच.

जगांतील वर्णभेदाचा प्रश्न हिंदुस्थानांत अस्पृश्यतेच्या रूपाने सहस्रावधि वर्षे वावरत आला आहे. मनुष्यमात्राला समाजांत विकासाच्या समान संधि जांपर्यंत उपलब्ध झाल्या नाहीत तोंपर्यंत समाजांत सहकार्य व शांति यांचा उदय होणार नाही. अस्पृश्यसमाज हा हिंदुस्थानांतील लोकांच्या अगदीं तळाशी असलेला, पददलित वर्ग आहे. या वर्गाला मानव्याचे सर्व अधिकार खुलेपणाने मिळवून दिल्याने येथील सर्व लोकांचा उच्च संकृतीत प्रवेश होईल. यासाठी समाजांतील स्पृश्य वर्णांच्या लोकांत विचारजागृति वडविली पाहिजे. सवर्णांतील कर्त्या पुरुषांनी अस्पृश्यांवरील हा अन्याय दूर करण्याची प्रतिज्ञा करून आपल्या भोंवतालच्या लोकाना ह्या अन्याया-चे स्वरूप सतत उघड करून दाखविले पाहिजे. अस्पृश्यता-निवारण याचा प्रथम उद्देश अस्पृश्यांचा सामाजिक दर्जा सुधारणे एवढाच असला तरी त्याचे परिणाम नैतिक दृष्ट्या फार दूरवर पोचणारे आहेत. अस्पृश्यता हे तत्त्वच इतकें अनैतिक आहे की, समाजांत त्यामुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठपणाचे क्षुद्र अहंकार सर्वत्र ग्रासून राहिले आहेत. सामाजिक बाबतीत स्वेच्छेने एकदां अस्पृश्यता दूर करण्याचे ठरले म्हणजे समाज-मनाची आपोआप वाढत्या प्रमाणावर शुद्धि होत जाईल आणि समाजांत स्वःच्या बंधुभावाचा उदय झाल्याने व्यक्तिमात्राला आजच्यापेक्षा किती तरी मोठ्या प्रमाणावर प्रेमाचा साक्षात्कार होऊ लागेल.

हिंदु-मुसलमानांचा म्हणजे धर्म-भेदाचा हा हिंदुस्थानांतील दुसरा महत्त्वाचा प्रश्न होय. पाश्चात्य देशांत वाढत्या नास्तिक वादामुळे व आर्थिक आणि राजकीय प्रश्नांमुळे धर्मकलह मागे पडलेला दिसतो. वस्तुतः पाश्चात्य लोक वृत्तीने कांही सहिष्णु झालेले नाहीत, आणि अमेरिकेसारख्या ठिकाणीं अद्यापिहि धर्मवेडेपणा आढळतो. जर्मनीत नाझी पक्षांने ज्यूंची

शिकार चालविली आहे त्यांतहि धर्मवेडेपणाचा कांहीं अंश आहेच. तथापि धार्मिक कलह हे हिंदुस्थानचें सध्यांचें वैशिष्ट्य म्हणतां येईल. धर्मकलहावर पाश्चात्यांनीं काढलेला तोडगा सर्वोशीं समाधान-कारक नाही; कारण सर्व धर्म बुडविले तरी मनुष्यमात्राबद्दल प्रेम आणि आदर वाटूं लागल्याशिवाय समाजांत शांति नांदणार नाही. युरोपांत धर्मयुद्धाचे जागी वर्गयुद्ध आले असून पूर्वीच्याच रानटीपणाची सुधारलेली प्रदर्शने अधिक विस्तृत प्रमाणावर सध्यां दिसत आहेत. महात्मजींनीं सत्य आणि अहिंसा हेच सर्व धर्मांचें सार आहे असा निष्कर्ष काढला असून सर्व धर्मांच्या लोकांनीं त्याच कसोटीवर आपापल्या धर्म-समजुती आणि रूढी पारखून घेतल्या पाहिजेत आणि जरूर तेथें धर्मविचारांत आणि आचारांत शुद्धि घडवून आणली पाहिजे असें सांगितलें आहे. जगांतील सर्व धर्म-संस्थापक हे आत्मिक प्रेमाचे आणि सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या अनुयायांचीं भांडणें स्वार्थमूलक व अज्ञानमूलक आहेत. धर्मशील पुरुषांनीं सामाजिक अन्यायांचा प्रतिकार करण्यासाठीं शान्तिसंग्रामांत सामील झालें पाहिजे, आणि सर्वधर्मसम-भाव समाजांत वाढीस लागेल अशी आपली वर्तणूक ठेविली पाहिजे. जगाला हिंसेचा धर्म नको आहे. त्याला प्रेमाच्या आणि समतेच्या धर्माची भूक आहे. ही भूक महात्मजींचा सत्य-धर्मच भागवूं शकेल.

औद्योगिक क्रान्तीमुळें जे राक्षसी कारखाने निघाले त्यांनीं समाजांत आर्थिक वर्गभेद निर्माण केले आहेत. जगांतील सर्वांत बलिष्ठ प्रश्न हाच होय. या प्रश्नापुढे सध्यां बाकी सर्व गोष्टी क्षुद्र भासूं लागल्या आहेत. सामान्य जगण्याचा प्रश्नच चिकट झाला असतां इतर सांस्कृतिक विचारांना वाव कोठला ? ह्यांतूनच साम्राज्यवादाचा शेवटला मोठा प्रश्न उत्पन्न झाला असून जगांतील सर्व राष्ट्रे महान् आवर्तांत सांपडली आहेत. साम्राज्यवादी राष्ट्रांत वर्गयुद्धाचा प्रश्न उग्र स्वरूप धारण करीत आहे तर हिंदुस्थानसारख्या जित राष्ट्रांत वर्गकलह आणि राष्ट्रीय भावनेचा स्वातंत्र्याचा लढा यांचें मिश्रण झाले आहे.

हिंदुस्थानापुढें पहिला प्रश्न राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा आहे. कारण आपलें दारिद्र्य कितीही मेसूर असलें तरी राजकीय सत्ता हातीं आल्याखेरीज

याचा प्रश्न तरी कसा सोडवितां येणार ? दारिद्र्यानंे लाचारी, लाचारी-
पारतंत्र आणि पारतंत्र्यामुळे पुन्हां दारिद्र्य या चक्रकांतून हिंदुस्था-
सुटका करणें हा काँग्रेससमोरील यक्ष-प्रश्न आहे. म. गांधींनी या
प्रश्नाचें उत्तर शोधिलें असून चरख्याच्या साधनेनंे हिंदुस्थानचें स्वराज्य
पार आहे असा त्यांचा अढळ विश्वास आहे.

जा निःशस्त्र आणि जगांतील युद्धसाधनें अत्यंत सुधारलेलीं अशा
त हिंदुस्थानांतील बुद्धिमान लोक हाताश होऊन गेले होते. कांहीं
गे अर्जविनंत्यांची लाचारी पत्करली तर दुसऱ्या कांहीं जणांनीं दहशत-
वीकारिला. हे दोनहि मार्ग परिणामतः विफल आणि नैतिक दृष्टीनंे
पाची अधोगति करणारे होते. म. गांधींचा असहकारितेचा मार्ग
मानाचा आणि श्रेष्ठ नीतिमतेचा असल्या कारणानंे राष्ट्रीय सभेनें
। उत्साहानंे स्वीकार केला. महात्मजींची स्वराज्याची साधना ही
राजकीय असंतोषाची चळवळ नव्हती. स्वावलंबनाच्या जोरावर
गांतील महत्त्वाच्या सर्व दोषांचा परिहार करून आदर्श समाज निर्माण
ाची ती साधना होती.

स्वराज्य म्हणजे समाजानंे निर्माण केलेली स्वयंपूर्ण समाजघटना.
ऋतूमयें सारी पृथ्वी प्रफुल्लित होते त्याप्रमाणें स्वराज्यांत समाजाच्या
ाक्ति प्रफुल्लित व्हावयाच्या. यासाठीं महात्मजींनीं ज्या अनेकविध
चालू केल्या त्यापैकीं कोणत्याही प्रवृत्तीची जेवढी जोपासना समाजात
तेवढें स्वराज्य हस्तगत झालें ” असें त्यांचें म्हणणें.

।ट विचार करितां हें म्हणणें अत्यंत उचित आहे असेंच दिसतें.

अस्पृश्यता दूर केली, जितका धर्म-समभाव निर्माण झाला, चरखा-
ग्रोग इत्यादिकांच्या साहाय्यानंे शेतकऱ्याच्या झोपडींत जितकी संपत्ति
र्ण झाली, तितकी राष्ट्राची स्वावलंबन शक्ति संधटित झाली. मद्या-
। व्यसनंे आणि आपसांतील भांडण-कळे यांच्यापासून जेवढी मुक्तता
तेवढा शक्ति-संचय झाला. अशा रीतीनंे आपलें भवितव्य आपणांला
मत करितां येतें अशी प्रजेला प्रचीति आली म्हणजे नुसत्या शांतिमय
ारानंे परकी सत्ता कोसळून पडली पाहिजे. कारण समाजावर होणारा
य समाजाच्या सहकार्यावरच जगत असतो. अन्यायाशीं असहकार

करण्याची निर्भय वृत्ति अंतःकरणांत उदित झाल्याबरोबर अन्याय लुला होते. हे या अहिंसा-क्रान्तीमागील तत्त्वज्ञान आहे.

याबरोबरच महात्माजींनी स्वराज्य म्हणजे खेड्यांतील शेतकऱ्यांचे राज्य ही कल्पना सर्वत्र पसरविली. स्वावलंबनाच्या सामुदायिक संघटनेने शेतकऱ्यांच्या स्वराज्याची प्रस्थापना करणे हे आज राष्ट्रीय सभेचे कार्य बनले आहे. या कार्यासाठी बुद्धिवंतांनी आपली बुद्धि, धनवंतांनी आपले धन खर्ची घालण्यांतच मोठेपणा आहे अशी सेवेला प्रतिष्ठा निर्माण झाली आहे. गेल्या सतरा वर्षांतील सामुदायिक तपस्येने हिंदुस्थानांत म. गांधींच्या सिद्धांतांना आणि साधनपद्धतींना स्थैर्य आले आहे.

आजचा तरुण-भारत ही महात्माजींची कृति आहे. टीका, कुशंका, इत्यादींच्या माऱ्यांतून बाहेर पडून राष्ट्रीय सभा आज हिंदुस्थानचे प्रतिनिधित्व करू लागली आहे. त्रावणकोरांतील सरकारने आपली देवळे अस्पृश्यांना एकजात खुली करून अस्पृश्यतेच्या द्वंद्यालाच हात घातला आहे. अंदाजानांतील शूर क्रान्तिकारकांनी दहशतवादावरील आपली श्रद्धा नष्ट झाल्याचे जाहीर करून राष्ट्रीय सभेच्या अहिंसेच्या धोरणाला मान्यता दर्शविली आहे आणि सरहद्दीवरच्या आडदांड पठाणांच्या प्रांतांत खान अबदुल गप्फारखान यांनी महात्माजींच्या सर्व सिद्धान्तांचा कायमचा स्वीकार केला असून ते आपल्या लाखों अनुयायांना तीच शिकवण देत आहेत. सात प्रांतांत राष्ट्रीय सभेची प्रधानमंडळे निरपवादपणे निर्माण झाली असून ती आपल्या हातांतील सर्व सत्तेचा राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमाची जोराने अंमलबजावणी करण्याकडे उपयोग करीत आहेत. शेगाव येथे बसलेल्या म. गांधींच्या उपदेशाप्रमाणे काँग्रेसची वर्किंग कमिटी संघटनेचा कार्यक्रम आंखीत आहे.

अशोकानंतर गेल्या २॥ हजार वर्षांत अहिंसा तत्त्वावर एवढा मोठा राज्यकारभार चालविल्याचा दाखला इतिहास सांगत नाही. हातीं अलिखी सत्ता अल्प असली तरी ती स्वावलंबनाच्या तपस्येनेच मिळालेली आहे. त्या सत्तेने आपली शक्ति वाढविण्याचा हा नवा प्रयोग संपूर्ण सत्ता जिंकण्याच्या कामी यशस्वी झालाच पाहिजे अशी महात्माजींनी आपली श्रद्धा पुन्हा व्यक्त केली आहे.

महात्माजींच्या ' अव्यवहार्य ' तत्त्वांचा हा व्यावहारिक विजय पाहिला म्हणजे त्यांच्या विभूतिमन्वाची थोरवी स्पष्ट दिसून येते. जागृत झालेला भारत महात्माजींच्या दिव्य नेतृत्वाला पात्र झाल्याशिवाय राहणार नाही अशी मला दृढ आशा आहे.

खादीचें विश्वरूप

नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्षुरेक : ।

(ह्या अज्ञानी-गरीब लोकांना सोडून मी एकटाच मुक्त होऊं इच्छित नाही.) —प्रह्लाद

गांधीवादाची कामधेनु

महात्मा गांधींच्या चळवळीचा सारा भर खादीवर आहे. खादी म्हणजे स्वराज्य आणि स्वराज्य म्हणजे खादी असे त्यांचे समीकरणच आहे. इतकेच काय परंतु गांधीवादाचे सारसर्वस्वहि खादी हेच आहे. अहिंसा म्हणजे स्वराज्य आणि खादी म्हणजे अहिंसा. राष्ट्राने खादीचा अंगीकार केला की अहिंसा स्थिर झाली व स्वराज्यहि निर्भर झालेच. खादीमध्येच हिंदुमुसलमानांचे, स्पृश्य-अस्पृश्यांचे ऐक्य निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आहे. भांडवलवाला आणि मजूर यांतील द्वैतहि निवारण्याचा खादी हाच एक परिणामाकारक मार्ग आहे. पूर्ण स्वातंत्र्यार्थ सत्याग्रही युद्ध करावयास लागणारें बलहि खादीच्या संघटनेतच सांठविलें आहे. भौतिक स्वातंत्र्य आणि आत्मिक मोक्ष देण्यास हि खादी पूर्ण समर्थ आहे. अशी खादी ही गांधीवादाची कामधेनु आहे असे मानले जाते. या मान्यतेचे आज थोडे स्पष्टीकरण करावयाचे योजिलें आहे.

खादी म्हणजे स्वराज्य

मनुष्याचा संसार सुरळीत चालण्यासाठी त्याला अन्नवस्त्रांचे बाबतींत वावलेंबी आणि स्वतःसिद्ध बनविलें पाहिजे. हिंदुस्थानांतील लाखों

खेड्यांत राहणाऱ्या जनतेला स्वतःच्या परिश्रमाने अन्न-वस्त्र निर्माण करण्याचें ज्ञान देणें ही स्वावलंबनाची प्रथम दीक्षा आहे. शेतकरीवर्ग आपल्या शेतांत राहून अन्न पिकवितो. त्याचप्रमाणे त्यानें कापूस पिकवून त्या कापसाचें फावल्या वेळांत सूत काढावयाचें ठरविलें तर तो कापडहि निर्माण करूं शकेल, अन्न-वस्त्रांच्या प्राथमिक गरजांसाठीं ज्याला कोणावर अवलंबून राहण्याची पाळी येत नाही त्याचा स्वाभिमान सदैव जागृत राहतो. त्याला गुलाम करण्याची कोणाहि जालीमाची प्राज्ञा नाही. अन्न वस्त्रासाठीं परावलंबी झालेल्या व्यक्तीलाच गुलामगिरीच्या बंधनांत ना-इलाजानें जखडून पडावें लागतें. ज्या समाजांतील व्यक्ती अन्नवस्त्रासाठीं कधी परावलंबी होणार नाहीत त्या समाजाला आपलें जीवन स्वातंत्र्यानें सहज घालवितां येईल. कारण अन्नवस्त्रांचें स्वावलंबन हा सामाजिक अथवा वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा पाया आहे. हिंदुस्थानांत इंग्रजांनीं आपली राजकीय सत्ता प्रस्थापन केली यामुळे वस्तुतः हिंदुस्थानांतील सामान्य प्रजेचें कांहीच नुकसान होण्यासारखें नव्हतें. कारण अशा राजसत्ता हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अनेकांनीं स्थापन केल्या होत्या. त्यांच्या स्थापनेप्रमाणेंच त्याचे विनाशहि हिंदी जनतेनें निर्विकार मनानें पाहिले होते. जोंपर्यंत समाजाचें आर्थिक जीवन स्वावलंबी आणि स्वतः-सिद्ध होतें तोंपर्यंत केवळ राजकीय पारतंत्र्यानें त्यांचें कांहींच बरेंवाईट होऊं शकलें नाहीं. परंतु इंग्रजांच्या राजकीय सत्तेचें स्वरूप मुख्यतः आर्थिक होतें. आर्थिक स्वरूपाच्या आघातानें भारतीय समाजाच्या मर्म-स्थानावर घाव पडला आणि त्याचें जीवन सर्व्वी लुलें झालें. इंग्रजी राज्य आलें असतां हि भारतीय समाजानें आपलें आर्थिक जीवन संपूर्ण राखलें असतें तर इंग्रजी राज्य आपोआप नाहींसें झालें असतें. पण आम्ही केवळ राजकीय मुत्सद्देगिरींत अथवा क्षात्रवृत्तींतच हार खाह्मी एवढेंच नव्हे तर समाज-संघटनेच्या शास्त्रीय ज्ञानांतहि अज्ञानी ठरल्यामुळे पराभूत झालों. त्यादी असतां हि आमचें स्वराज्य कां गेलें हा प्रश्न विचारणाराला आमचें उत्तर असें आहे कीं केवळ जड खादीनें समाजाचें रक्षण होत नाहीं. त्या खादीच्या मार्गे जें समाज-धारणेचें तत्त्वज्ञान आहे त्या तत्त्वज्ञानानें

धारणेचे हे तत्त्वज्ञान आधीच नाहीसे झाले होते. यामुळे स्वराज्याच्या नाशाबरोबरच उरलीसुरली खादीहि ताबडतोब नाहीशी होऊन आम्ही पूर्ण गुलाम बनलो. खादीचें तत्त्वज्ञान विसरल्यामुळेच आपलें स्वराज्य गेलें व स्वराज्य गेल्यानंतर खादीहि नामशेष झाली. खादी आणि स्वराज्य यांचा असा अन्योन्य संबंध आहे. यामुळे स्वराज्य मिळवण्याची चळवळ सुरू झाली त्या वेळेपासून आमच्या पुढाऱ्यांनीं आर्थिक पाशांतून सुटण्यासाठी स्वदेशीचा मंत्र सांगितला आहे. आर्थिक पाशांचा छेद हेंच आमचें ध्येय; आमचें स्वराज्य म्हणजे आर्थिक स्वातंत्र्य होय. हा सिद्धान्त दादाभाई नौरोजी, ले. टिळक इत्यादि सर्व पुढाऱ्यांनीं भारतीय राष्ट्राला कळकळीन सांगितला. आपल्या आर्थिक मुक्तीतच आपली राजकीय मुक्ति आहे आणि आपल्या आर्थिक मुक्तीचें साधन स्वदेशी-धर्मात आहे ही गोष्ट म. गांधींच्या पूर्वीच स्पष्ट झालेली होती. महात्मा गांधींचा विशेष हा आहे की, त्यांनीं स्वदेशी धर्माचा राष्ट्रीय प्रमाणावर प्रचार करविला. खादी हे स्वदेशी-धर्माचें पूर्ण प्रतीक आहे. खादीमध्ये अखिल ग्रामोद्योगांचा समावेश केला कीं स्वदेशी अर्थशास्त्र पूर्ण तयार होतें. या अर्थशास्त्राची सिद्धि हेंच आपल्या देशांतील सामान्य जनतेचें स्वराज्य होय. याच अर्थानें खादी म्हणजे स्वराज्य आणि स्वराज्य म्हणजे खादी असें महात्माजी नेहमीं म्हणत असतात.

खादी म्हणजे अहिंसा

आतां अहिंसा म्हणजे स्वराज्य आणि खादी म्हणजे अहिंसा या समीकरणाचा अर्थ पाहूं. भारतीय ग्रामांतील सामान्य जनतेचें अन्नवस्त्रादिकांचें बाबतीत स्वावलंबी जीवन म्हणजे स्वराज्य हे एकदां मान्य केलें म्हणजे असलें स्वराज्य मिळविण्यासाठीं तोफा, बंदुका, बाँबगोळे इत्यादि शस्त्रे, सैन्यबळ आणि गुप्त कट यांची मुळीच गरज नाही. इंग्रजांचें राज्य बंदुकीवर चाललें नसून आपल्यांतील दुहीवर, भयावर चाललें आहे. शास्त्रांशी शस्त्र लढविणें आपणाला शक्य नाही आणि आवश्यकहि नाही. इंग्रजांचें राज्य आर्थिक पिळगुकीसाठीं चाललें आहे. या आर्थिक पिळगुकीला साध्य करावयाचें नाही व राज्यतंत्राशी असहकार करावयाचा या साधनानेंच इंग्रजांच्या पाशवी शक्तीला पांगळी बनवितां येईल. शेतकऱ्यांनीं

आपली आर्थिक स्वावलंबनाची योजना स्वतःच्या बळावर सिद्धीस नेली तर इंग्रजांच्या राज्याचा मुख्य पायाच उखडला जाईल आणि मग शस्त्रा-
स्त्रांचा संभार असूनहि त्यांचें राज्य अशक्य होईल. एका विशिष्ट ठिकाणी
विरोधार्थ जमलेल्या लोकांना शस्त्रांनीं जेरीस आणतां येईल. पण परदेशी
वस्तूंना स्पर्श करावयाचा नाही, या निष्ठेनें आपापल्या खेड्यांत आपल्या
जीवनाला लागणाऱ्या आवश्यक वस्तू निर्माण करावयाचें कार्य भारतीय
जनतेनें सुरू केलें म्हणजे या अहिंसात्मक लढ्याला कोणतीं शस्त्रे पुरीं
पडणार आहेत ? यामुळेच खादीच्याद्वारा समाजांत जेवढें आर्थिक स्वाव-
लंबन निर्माण होईल तेवढा शेतकऱ्याचा विजय होत जाणार आहे.
शस्त्रशक्ति हें इंग्रजांचें बल आहे. अहिंसात्मक संघटनाशक्ति हें भारतीय
बल आहे. या बलापुढें मूठभर शस्त्रांचा टिकाव लागावयाचा नाही.
यासाठी अहिंसा म्हणजे स्वावलंबन असें महात्मा गांधींनीं सांगितलें आहे.
पण ही अहिंसा म्हणजे कांही एकादें तात्त्विक दर्शन नव्हे, ती समाज-
संघटनेची पद्धति आहे. खादीनेंच ही समाजसंघटना होत असल्यामुळे
खादी म्हणजेच अहिंसा असा निश्चय करण्यांत आला आहे.

खादीनें समाजसुधारणा

भारतीय समाजांतील सामान्य जनतेचें रोजचें जीवन आर्थिक प्रश्नांनींच
भरलेलें आहे. हे प्रश्न स्वावलंबनाने आणि सहकार्याने सोडविण्याचें तंत्र
म्हणजे खादी-तंत्र होय. यांतूनच हिंदुमुसलमान, स्त्रिय-अस्त्रिय, इत्यादि
प्रश्न सुटणार आहेत. खेड्यांतून सर्व वस्तू स्वतंत्रपणें, सहकारितेचा आश्रय
करून सोडविण्याचा प्रारंभ झाला कीं, विषमता निर्माण होण्यालाच जागा
रहात नाही. बेकारीचा रोग निर्माण झाला कीं दंगे-धोपे, संप मारामाऱ्या,
श्रीमंत-गरीब असलीं दृश्ये दिसूं लागतात. या सर्व दुखण्यांवर ग्रामिक
जीवनांतील आर्थिक स्वयंपूर्णता हा एकमेव उपाय आहे. खादी हें त्याचें
प्रतीक होय.

खादी हा ग्रामसंजीवनाचा प्रश्न आहे. त्यांत यंत्रज्ञानाला, विज्ञान-
वाद्याला विरोध नाही. विषमतेला, परावलंबनाला अवश्य विरोध आहे.
आर्थिक जीवन जितकें परस्परावलंबी, संमिश्र आणि अजस्त प्रमाणावर
चालेल तितकें हिंसात्मक वातावरण त्यांत निर्माण झाल्याशिवाय राहाणार

नाहीं. ही हिंसा कोणत्याहि बाह्य उपायांनीं नाहींशी होणार नाहीं. अथवा केवळ धार्मिक प्रवचनांनीं ती दूर होणार नाहीं. आर्थिक जीवनच परस्पर सहकारावर आणि स्वावलंबनावर, साधें पण सुखद अशा रीतीनें उभारलें पाहिजे. आर्थिक जीवनपद्धति जितकी अहिंसामय होईल तितकें समाज-जीवन अहिंसात्मक होत जाईल. म्हणून सामाजिक जीवनांतील अहिंसेचा पाया आर्थिक जीवनांतील अहिंसेवर म्हणजे खादीवर घातला पाहिजे असे गांधीवादाचें निश्चित मत आहे.

खादीचें धर्मकारण

पण खादी हें केवळ अर्थकारणच नाहीं. तें एक उच्च धर्मकारणहि आहे. वस्तुतः खरा धर्म अर्थकारणाशीं एकरूपच असतो. आणि खरें अर्थ-कारणहि धर्मादूनहि भिन्न अथवा त्याच्याशीं विरोधी असत नाहीं. खादी हें केवळ व्यक्तीच्या श्रीमंतीचें विलासाचें साधन होऊं शकणार नाहीं. हें सर्वोदयाचें तत्त्व आहे. समाजांत समत्वबुद्धि निर्माण होण्याला खादीचा मोठा उपयोग आहे. सामान्य जनता अज्ञानांत राहिली, तिच्यात आळसा-सारखे भयंकर दोष असले, तिचें अन्नवस्त्रहि तिला मिळण्याची सोय उरली नाहीं तर समाजांतील प्रतिष्ठित समजल्या जाणाऱ्या वर्गाची स्थिति तरी चांगली राहिल काय? उच्च वर्णीयांनीं वा मध्यम-वर्गीय बुद्धि-मंतांनीं आपली बुद्धि, आपलें संघटना-कौशल्य सामान्य जनतेच्या उद्धारा-साठीं वापरलें पाहिजे. आज भारतीय समाजांत बुद्धिमंतांची बुद्धि कार्याभावीं गंजून भ्रष्ट होत चालली आहे. ती जर सामान्य जनतेच्या कल्या-णाच्या कामीं जुंपली जाईल तर अखिल समाजांत नवीन चैतन्य खेळू लागेल. अज्ञानी आणि ज्ञानी, उद्योगी आणि आळशी, श्रीमंत आणि गरीब असला भयावह विषम देखावा आज दिसत आहे तो नाहींसा होईल. सर्व समाजांतील लोक परस्पर प्रेमानें, बंधुभावनेनें एकमेकांच्या उद्धारा-साठीं झटूं लागतील तर आर्थिक-जीवन हां हां म्हणतां स्वयंपूर्ण होऊं शकेल. आणि बुद्धीचा, शक्तीचा व सत्तेचा उपयोग सेवेसाठीं आहे, ही वृत्ति बाणली असतां समाजांत खऱ्या आध्यात्मिक वृत्तीचा फैलाव होईल.

खादीचें विश्वरूप

खादी शेतकऱ्याचा जोडधंदा आहे. बेकारांना अन्न देणारी आहे, खेड्यांतील विस्कटलेली घडी पुनः बसवू शकणारी आहे, गरीबाच्या खिशांत दोन पैसे टाकणारी आहे, अनाथ स्त्रीबालकांची पोषक आहे, सामान्य जनतेची कार्यशक्ति वाढविणारी आहे, राष्ट्रीय निर्मितीत भर घालणारी आहे, गरीब-श्रीमंत या भेदाला दूर करणारी आहे, सेवेचा मार्ग दाखवून बुद्धील शुद्धता आणणारी आहे, अर्थाला धर्माचें स्वरूप देणारी आहे, समाजाचें अहिंसा-बल वाढविणारी आहे. ती स्वराज्याची साधक आहे. याप्रमाणे खादी ही सामाजिक जीवनांत आर्थिक आणि आत्मिक गुणांना प्रसविणारी असल्यामुळे गांधी-वादांत तिला कामधेनु मानण्यांत आले आहे ते किती यथार्थ आहे बरे ?

वस्त्रस्वावलंबनाची भूमिका

स्वातंत्र्य आणि स्वावलंबन

मानवी जीवनविकासासाठी संपूर्ण स्वातंत्र्याची साधन म्हणून अत्यंत आवश्यकता आहे. याची प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्ति व्हावयाची असेल तर मानवी जीवनाच्या अस्तित्वाच्या अत्यंत प्राथमिक गरजांच्या बाबतीत प्रत्येक व्यक्ति शक्य तितकी स्वावलंबी झाली पाहिजे. अन्नवस्त्र या माणसाच्या मूलभूत गरजा आहेत. यांच्या बाबतीत जितकें स्वावलंबन निर्माण करितां येण्यासारखें असेल तितकें सिद्ध करण्याचा अगदीं कसून प्रयत्न झाला पाहिजे. कारण या स्वावलंबनाच्या सिद्धीशिवाय इतर क्षेत्रांतील स्वातंत्र्य हस्तगत करणें हें बहुधा सामान्य माणसांना अशक्यच आहे. अन्नवस्त्राच्या दृष्टीने स्वावलंबी असलेल्या व्यक्ती आपल्यावरील होत असणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध निर्भयपणे झगडा चालविण्याला सहज सिध्द व्हाऊ शकतात. म्हणून ही स्वावलंबन-सिध्दि स्वातंत्र्य-संपादनाची प्रथम साधना आहे.

स्वावलंबन आणि सहकार्य

मानवी जीवनाला स्वावलंबनाप्रमाणेच सहकार्याचीहि अतिशय आवश्यकता आहे. सहकार्याने भौतिक संपत्ति निर्माण करता येते एवढेच नव्हे, तर सहकार्याच्या योगाने मानसिक सगुदणांचाहि विकास होत असतो, पण भौतिक दृष्टीने सुखकारक आणि आत्मिक दृष्टीने कल्याणकारक असे सहकार्य हे स्वावलंबनावरच आधारलेले असले पाहिजे. सहकार्य करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये सहभाव अथवा समभाव असवा लागतो. जेव्हा सहकार्य करणाऱ्या व्यक्तीत विषमता असते तेव्हा त्यांपैकी अनुकूल पक्षांत लोभ व हिंसा आणि प्रतिकूल पक्षांत भय व दास्य यांचा प्रादुर्भाव होतो. आणि अशा विषम स्थितीतले सहकार्य हे नामतः कितीहि मधुर भासले तरी रूपतः ते भेसूरच ठरते. सहकार्याची शुद्धता राखण्यासाठीहि स्वावलंबनाची जोपासना करण्याची आवश्यकता असते. स्वावलंबनाने आत्मविश्वास उत्पन्न झालेल्या व्यक्तीत जे सहकार्य निर्माण होईल तेच स्वातंत्र्याला पोषक होईल.

स्वावलंबन आणि समता

सहकार्यात सहभावाचा म्हणजेच समभावाचा समावेश होत असल्यामुळे स्वावलंबन हे समतेच्या प्रथापनेसाठी किती आवश्यक आहे हे सहज समजण्यासारखे आहे. समता म्हणजेच स्वातंत्र्य. याप्रमाणे स्वावलंबनाचे स्वरूप असल्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी स्वावलंबनाची उपासना करणे अपरिहार्य आहे हे उघड दिसून येईल.

आधुनिक कारखानदारी आणि जीवन-स्वातंत्र्य

उपजीविकेच्या साधनांमध्ये परावलंबी असलेल्या समाजांत सहकार्य, समता आणि स्वातंत्र्य यांचे अस्तित्व टिकू शकत नाही, ही गोष्ट जगाच्या सध्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीकडे लक्ष दिले असता स्पष्ट कळण्यासारखी आहे. पाश्चात्य देशांत यांत्रिक उत्पादनाचा आश्रय करून जी नगर-संस्कृति निर्माण झाली आहे तिच्या योगे त्या समाजांतील व्यक्तींचे स्वातंत्र्य संपूर्ण नष्ट झाले आहे, विलक्षण विषमता सर्वत्र पसरली आहे आणि सहकार्याचे जागी स्पर्धा आणि हिंसा यांचे साम्राज्य तेथे माजलेले आज दिसत आहे. पाश्चात्य संस्कृतीच्या या दुरवस्थेला त्यांनी स्वीकारलेली आधुनिक कारखानदारीची पद्धतिच कारण झाली आहे ही गोष्ट

आतां सर्वांस कळून चुकली आहे. भौतिक शास्त्रांच्या संशोधनाचा उपयोग केंद्रीकृत करवान्यांकडे करून पाश्चात्यांनी संपत्तीचें उत्पादन अपरंपार वाढवले खरें; पण त्या उत्पादनांत मानवी जीवनाचा विकास करण्याचें सामर्थ्य नसून त्यामुळे मानवीजीवनाचा विनाशच सर्व प्रकारांनी चालला आहे. ही कारखानदारी-पद्धति व्यक्तींच्या मालकीतून काढून समाजाच्या ताब्यांत दिल्यानें आर्थिक समता निर्माण होईल अशी समाजवादी विचारसरणी आहे. पण रशियाच्या प्रयोगावरून या विचारसरणीतील भ्रामकता, चांगलीच प्रत्ययास येत आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याची गळचेपी भांडवलशाही राष्ट्रांप्रमाणेच कम्युनिस्ट रशियांतहि निरनिराळ्या मिषांनी चालूच आहे. या गळचेपीतून सामान्य जनतेला बाहेर पडण्याचा मार्ग तेथे कोणाला उपलब्ध झालेला दिसत नाही.

केंद्रीकरणानें उत्पादन-सामर्थ्य वाढतें ही गोष्ट खरी असली तरी त्यासाठी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा बळी द्यावा लागतो. पण व्यक्तिस्वातंत्र्याशिवाय संस्कृतीला कांहीच सौंदर्य राहणार नाही ही गोष्ट कधी विसरतां कामा नये. व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकवावयाचें तर उत्पादनाचें केंद्रीकरण करण्याचा मोह सोडून दिला पाहिजे. उत्पादनाचें केंद्रीकरण न करितां जितकें उत्पादन वाढवितां येईल तेवढ्यावरच संतोष मानण्यास समाजांतील व्यक्तींना शिकविलें पाहिजे. याशिवाय सामान्य जनतेचें जीवन-स्वातंत्र्य सिद्ध होणार नाही. महात्मा गांधींच्या खादी-ग्रामोद्योगाच्या चळवळीच्या मार्गे हा जीवन-स्वातंत्र्याचा महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे.

जीवन आणि संपत्ति

समाजांत ज्या वस्तु निर्माण करावयाच्या त्या जीवनाला पोषक असल्या पाहिजेत. त्यासाठी व्यक्तीच्या ताब्यांत राहिल असा उत्पादनाचा प्रकार असला पाहिजे. व्यक्तीचें स्वातंत्र्य ज्या प्रमाणांत कमी होईल त्या प्रमाणांत उत्पादनांत कृत्रिमता, खोटेपणा, विनाशकारिता हे दोष उत्पन्न झाल्या-शिवाय राहणार नाहीत. उत्पादन हे उपभोगासाठी आहे. व्यक्तीला आपल्या जीवनाला उपयोगी अशा वस्तू जर स्वावलंबनानें निर्माण करितां आल्या तर त्यामुळे जीवनाच्या गरजा सरळपणें भागवितां येतील. आधुनिक काळांत कारखानदार, व्यापारी, दलाल, पेढीवाले यांना अवास्तव

महत्त्व प्राप्त झाले आहे आणि वस्तूपेक्षांनाच प्राधान्य आले आहे. यामुळे सामाजिक व्यवहारांत विलक्षण हिंसा पसरत चालली आहे. ही हिंसा थांबविण्यासाठी उत्पादनाचे छोटे छोटे प्रकार शोधून काढले पाहिजेत. मालक आणि मजूर, निर्माते आणि गिऱ्हाईक, कच्चा माल आणि पक्का माल यांतील अंतर शक्य तितकें नाहीसे केल्याखेरीज अर्थक्षेत्रांतील पारतंत्र्य आणि पिळणूक नाहीशी होणार नाही.

ग्रामप्रधान राष्ट्र आणि उद्योगप्रधान ग्राम

पाश्चात्यांच्या नगरसंस्कृतीने जनतेला सर्व प्रकारची गुलामगिरी आली असून व्यक्तीचें महत्त्व नाहीसे झाले आहे. हिंदुस्थानसारख्या खंडतुल्य आणि ग्रामप्रधान राष्ट्रांने पाश्चात्यांचा आदर्श सोडून दिला पाहिजे. आपले राष्ट्र ग्रामप्रधानच राहिले पाहिजे म्हणजे आपल्या समाजांतील व्यक्तींना स्वातंत्र्याचा आस्वाद घेणे शक्य होईल. पण आपली ग्रामे मात्र उद्योगप्रधान बनविली पाहिजेत. आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग करून आपल्या ग्रामीण उद्योगांचें संशोधन व संस्करण करतां येण्यासारखें आहे. ग्रामजीवनाला लागणाऱ्या विविध वस्तूंचें उत्पादन ग्रामांतून विविध व्यक्तींच्या घरी होऊं लागलें तर ग्रामीण जीवन समृद्ध होऊं शकेल.

अहिंसा आणि ग्रामोद्योग

सध्यां जगभर जी हिंसा चालली आहे त्याला आधुनिक युरोपने निर्माण केलेली उत्पादनाची पद्धतिच कारणीभूत झाली आहे. औद्योगिक शहरे आणि त्यांनी उभ्वस्त केलेली ग्रामे, भांडवलवाले कारखानदार आणि निर्धन परावलंबी मजूर, मागासलेले देश आणि आक्रमणशील साम्राज्यवादी राष्ट्रे इत्यादींच्या परस्परविरोधांतून अनेक प्रकारची हिंसा निर्माण होत आहे. या हिंसेचें कोणत्या प्रकारें निर्मूलन होईल यांकडे विचारवंतांचे लक्ष लागलें आहे. समाजांतील उत्पादनपद्धति व्यक्तिप्रधान आणि राष्ट्रे ग्रामप्रधान बनविल्याशिवाय ही सामाजिक हिंसा थांबणे शक्य नाही असा महात्मा गांधींचा संदेश आहे.

हिंदुस्थानांतील बहुसंख्य जनता खेड्यांतूनच राहात आहे. त्या खेड्यांत अन्न निर्माण करण्याचें काम कसेबसे चालले आहे. पण जीवनाला लागणाऱ्या इतर वस्तूहि जर तेथेच निर्माण करितां आल्या तर या

ग्रामांना हिंसेच्या जंजाळात पडण्याचे कारण राहाणार नाही. एकेकाळी ही ग्रामे उद्योगाने भरलेली होती, हे उद्योग नवीन राजवटीत मारले गेले. त्यामुळे हजारों, लाखों लोक बेकार झाले आहेत. याना पुन्हा त्यांच्या खेड्यातच उद्योग देता आले तर पुन्हा खेडी भरभराटील. उद्योग-धंद्यांचे प्राचीन ज्ञान लुप्त होत चालले आहे; त्याचा जीर्णोद्धार करून शास्त्रीयज्ञानाच्या साहाय्याने त्याला नवीन उजळा देता येईल. आणि खेड्या-पाड्यातून निसर्गतः निर्माण होणारी व उद्योगाभावी वाया जाणारी कितीतरी संपत्ति जीवनाचे कारणी लबितां येईल. या उद्योगांना लागणारा कच्चा माल, त्यावर श्रम करण्यास लागणारी मनुष्यशक्ति, आणि तयार मालाला लागणारे गिऱ्हाईक या सर्व गोष्टी खेड्यातच मिळण्यासारख्या आहेत; त्यासाठी दूरवर जाण्याचे कारण नाही. यामुळे हे उद्योग आर्थिक दृष्ट्या सहजच यशस्वी करितां येतील.

जीवनाच्या मूलभूत गरजा भागविण्याचे कामी स्वावलंबी असलेल्या या ग्रामप्रधान जनतेला आपले स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी कोणत्याहि हिंसात्मक साधनाचा अवलंब करावा लागणार नाही. कारण अशा स्वावलंबी खेड्याचा नाश करणे किंवा त्यांना गुलामगिरी स्वीकारवयास लावणे ही गोष्ट सर्वस्वी अशक्य होईल. या ग्रामीण जनतेला आपले आर्थिक स्वावलंबन टिकविण्याची शिकवणूक मिळाली आणि त्यांना सामाजिक जीवनातील सहकार्याची शक्ति समजली ल्हणजे तिला आपले जीवन-स्वातंत्र्य सत्याग्रहाच्या अहिंसात्मक मार्गाने सहज टिकविता येईल.

खादीचे ग्रामोद्योगांतील स्थान

अन्नाच्या बरोबरीने वस्त्राची गरज मनुष्यमात्राला असल्यामुळे खादीचा उद्योग हा राष्ट्रीय जीवनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हिंदुस्थानात बहुतेक ठिकाणी कापूस पिकतो आणि प्रत्येक शेतकऱ्याच्या घरात जर रहाट फिरत राहील तर त्याला आपल्या रिकाम्या वेळात कुटुंबाला लागणारा सर्व कपडा निर्माण करितां येईल. शेतकऱ्याला जोडधंद्याची गरज आहे याविषयी कोणाचाच मतभेद नाही. आणि सूत कातण्यासारखा सोपा, बिन-भांडवलाचा आणि सार्वत्रिक होऊ शकणारा दुसरा धंदा नाही. यामुळे खादीच्या उद्योगाला ग्रामोद्योगाच्या ग्रहमालेत मध्यवर्ती

सूर्याचें स्थान आहे असें महात्माजी म्हणत असतात. वस्त्र हें सतत लागणारें, नेहमी फाटणारें आणि सर्व मनुष्यमात्रास आवश्यक असल्यामुळे याच्या अधिक निर्मितीची भीति नाही आणि बाजारपेठेची चिंता करण्याचें कारण नाही. एका खादीभोंवतीं सुतार, लोहार, विणकर, रंगारी इत्यादी अनेक कारागिरांची मालिका जमत असल्यामुळे खादीच्या प्राणप्रतिष्ठेबरोबर अनेक उद्योगांना जीवन पोंचण्यासारखें आहे.

खादीचा वाढता प्रचार

महात्मा गांधींनी खादीला जी प्रतिष्ठा आणून दिली आहे तिच्यामुळे खादीचा प्रचार वाढत आहे. खेड्यापाड्यांतून सूत कांतण्याचा उद्योग विशेष लाभदायक आहे ही गोष्ट जनतेच्या अनुभवास येऊं लागली आहे. खादीच्या सरंजामांत आणि तन्त्रशास्त्रांत गेल्या वीस वर्षांत विलक्षण प्रगति झाली असून ग्रामसेवकाला खादीच्या द्वारा कोठल्याहि खेड्यांत बैठक मारून राहतां येईल असें निश्चित स्वरूप खादीच्या उद्योगाला प्राप्त झालें आहे.

वस्त्र-स्वावलंबन

खादीच्या उद्योगाचें अगदी शुद्ध आणि परिणत स्वरूप म्हणजे वस्त्र-स्वावलंबन होय. तकली आणि चरखा यात सध्याच इतके शोध झाले आहेत की, हिंदुस्थानांत कोणाहि माणसाला आपली वस्त्राची गरज स्वावलंबनानें भागवितां येणें सहज शक्य झालें आहे. रोज एक तास कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीनें चरख्यावर किंवा तकलीवर सूत कांतण्याचा संकल्प केला तर कुटुंबाचे वस्त्रस्वावलंबन होतें. वैयक्तिक उत्पादनाची ही आदर्श परिसीमा झाली.

वस्त्र-स्वावलंबनाचा कार्यक्रम शहरांतूनहि बऱ्याच प्रमाणांत होण्यासारखा आहे. शहरांतील मध्यम वर्गातील स्त्री-वर्गाला पुष्कळ फुरसत असते आणि त्यांनीं वस्त्र-स्वावलंबन करण्याचें ठरविलें तर त्यांच्या आर्थिक जीवनांत महत्त्वाची सुधारणा झाल्याशिवाय राहणार नाही.

उत्पादनाची दृष्टि सोडली तरी कलेच्या दृष्टीनेंहि वस्त्र-स्वावलंबनाचें महत्त्व कांहीं कमी नाही. लहान मुलांमुलींना सुंदर सूत कातण्याची कला शिकविली तर तिचा त्यांच्या जीवनावर किती चांगला परिणाम होईल बरे ?

सूत्रयज्ञाचे स्वारस्य

ज्यांना आर्थिक दृष्टीने सूत कातण्याची गरज नाही अशा वर्गानेहि सूत्रयज्ञाची दीक्षा घेण्याची आवश्यकता आहे. जीवन हे परिश्रमावरच परिपुष्ट होत असते. शारीरिक परिश्रम टाळण्याच्या मोहांतूनच जगांत विविध प्रकारची विषमता आणि पिळणूक निघालेली आहे. मानवमात्राची प्रतिष्ठा परिश्रमानेच सिद्ध व्हावयाची आहे. त्या परिश्रमाचे प्रतीक म्हणून सूत्रयज्ञाची कल्पना महात्मा गांधींनी राष्ट्राला दिली आहे. यज्ञकर्म हे त्रिविध फल देणारे असते. यज्ञकर्माने कर्त्याच्या जीवनाचे धारण होतें. यज्ञकर्मांमुळे लोकसंग्रह साधतो आणि यज्ञकर्मांचे योगाने कर्त्याच्या चित्ताची शुद्धि होते. सूत्रयज्ञांतहि या त्रिविध फलांची प्राप्ति होत असते. सूत कातणाऱ्याच्या देहाचे आच्छादन होत असल्याने जीवन-धारणाचे फल मिळतें हे उघडच आहे. आपले वस्त्र आपल्या परिश्रमाने निर्माण करीत असल्यामुळे सूत कातणारा कोणाच्या श्रमांचा अपहार करीत नाही; यामुळे तो समाजात कोणत्याहि प्रकारचा विग्रह निर्माण करीत नाही. उलट लोकसंग्रह होईल अशीच प्रवृत्ति निर्माण करितो. आणि सूत कातण्याच्या कर्माबरोबर चित्तात दरिद्रनारायणाशी एकरूप होण्याची साधना चालवावयाची असल्यामुळे कातणाऱ्याच्या चित्ताची शुद्धि होत जाते. अशा रीतीने धारण, संग्रह आणि शुद्धि या तीनहि फलांचा लाभ करून देणारा सूत्रयज्ञ सांस्कृतिक दृष्टीने सर्वांनी अंगीकारण्यासारखा आहे.

कर्माची योग्यता त्यात ज्ञान, सौंदर्य आणि शुचिता किती प्रगट झाली यावर असते. सूत कातणारानेहि या गोष्टीकडे अगत्यपूर्वक ध्यान दिले पाहिजे. कर्मातील सर्व प्रक्रियांकडे बुद्धिपूर्वक अवधान दिल्याने त्या कर्माला ज्ञानपूर्वकता लाभते. ज्ञानपूर्वक केलेल्या कर्मात सौंदर्याची प्रतीति येऊ लागते. जेथे ज्ञान व सौंदर्य ही प्रकटली तेथे शुचिताहि आलीच असे समजण्यास प्रत्यवाय नाही.

ग्रामसेवकांस विनंति

महाराष्ट्रांत सध्यां खादीचा प्रचार सारखा वाढत आहे. अशा वेळीं ग्रामसेवकांना माझी प्रेमाची विनंति आहे की, त्यांनी खादीशास्त्रांत प्रवीणता संपादावी; म्हणजे त्यांना खादीच्याबरोबरच अहिंसात्मक जीवनाचा प्रचार करण्याची शक्ति येईल.

प्रपंच आणि कर्मयोग

लोकमान्य टिळक यांच्या गीतारहस्यांत 'कर्मयोग' प्रतिपादित गेल्या-
नंतर जुन्या मताच्या वेदान्ती मंडळींना ब्रह्मज्ञानाची महती कमी झाल्या-
सारखे वाटल्यामुळे त्यांनी त्याचा निषेध सुरू केला. ब्रह्म निलंब आणि
निष्क्रियच राहिले पाहिजे; लोकसंग्रहाचे लेढगे ज्ञानी पुरुषाच्या गळ्यांत
काय म्हणून ? अशी हाकाटी सुरू झाली. याच्या उलट नव्या मताच्या
संसारी मंडळींना आपल्या प्रपंचाची हीनता काढून टाकून त्याला मोक्षाच्या
भूमिकेवर ज्ञानाच्या शेजारी मानाने मिरवण्याची संधि मिळाल्यासारखे
वाटून त्यांनी 'कर्मयोगा'चा नेटाने पुरस्कार सुरू केला. तेव्हापासून
स्वार्थाला लोकसंग्रहाचे आणि प्रपंचाला कर्मयोगाचे उजळ स्वरूप मिळ-
ण्याची सोय झालेली आहे असे संसारी लोकांना वाटू लागले आहे.

ही चलती की वंचना ?

कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ आणि मोक्षापेक्षा लोकसंग्रह अधिक
मूल्यवान् या सिद्धान्तावरून त्यागापेक्षा भोग श्रेष्ठ आणि अनासक्तीहून
आसक्ति उच्च प्रकारची, असे सिद्धान्त निर्माण होऊन त्यांचा फैलाव
जारीने चालला आहे. 'कर्मयोगा'ची इतकी लोकप्रियता पाहून विचारी
माणसाला सहज संशय येऊ लागला आहे की, बुद्ध आणि ख्रिस्त, शंकर
आणि रामानुज, ज्ञानेश्वर आणि तुकाराम यांच्या पेक्षा श्रेष्ठ प्रतीचे लोक
एकाएकी या काळांत उत्पन्न झाले आहेत काय ? रामदास आणि लोक-
मान्य यांच्या तत्त्वज्ञानाचा हा विजय म्हणजे मानवी समाजाच्या पूर्णतेची
प्रसादचिन्हें तर नव्हेतना ! पण आर्थिक उपासमारीने चाळलेली तळमळ,
राजकीय गुलामगिरीने लादलेली लाचारी, ध्येयहीन हृदय आणि सुखहीन
जीवन यांमुळे मासणारी भेसुरता या दृश्याकडे पाहिले म्हणजे ही 'कर्म-
योगा'ची चलती केवळ वंचना आहे असे उघड झाल्याशिवाय राहात
नाही. पोटासाठी वाटेल त्या अधम मार्गाचा स्वीकार करण्यांत अपमान
मानण्याची वृत्ति नाहीशी झाल्याने समाजांतील स्वाभिमानवृत्तिच नाहीशी

होत आहे. आणि स्वाभिमान टिकविण्याची आवश्यकताच नाहीशी झाल्यावर तत्त्वज्ञानाची चर्चा कोणी कोणासाठी करावयाची !

जगणं म्हणजे जीवन नव्हे. मानाने, ध्येयवादाने जगणं हें जीवन होय. अपमानाने मिळणारीं सुखें लोलुपतेने मिळवूं इच्छिणारा मनुष्य 'कर्मयोग' समजण्याला देखील पात्र नाही. तो केवळ पोटाची पामर होय. श्रेयार्थी जीवाची अशा जीवनाकडे कधीच प्रवृत्ति होणार नाही. पुरुषार्थासाठी ज्याला जगावयाचें त्याचें जीवन आणि केवळ सुखासाठी ज्याला जगावयाचें त्याचें जीवन यात कधीच न मिटणारा विरोध आहे. धर्म, शास्त्र, तत्त्वज्ञान हें पुरुषार्थासाठी आहे. गुलामांना यांची गरज नसते. मिळाल्या भाकरीचे मालक ते. मिळेल ते खाऊन आशाळभूतपणाने आणखी कसे पदरांत पडेल याची वाट पाहणाऱ्याला ज्ञानाची कदर नाही, कर्माची खटपट नाही. ज्याला कांही मिळवावयाचेंच नाही त्याला कांही घालविण्याची भीतिच नाही. मेल्या मनाच्या या माणसांना सत्तेची गरज नाही. सत्याची तळमळ नाही. त्यागाची उठाठेव अशाना कशासाठी सुचावी !

शब्दार्थाची भूल

प्रपंच आणि कर्मयोग यांत दास्य आणि स्वातंत्र्य, अंधकार आणि प्रकाश इतका आत्यंतिक भेद आहे, नितांत विरोध आहे. जगण्यासाठी कोणतीहि किंमत देऊन जगणारा दुर्बल माणूस हा प्रपंच करतो. पण जीवनाच्या उच्च विकासासाठी देहीद्रयांना अखंड राबविणारा पुरुष कर्मयोग करतो. दुबळ्यांचा प्रपंच. वीरांचा कर्मयोग. प्रपंच सत्य-असत्य, उच्चनीच, वर्ज्य-अवर्ज्य हा भेद मानात नाही. त्यागाची भाषा त्याला रुचत नाही. क्लेशाची कल्पना त्याला सहन होत नाही. उलट कर्मयोग हा असत्याचा त्याग करितो, उच्चतेचा पुरस्कार करतो. क्लेशाची कमाल करून जीवनाची ध्येयें सत्यसुष्टीत प्रतिष्ठित करतो. कर्मसंन्यासी आणि कर्मयोगी हा भेद निराळा आहे. प्रपंचांत लोळणारा तो कर्मयोगी व ध्येयाचें मागें धांवणारा तो कर्मसंन्यासी ही भयंकर भूल आहे. कर्मसंन्यासी आणि कर्मयोगी हे दोघे वीर आहेत. दोघेहि पुरुषार्थी आहेत. ध्येयवादाचें वेड लागलेले, ध्येयासाठी जीवनांतील सर्व सुखांची आहुति करणारे असे ते

दोषे शूर वीर महात्मे ओढत. लोभी प्रापंचिकांनीं यापैकी कोणत्याहि भूमिकेकडे पाहण्याची गरज नाही.

कर्मसंन्यासी हा जीवनातील सर्व सुखें तोडून केवळ ध्येयवादांत-ध्यानांत मग्न असतो. त्या ध्येयध्यानातून तो जीवनाची उत्तमोत्तम साध्य शिखरें शोधून आत्मसात करतो. कर्मयोगी हा ध्येयवाद आचरणांत आणण्याच्या विशाल साधनेंत व्यग्र असतो. मानवजातीला जीवनाच्या गौरीशंकरावर नेण्यासाठी राजमार्ग निर्माण करण्याचें कार्य तो करित असतो. कर्मसंन्यासी महात्म्याच्या ध्यानाने जीवनांत उदात्त कल्पनांचे वोर मुरू होतात. कर्मयोगी महात्म्याच्या त्यागाचरणानें, सत्यसाधनानें, प्रेमसेवेनें मानवी जीवन हें दैवीजीवनाचें अंग बनून जातें. यांचा भेद केवळ तात्त्विक आहे. कर्मसंन्यासी ज्ञानी असतो. त्याचे ध्यानानेच लोकसंग्रह होतो. कर्मयोगी ज्ञानी असतो. त्याचे कर्मानें देखील लोकसंग्रह होतो. ज्ञान, वैराग्य व आत्मानुभव यांत परिणति दोघांची सारखीच. कर्मयोगाच्या स्तुतीनें हुरळून जाऊन आपल्या प्रपंची वृत्तीलाच धन्य समजणारा मनुष्य आपली मोठीच फसवणूक करून घेतो. त्याने पक्कें ध्यानात ठेवावें कीं, आपला प्रपंच हा 'कर्मयोग' नव्हे.

हें पोटभरूचें तत्त्वज्ञान नव्हे

'रामदासांनीं 'प्रपंच' करावयाला सांगितला आहे,' 'लोकमान्यांनीं कर्मयोग' प्रशंसिला आहे,' 'मगवान् कृष्णांनीं जनकांना श्रेष्ठ ठरविलें आहे' या वाक्यांचा वारेमाप उपयोग ऐकला म्हणजे माणसाच्या मनाच्या कोतेपणाची कीव येऊ लागते. देवाच्या सख्यत्वासाठीं सर्वही अर्पण करून शेवटी प्राणहि वेचण्याचा उपदेश करणाऱ्या रामदासांचा 'प्रपंच' करण्याचा उपदेश पाळणाऱ्याची धन्य होय परंतु 'नेटका प्रपंच' करावा म्हणून सांगणाऱ्या रामदासांच्या या आधुनिक शिष्यांनीं दोन लक्ष रुपये मिळवून मग देशभक्तीत पडावें आणि संसारांत नष्टपणानें वागावें असे जरी सांगितलें तरी रामदासांनी 'नेटका प्रपंच' सांगितला तो हा नव्हे, हें साधकाला सहज समजण्यासारखें आहे. इंद्रियनिग्रह, परमेश्वरनिष्ठा आणि अखंड शुचिता यांचा ध्यास घेतलेल्या रामदासांच्या उपदेशांत आपल्या हीन मनोवृत्तीनें दुराचार आणि स्वार्थ यांचें मिश्रण केलें तरी ते राम-

दासांच्या नांवाने कोणी ऐकून घेणार नाही. लोकमान्यांच्या ' कर्मयोग ' शास्त्राने आधिभौतिक सुखवादाचे खंडन केले आहे, हे प्रपंची मनुष्याला विसरणे सोईचे वाटले तरी ' गीतारहस्या ' चा आधार त्याला कधीच मिळणार नाही. कारण कर्माचे महत्त्व लोकमान्यांनी वर्णिले असले तरी निष्कामतेचे पथ फारच कडकपणे त्यांत सांगून ठेविले आहे. पोटभरू माणसाचे ते तत्त्वज्ञान कधीच होऊ शकणार नाही. भगवंताच्या नांवाने शाश्वत आचरण्यास प्रवृत्त झालेल्या पामरांनी भगवंतांच्या नांवानेच नवनीतीचा प्रसार करणाऱ्या लैंगिक स्वातंत्र्यवादी पंथाला आपला बंधु म्हणून अवश्य जवळ करावे. भगवंतांचा गीतोपदेश या दोनही मनोवृत्तीहून अत्यंत उच्च, शुद्ध आणि पवित्र आहे.

इंद्रियांच्या विलासांत मग्न राहणाऱ्या प्रापंचिक पामराला जीवनाचा उदात्त ध्येयवाद दाखवून त्याला संयमाच्या द्वारां स्वतःबरोबर सर्व विश्वाला सात्त्विक सुख, मानसिक आनंद, बौद्धिक शुद्धता आणि आत्मिक शांति यांची इहजन्मीच अखंड प्रतीति मिळवून देण्यासाठी गीतेची प्रवृत्ति आहे. रामदासांचे सारे जीवन आणि मठसंस्थापन व संप्रदायचालन याच कार्यासाठी झाले. आधुनिक काळी दुर्बल झालेल्या समाजाला श्रेष्ठ पुरुषार्थाचा अंशभाक् करण्यासाठी, त्यागाला उत्सुक आणि पराक्रमाला सोत्साह बनविण्यासाठी तोच जीवनयोग लोकमान्यांनी पुन्हा प्रकट केला.

तडजोडीने सत्य तुटते

या ' कर्मयोगा ' चे हे दिव्य स्वरूप समाजाने समजून घ्यावे. आपली विचारहीनता टाकावी. अन्यायांचे नृत्य समोर चालले असता आपल्याच क्षुद्र विलासांत मग्न राहू नये. साऱ्या समाजालाच आपल्या जीवनध्येयाची जाणीव उत्पन्न होईल आणि सारे लोक पुरुषार्थी होतील अशी खटपट होईल तरच त्यांना ' कर्मयोग ' समजला.

प्रपंची जसा कर्मयोगी नव्हे तसेच प्रपंची पुरुषाचे सुख म्हणजेच केवळ जगत्कल्याण नव्हे. प्रपंची पुरुषांचा ध्येयवाद व्यवहाराने रूढ होतो. तडजोड सुरू झाली की सत्य तुटते आणि असत्य जडते. उच्चता जाते आणि

हीनता प्रवेश करते. व शेवटी 'प्रपंच गेला हातींचा, लेश नाही परमार्थाचा' अशी केविलवाणी स्थिति होऊन तो जीवन्मृत होऊन पडतो.

निश्चयी, धृतिमान् त्यागैकनिष्ठ असा कर्मयोगी विश्वजीवनांत आपल्या अहंकाराचा विलय करून जीवन्मुक्त होतो हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे.

कर्मयोग आणि 'नेटका प्रपंच'

लोकमान्यांनी केवळ कर्म करावयास सांगितले नाही आणि समर्थानी 'प्रपंच' करावयाचा उपदेश केला नाही हे खरे असले तरी लोकमान्यांच्या 'कर्मयोगी' कल्पनेत गृहस्थांचे कर्म आवश्यक मानले आहे आणि समर्थींच्या उपदेशांत संसारी पामराला 'नेटका प्रपंच' करावयास सांगितले आहे यांत संशय नाही. यामुळे पोटभरूपणाहून कांहीं निराळे वैशिष्ट्य 'कर्मयोगात' अथवा 'नेटक्या प्रपंचांत' असले पाहिजे हे उघड आहे.

साधना सुलभ, सहज व रोचक हवी

अध्वात्मवाद हे एक जीवनाचे अत्यंत उच्च दर्शन आहे. मनुष्य हा त्या दर्शनाचा एक द्रष्टा आहे. प्रत्येक जीवनांत हा परम अर्थ जाणला जाऊन जीवनाची परिपूर्णता व्हावी हे अध्वात्मवादाचे म्हणणे आहे आणि ते मनुष्यजीवनाचे परिणत होणारे रूप आहे. तथापि या दर्शनाची साधना मानवी जीवनांत प्रत्येकी आणि सामुदायिकी झाली पाहिजे. विश्वाशीं एकरूप होणे ही स्थिति ध्येयरूप असली तरी व्यक्तीच्या अधिष्ठानावरच ती उभी राहावयाची आहे. शिवाय ध्येयदर्शन पूर्ण होईपर्यंत, अनेक विरोधी कल्पनांचा गोंधळ व्यक्तीच्या हृदयांत चालू राहिलेला असतो. या सर्व गोंधळातून यशस्वितेने बाहेर पडण्यासाठी साधनेचा दीर्घक्रम अवलंबावा लागतो. ही साधना सामान्य माणसालाहि साधतां येईल इतकी निदोषी आणि सुलभ, रोचक आणि सहज असली पाहिजे. 'कर्मयोग' अथवा 'नेटका प्रपंच' या साधनमार्गात हीच दृष्टि राखलेली

आहे. मानवी जीवन जर साधले तर दिव्य आनंदाचे आगर होईल आणि न साधले तर अशांततेचे माहेरघर बनेल. शरीराचे पोषण झाल्या-शिवाय मनाचे धारण होणार नाही आणि मानसिक धृतीशिवाय आत्मिक स्थिति आटोक्यांत येणार नाही अशी सामान्यतः परिस्थिति असल्यामुळे व्यक्तीच्या वारेमाप धांवणाऱ्या प्रवृत्तींना एकसूत्रीपणा देण्यासाठी आवश्यक प्रवृत्तीची प्रथम ओळख करून घेण्याचा उपदेश अपरिहार्य होतो. अनेक प्रवृत्तिसमूहांतून आवश्यक प्रवृत्तीची निवड करावयास लागले की, बेताल मनाला शिस्त लागत जाते. आणि मग अधिक इष्ट प्रवृत्ती कोणत्या यांचे संशोधन करावयास सत्रड मिळते.

व्यक्तीला समाज सोडतां येत नाहीं

प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, वस्त्र, शिक्षण, आरोग्य, काम, क्रीडा यांच्या प्रवृत्ती आवश्यक आणि अपरिहार्य आहेत. अर्थात् आयुष्याच्या साधनेला आरंभ करावयाचा त्यांत या प्रवृत्तींची हेळसांड करून चालणार नाही. एखादी अपवादात्मक व्यक्ति समाजाचा सर्वस्वी त्याग करून अरण्यवास करील तर केवळ वनचर पशूप्रमाणे झाडपात्यावर शरीर धारण करू शकेल. आच्छादनाची गरज नाही आणि कामवृत्तीचा जय झाल्यामुळे कुटुंबविषयक यातायात नाही अशी होई शकेल. तथापि जन्मापासून अशा व्यक्तीला अरण्यांत जातां येणार नाही. धांवण्याफिरण्याची व थोडाफार विचार करण्याची योग्यता येईपर्यंत तिला समाजांतच राहावे लागेल. इतरांच्या सेवेचा स्वीकार केल्याशिवाय केवळ स्वतःच्या प्रयत्नांने तिलाहि अगदी प्रारंभापासून जगतां येणार नाही. परंतु संपूर्ण शरीराचा सोडून समाजाला सर्वथा नाकारून निघून गेलेल्या या व्यक्तीची अपवादात्मक गोष्ट वगळली तर बाकीच्या सर्व व्यक्तींना कोणत्याना कोणत्या प्रकारे समाजसंस्थेची गरज आहेच. म्हणून समाजसंस्थेचे धारण ज्याने होईल अशा प्रकारच्या व्यक्तिजीवनाचा त्यांनी प्रथम मार्ग शोधला पाहिजे. अर्थ आणि काम या वैयक्तिक प्रवृत्ती आहेत. यांचा समूल त्याग सर्व समाजाला एकदम करतां आला तर ठीक आहे. परंतु तो शक्य नाही हे दिसत असल्यामुळे त्यांची तृप्ति करणे हे न्याय्य आहे. पण प्रत्येक व्यक्ति जर आपल्या तंत्राप्रमाणेच अर्थ, काम शोधू लागेल तर या

व्यक्तिवादानें अर्थ-कामांची प्रत्येक व्यक्तीला आवश्यक तितकी प्राप्ति होईल काय ?

व्यक्तिस्वार्थास समाजहिताची गरज

समाजाच्या अनेक सहस्रकांच्या अनुभवानें शहाणा झालेला इतिहास आणि त्या इतिहासानें स्थिर झालेली मनुष्यांतील व्यवसायात्मिक बुद्धि ही या प्रश्नाला स्पष्टपणें नकारात्मक उत्तर देत आहेत. व्यक्तीला व्यक्तीचें सुख साधण्यासाठीं देखील व्यक्तिवादी राहतां येत नाही. आपल्या सुखासाठीं देखील त्याला स्वार्थी राहून चालत नाही. सर्व समाजाच्या परस्पर-सहकाराशिवाय व्यक्तीला आपणांस इष्ट वाटणारी सुखें मिळत नाहीत या दर्शनानेंच व्यक्तीनें आपल्या सुखवासनेवर सामाजिक सुखाला मान्यता देण्याचें नियंत्रण शहाणपणाच्या स्वार्थानें मान्य करणे भाग आहे असें उघड होतें. हें समाजनियंत्रण कोणत्या स्वरूपाचें असावें याच्या विचारातून आणि प्रयोगांतून धर्मवृत्ति निघाली आहे. आणि अर्थकाम यांचा व्यापार संवादीरूपाने चालण्यासाठीं धर्मानें घालून दिलेल्या मर्यादेंतच त्यांनी वागलें पाहिजे. अर्थ आणि काम यांत अर्थाला म्हणजे शरीर-पोषणात्मक कर्माना अधिक महत्त्व आहे. कारण शरीरच ज्याला पोसतां येत नाही त्याला इतर कामविषयक कल्पनांची कशी तृप्ति करतां येणार ? यासाठी उदरपोषण करण्याचे ज्ञान प्रथम मिळविलें पाहिजे. त्या ज्ञानालाहि समाजधर्माचे दृष्टीनें शुद्ध करून घेतलें पाहिजे. नाहीतर केवळ उदरपोषणहि साधणार नाही. कसेंहि करून उदरपोषण करून घेणें ही व्यक्तिवादी, प्रपंची, पोटभरू दृष्टि; ही अशास्त्रीय, अनिष्ट, आणि अधःपाताकडे नेणारी आहे. समाजधर्माचे दृष्टीनें शुद्ध अशा मार्गानें उदरपोषणाचा व्यवसाय करणें ही कर्मयोगाची दृष्टि. केवळ पोट भरणें याचा उद्योग तो 'कर्म' या नांवाला पात्र. समाजधर्मानें परिपूत झालेल्या मार्गानें पोट भरणें याला 'कर्मयोग' म्हणावयाचें. केवळ पोटभरूला देखील अर्थशांति आर्था करावी लागते. कामशांति त्यानंतर. परंतु पोटभरू जसा 'कर्मयोगी' नव्हे तसा प्रत्येक कामशांति करणारा 'गृहस्थधर्मी' नव्हे. अर्थसाधनेला जसें समाजधर्मानें नियत केलें पाहिजे, तसेंच काम-शांतीलाही समाजधर्माच्या नियंत्रणाखाली राहिलें पाहिजे. ज्या अर्थसाध-

नेने समाजांतील जास्तीत जास्त लोक अर्थशांति मिळवू शकतील ती साधना उत्तम व ती प्रत्येकानें आचरली पाहिजे. त्याचप्रमाणें ज्या कामसाधनेने समाजांतील जास्तीज जास्त व्यक्तींना कामशांति मिळू शकेल ती काम-साधना मान्य समजून प्रत्येकानें तीच आचरली पाहिजे. अर्थकामांची व्यक्तीच्या आवश्यक प्रवृत्तींत गणना करून समाजधर्म शोधून काढणाऱ्या लोकांनीं—समाजधर्मचिंतकांनीं—जी व्यवस्था निर्माण केली असेल तो त्या काळचा समाजधर्म होय.

समाजधर्माचा पाया कोणता ?

व्यक्तिवादी विचारसरणीचे पुरस्कर्त्यांस देखील हा समाजधर्म अथवा समाजवाद मान्य करणें भाग पडतें. सामान्यतः पोटभरू मनुष्य हा सुखवादी आणि स्वतःपुरतेंच पाहणारा असतो. त्याला त्याच्याच गृहीत कृत्यांवरून समाजसुखवादी बनण्याची आवश्यकता प्रतिपादणे हें 'कर्म-योगा'चें पहिलें कार्य आहे. 'नेटका प्रपंच' शिकविण्यांत समर्थींचा हाच कटाक्ष आहे. समाजांत भोळे आणि भामटे यांची जोडी समांतरपणाने आढळत असल्यामुळे भामट्यांना ओळखून काढणें आणि त्यांचें स्वरूप भोळे लोकाना उघड करून सांगणें हें एकंदर समाजाच्या फार हिताचें आहे. कोणत्याहि उच्च तत्त्वज्ञानाचा आपल्या स्वार्थाकरितां उपयोग करण्याची भामट्यांची शक्ति अवर्णनीय आहे. भामट्यांना स्वार्थ साधा-वयाचा तर असतोच. सुख, स्वतःचें सुख हे तर त्यांचे ध्येय असतेंच; पण आपण सुखाच्या मार्गे लागले नाही हेंहि दाखवितां आलें व प्रतिष्ठा मिळवितां आली तर मिळवावी हाहि त्यांचा हेतु असतो; जें ज्या वेळीं समाजांत प्रतिष्ठित समजले जात असेल त्याचा पुरस्कार करून आपलें स्वार्थी तट्टू पुढें दामटावयाचें अशी त्यांची नीति असल्यामुळे भोळे लोक सहजच अशा भामट्यांचें भक्ष्य होतात. तथापि भोळ्यांचें अज्ञान घालवून त्यांना विचार—संपन्न बनविणें एवढेंच भामट्यांच्या विरुद्ध शस्त्र वापरणें योग्य असल्याने 'कर्मयोग' कल्पनेची ही स्पष्टता आवश्यक वाटते. समर्थींनीं या भामट्या लोकांचें स्वरूप तर जागोजाग उघड केलेंच आहे. पण भोळ्या व दुर्बल लोकांनीं ज्ञानी आणि बलवान् बनावें यासाठीं या सर्व लोकांना योग्य उपदेश केला आहे. पोट भरण्याची

आवश्यकता जर सिद्ध आहे तर समाजांतील सर्व घटकांना योग्य प्रकारे पोटाळा मिळाले पाहिजे या तत्त्वाचा अवश्य अंगीकार केला पाहिजे. समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीला कष्ट करून अन्न मिळविण्याची संधि मिळेल अशी समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे समाजधर्माचे कार्य होय आणि या समाजधर्माचे नियंत्रण न मानणारी कोणतीही व्यक्ति कितीही बुद्धिमान आणि सामर्थ्यसंपन्न असली तरी ती 'कर्मयोगी' म्हणतां यावयाची नाही. समाजसंस्थेतील प्रत्येक घटकाला आपल्या भरणपोषणाची सारखी संधि असली पाहिजे हे समतेचे तत्त्व या समाजधर्माचा पाया आहे.

समर्थाचा 'विवेकयोग' समजून घ्या

ज्या व्यक्ती किंवा जो व्यक्तिसमूह या तत्त्वाचा स्वीकार करणार नाही तो इतरांच्या या न्याय्य हक्काची पायमल्ली करणारा असल्यामुळे 'कर्म योगी' या नांवाला पात्र नाही. त्याचा प्रपंच विवेकाने चालला आहे असे म्हणता यावयाचे नाही. प्रपंच करावा म्हणून सांगणाऱ्या राम दासांनी या दृष्टीनेच पोटाच्या उद्योगाची तजवीज आधी करावयास सांग असतांना 'आधी प्रपंच करावा नेटका' असा शब्दप्रयोग केला आहे 'नेटका' प्रपंच कशाचे करितां येईल या प्रश्नाला त्यांनीच दिलेले उत्तर प्रपंची समर्थभक्तांनी लक्षांत ठेविले पाहिजे. 'प्रपंच मुळीच नासका' असे म्हणून तो 'विवेक करावा नेटका' असा विवेकयोग स्पष्ट सांगितला आहे. इतरांच्या जीवनाचा विचार न करतां केवळ नष्टपणाने गडग संपात्ति मिळविण्यास सांगितले नाही. अर्थसाधनेत ज्याप्रमाणे सर्व व्यक्ती समानतेचे तत्त्व लावणे अवश्य आहे त्याचप्रमाणे कामसाधनेतही स्त्रीपुरुषां भेद न करतां दोघांनाही समानतेचेच तत्त्व लावण्याची तय ठेविली पाहिजे. अर्थसाधनेत ज्याप्रमाणे कोणाही एका व्यक्तीने वर्गाने आपल्या सुखासाठी दुसऱ्या व्यक्तीचे वा वर्गाचे शोषण करि कामा नये त्याचप्रमाणे कामसाधनेत पुरुषांनी स्त्रीवर्गाला केवळ आपल्या उपभोगाचे साधन म्हणून मानतां कामा नये. स्त्रीचे स्व अस्तित्व मान्य करून तिच्या आर्थिक गुलामगिरीतून तिला मुक्त ठेवावे पाहिजे. कोणताही पोटभरू जसा 'कर्मयोगी' नव्हे त्याचप्रमाणे प्रत्येक विवाहित पुरुष 'गृहस्थधर्मी' आहे असे समजतां कामा नये. ख

अर्थिक सत्ता नसतां तिच्या वृत्तीचा संकोच करून केवळ तिच्याकडून दासीकर्म करवून घेणें हा स्त्रीवर अत्याचार आहे. स्त्री ही पुरुषाची भोग्य-वस्तु नाही. पुरुष हा स्त्रीचा स्वामी नाही. आदर्श गृहस्थधर्मांत पुरुष हा गृहाचा स्वामी व स्त्री ही गृहाची स्वामिनी असते. या स्वामिनीपदावरील स्त्रीचा हक्क धर्मतः मान्य केल्याशिवाय 'गृहस्थ-धर्म' उत्पन्न होत नाही. स्त्रीचें स्वतंत्र स्थान मान्य करूनच पुरुष स्त्रीच्या स्वेच्छेनें, प्रेमानें मिळालेल्या सहकार्याने आपला जीवनधर्म पुढें नेऊं शकतो. पुरुषाला जर धर्म नसेल तर स्त्री त्याची 'सहधर्मिणी' कशी होईल? स्त्री आणि पुरुष यांना आपापल्या धर्माची जाणीव झाल्यावर एकमेकांच्या सहकारितेनें त्यांना जीवन-धर्म आचरितां येईल, अशा प्रज्ञामती, स्वातंत्र्यवती स्त्रीला गृहिणी हें नांव सार्थ शोभेल. स्त्रीवर पुरुषाचा हक्क तर नाहीच. पण अधर्मानें वागणाऱ्या पतीला सत्याग्रहपूर्वक धर्मदर्शन करविणें हे पत्नीचें महनीय कार्य आहे. या कार्याला लायक होण्याच्या सर्व संधी तिला मिळाल्या पाहिजेत आणि या साठी तिचें समाजातील स्वतंत्र स्थान सर्व पुरुषांनीं मान्य केलें पाहिजे.

नेटक्या प्रपंचाचा खरा अर्थ

अर्थकामांच्या आवश्यक प्रवृत्ती अशा रीतीनें समाजधर्माच्या समता-तत्त्वानें नियंत्रित केल्या म्हणजे मनुष्याच्या अत्यंत तांतडीच्या वृत्ती ताब्यांत येण्याची सोय होईल. तथापि मनुष्याच्या मनांत केवळ या शारीर जड वृत्ती-चाच अंमल चालतो असें नाही. शरीर आवश्यक असल्यामुळे शरीराचें देणें शरीराला दिलें पाहिजे हें खरें; पण शरीराचें देणें देत असतां मनुष्याला आपल्या दुसऱ्याहि कांहीं सूक्ष्म भावनांकडे नजर द्यावीशी वाटते. प्रेम ही एक मानवी वृत्ति अगदीं उपजतच आहे. केवळ जड भोगांनीं मनाचें समाधान होऊं शकत नाही. यामुळे प्रेमाच्या प्राप्तीसाठीं माणूस तळमळत असतो, आणि प्रेमपूर्तीसाठीं तो शारीरिक भोगांचा स्वेच्छेनेच त्याग करितो. इतकेंच नव्हे तर तो क्लेशांचा स्वीकार करण्यासहि तयार होतो. प्रेमवृत्तीला तटस्थ, समाज या संस्था पोषक होत जातील तर समाजधर्माचें नियंत्रण मनुष्य मानदानें स्वीकारण्यास तयार होईल. या प्रेमवृत्तीचा परि-पाक सर्व विश्वजीवना इतका होण्याची शक्यता असल्याकारणानें या विश्व-रूपाशीं एकरूप होण्याची वृत्ति मनुष्यांत जी सूक्ष्मरूपानें वावरते तिला

व्यापक आणि प्रत्यक्ष रूप देणें हें समाजधर्माचें अंतिम ध्येय झालें पाहिजे. शरीराचें देणें शरीराला देत गेल्यानें जसें शरीराच्या जाचांतून मनुष्याला स्वातंत्र्य मिळत जाईल तसें प्रेमस्वरूपाचें दर्शन घेण्याचें त्याचें सामर्थ्य वाढत जाईल. या प्रेमदर्शनांत मानवी आत्म्याला अखंड शांति मिळत असल्यानें समाजधर्माचेंहि मोक्ष हें ध्येय आपल्याकडच्या संतऋषींनीं मानलेलें आहे आणि त्याचेवर दृष्टि ठेवूनच समाजधर्म सांगितला पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष आहे. या समाजधर्मालाच शरण जाऊन व्यक्तीनें आपला व्यक्तिधर्म निवडला पाहिजे आणि आपल्या सर्व वासनांना या धर्मांनें शुद्ध करून आपल्या मोक्षाची तयारी केली पाहिजे असा या 'कर्मयोगा'चा अथवा 'नेटक्या प्रपंचा'चा इत्यर्थ आहे.

गीतेचें धर्म-जीवन

अमृतस्यैष सेतुः

जीवनाचे दोन मार्ग आहेत. आंधळेपणानें कर्माची आवृत्ति करीत राहण्याचा दीक्षणासनं मार्ग आणि डोळसपणानें कर्म आचरून आत्म्याची अनावृत्ति प्राप्त करून घेण्याचा उत्तरायण मार्ग. पहिला मार्ग केवळ कृष्णपक्ष होय. या मार्गात जीवनध्येय अस्पष्ट होत होत शेवटी पूर्णपणें अदृश्य होतें. दुसरा मार्ग शुक्लपक्ष आहे. जीवनाचें ध्येय अधिक प्रगट होत होत शेवटीं या मार्गात तें पूर्ण आविष्कृत होतें. जीवनाच्या या द्विविध गती शाश्वत आणि सनातन आहेत. जीवन हें ऊर्ध्वगामी आहे. क्रमाक्रमाने तें उत्तर, उत्तम होत जाणें यांतच त्याची सफलता आहे, जीवन हें गतिशील असल्यामुळे त्याची ऊर्ध्व गति थांबली तर केवळ स्थितिशील न राहतां तें अधोगामी होते. या ऊर्ध्व गतीसाठीं जीवनाच्या सर्व कर्मांना पुरुषार्थाशी जोडून घावें लागतें, नाहीं तर केवळ भ्रमण चालत राहतें व त्यामुळे जीवनाला जडता येते. जीवनाला या आवृत्तकर्मांतून

सोडविणे हे महत्त्वाचे कार्य आहे. सर्व कर्मांना केवळ आवृत्तीतून सोडविणाऱ्या साधनेला धर्म म्हणतात.

धर्मरहित जीवन असूच शकणार नाही. जीवनप्रवृत्ति ही प्रयोजनरहित असणारच नाही. त्या प्रयोजनाच्या दर्शनाचा परिणाम जीवनकर्मावर होणारच. हे जीवनदर्शन जितके सत्य किंवा पूर्ण असेल त्या मानाने जीवन सत्य किंवा पूर्ण होईल. जीवनध्येयदर्शन म्हणजेच धर्म.

धर्माचे मुख्य तत्त्व असे आहे की, साध्य आणि साधन यांची एकता सिद्ध करणे. बाह्य साधने आणि आंतर साध्य यांच्या स्वरूपांत मेळ घडवून आणणे हे धर्माचे कार्य. जगांतील सर्व धर्मांचा सूक्ष्म विचार केला तर आढळून येते की, धर्माची स्थूल स्वरूपे भिन्न अथवा कांही ठिकाणी क्वचित परस्परा विरोधी वाटली तरी खरी तत्त्वदृष्टि एकच आहे. साऱ्या जीवनाला ती समानतेनेच व्यापून राहिली आहे. धर्म अनंत असले तरी धर्मतत्त्व एकच आहे.

व्यक्तीच्या जीवनांतील परस्पर विरोधांचा परिहार करण्याचे कार्य धर्माला करावयाचे असते. व्यक्तीचा संबंध इतर व्यक्तीशी, समाजाशी, आणि अखिल चराचर विश्वाशी येतो. व्यक्ति, समाज आणि विश्व यांच्या जीवनांतील सर्व व्यवहार शोधून ते ध्येयानुसारी बनविण्याचे महनीय कार्य धर्मवृत्तीनेच शक्य आहे. आपल्या सर्व प्रवृत्तींचे अंतिम फल आत्मप्रसाद हे असले पाहिजे. यासाठी देहाची देणी देहाला पुरविली पाहिजेत. केवळ एकांगी झाल्याने प्रसाद लुप्त होतो असा अनुभव आहे. जीवनांत जर पूर्ण प्रसादाचा उदय व्हावा असे इष्ट असेल तर धर्माचे स्वरूपहि पूर्ण असावयास पाहिजे. सुख म्हणजे केवळ इंद्रियभोग नव्हे तर त्यांत मनाची तृप्ति आणि आत्म्याची शांति यांचाहि समावेश झाला पाहिजे. याला पूर्ण सुख अथवा पूर्ण आनंद म्हणतां येईल. पूर्ण आनंद ज्यांत उत्पन्न होईल व अखंड राहील त्यालाच पूर्ण जीवन म्हणतां येईल. धर्माचे साध्य पूर्ण जीवन आणि पूर्ण आनंद होय. गीतेंत अशा पूर्ण जीवनाचा पूर्ण योग सांगितला आहे. इन्द्रियापासून आत्म्यापर्यंत सर्वांची व्यवस्थिति यांत आहे. इन्द्रियांचा छळ यांत नाही. तथापि त्यांचा केवळ विलासहि नाही. मनाला मार नाही तथापि त्याचीच

कवळ साधना नाही. बुद्धीला गुलामगिरी नाही तथापि बुद्धीचीहि गुलाम-गिरी तेथें नाही. इंद्रियें मनाच्या ताब्यांत वागतात. मन बुद्धीचा निर्णय मान्य करतें. बुद्धि आत्म्याच्या प्रेरणेनें वागण्यातच कृतार्थता मानते. व्यक्तीचे हें पूर्ण जीवन. तथापि समाजाच्या पूर्ण जीवनांतच व्यक्तीला पूर्णता शक्य असल्यानें समाजजीवनाच्या पूर्णतेसाठीहि व्यक्तिजीवन व्यतीत झालें पाहिजे. व्यक्ति आणि समाज यांत विरोध असल्यास समाजाच्या पूर्ण जीवनासाठी व्यक्तीनें आपलें जीवन यज्ञार्थ सिद्ध ठेविलें पाहिजे. समाजानें अखिल विश्वाच्या पूर्ण जीवनासाठी आपल्या कर्मांना धर्ममय बनविलें पाहिजे. धर्मीन जीवनांत शुद्धता उत्पन्न होते. या एकाच कसोटीवर सर्व व्यवहार वैयक्तिक, सामाजिक घासून पाहिले पाहिजेत. कर्मांनी जर शुद्धता उत्पन्न झाली नाही. तर तें कर्म व्यर्थ झाले असें समजण्यास हरकत नाही. शुद्धतेची परम सीमा तोच परमेश्वर. या शुद्धतेचा सर्वांशाने अनुभव घेणें हीच जीवनाची इतिकर्तव्यता. आर्थिक, कामिक, राष्ट्रिक, वांशिक सर्व व्यवहारांच अंतिम फल ही शुद्धताच होय. शुद्धतेचें साध्य सिद्ध होण्याला जीवनाच्या सर्वक्षेत्रांतील साधना केवळ शुद्धतेनेंच चालल्या पाहिजेत. ज्या मानानें साधनात शुद्धता कमी पडेल त्या मानाने साध्यात अशुद्धता उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाही. धर्म म्हणजे संसारातील सर्व व्यवहारांना शुद्ध बनविण्याचा प्रयोग. आपलें सर्व ज्ञान या कर्मांना शुद्ध करण्यांत खर्ची पडेल पाहिजे. खरा लोकसंग्रह तो हाच, लोकजीवन शुद्ध करणें. स्वतःचे जीवन काय किंवा लोकसंग्रह काय हा शुद्ध साधनेनेंच चालविला पाहिजे हाच धर्माचा अखेरचा संदेश आहे. ही शुद्धता जितकी प्रत्यक्ष उत्पन्न होत जाईल तितकें आपलें जीवन निरहंकार, निर्वैर आणि निरासक्त होईल. ही बुद्धि ज्याच्या चित्तांत उत्पन्न झाली त्याला संयम सहजसाध्य होतो. आणि महत्कार्ये करण्याला लागणारी बुद्धि, धृति आणि उत्साह याची उणीव भासत नाही.

धर्मवृत्तीनें संसाराचें स्वरूप पालटून जातें. पानांची पत्री होते, पाण्याचें तीर्थ होतें, अन्नाचा प्रसाद बनतो. कर्म हा यज्ञ होतो. आणि साधन हेंच साध्य होतें. दुःखांची तीव्रता नाहीशी होते. जीवनाचा भार वाटत नाही आणि जन्ममृत्यूंच्या खेळांतहि अमृतत्वाचा आस्वाद मिळू लागतो.

पूर्ण जीवनाचा हा महान् पूर्णयोग भगवंतांनी गीतेंत आकर्षक आणि उत्साहवर्धक भाषेत मांडला आहे. समाजाच्या पुनर्घटनेच्या या कोलाहलाच्या कालांतहि आपणाला मार्गदर्शक होण्याचें सामर्थ्य त्यांत खचित आहे. गीताजयंतीच्या निमित्तानें आपण हा योग समजून घेऊन आपल्या उद्योगांत अधिक शुध्दता आणण्याचा प्रयत्न करूं या,

समर्थांचें स्मरण

समजले आणि वर्तले । तेचि भाग्य-पुरुष झाले ॥

काल दास-नवमीचा उत्सव महाराष्ट्रांत साजरा झाला. महाराष्ट्राच्या भाग्य-पुरुषांच्या प्रभावळीत समर्थांची मूर्ति आपल्या तपस्या-तेजानें अखंड तळपत राहिली आहे. शंकराचार्य आणि विद्यारण्य या पूर्वकालीन ऋषींशी आणि दयानंद आणि विवेकानंद या आधुनिक तपस्व्यांशी समर्थांचे विलक्षण साम्य आहे. तपश्चर्येचें तेज, विद्येचें वैभव, धर्मरक्षणाची कळकळ आणि संघटनेचें कौशल्य या गुणानीं भरतभूमींत त्यांनीं आपल्या कार्याचा विशिष्ट ठसा ठेवून दिला आहे. समर्थांच्या विचारसृष्टीत तीन गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. अद्वैत ज्ञान, चातुर्वर्ण्यपालन, उपासना. या तीन सिद्धान्तावर त्यांनीं आपल्या संप्रदायाची उभारणी केली. ज्ञान-कर्म-भक्ति यांचा एकत्र योग त्यांनीं आचरिला आणि आग्रहाने त्याचा उपदेश केला. ढोंगी वेदान्ती, आळशी परमार्थी आणि करंटे प्रपंची यांच्या स्वरूपाचें कठोर शब्दांनीं आविष्करण करून प्रत्ययाचें ब्रम्हज्ञान उपासनेचा गजर, सावधपणाचा संसार यांचा सर्वत्र प्रसार केला. समर्थांचें जीवन-कार्य धर्म-संस्थापन हेंच होतें. सर्व समाजांतील प्रवृत्तींची पुरुषार्थांशी जोड घालून देण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. शंकराचार्याप्रमाणेंच 'ब्राह्मणत्वाच्या रक्षणानें वैदिक धर्माचें रक्षण होते' असे समर्थांचें मत होतें. त्या काळच्या परिस्थितीप्रमाणें समाजांत ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांनाच महत्त्व होतें. भगवद्गीतेच्या कालापासून पुण्य

ब्राह्मण आणि भक्त राजर्षी यांनींच समाजाचें धारण-पोषण चालविलें होतें. चातुर्वर्ण्याची संस्कृति टिकविण्यास याच दोन वर्णांनीं परस्परसहकारितेनें आणि धर्मवृत्तीनें वागण्याची आवश्यकता होती. वैश्य, शूद्र आणि चातुर्वर्ण्याबाहेरचे पापयोनि मानले गेलेले कांहीं वर्ग यांच्या आणि स्त्रियांच्या उन्नतीसाठीं भागवत धर्मानें विशेष त्वेषानें प्रेमाचें, समतेचें निशाण उभविलें होतें आणि त्यांच्या दास्यविमोचनाची त्वरा चालविली होती. ब्राह्मण आळशी आणि क्षत्रिय लोभी झाला की समाजाचा तोल नष्ट होई. तपस्वी पण सेवारत असे ब्राह्मण आणि पराक्रमी पण धर्मपरायण असे क्षत्रिय उत्पन्न होण्यांतच त्या संस्कृतीचा उत्कर्ष होता. म्हणून वेदकालांतील अद्वैत, स्मृतिकालांतील चातुर्वर्ण्य आणि पुराणकालांतील उपासना या तीनहि साधनांचा योग्य समन्वय साधून त्या वेळचे समर्थ पुरुष समाजाची सु-स्थिति राखण्याचा प्रयत्न करीत. समर्थानीं हि याच तत्वांवर आपला महाराष्ट्रधर्म उभारला. समर्थ आणि शिवाजी यांच्या भ्येयदृष्टींत एकत्व असल्यामुळें महाराष्ट्रधर्म महाराष्ट्रांत प्रभावी झाला आणि परचक्रापासून त्यांचें रक्षण झालें. महाराष्ट्राच्या इतिहासांत समर्थ-शिवाजीची जोडी अभेद्य झाली आहे.

समाजांतील सर्वसाधारण लोकांना नेहमींच मार्गदर्शकाची गरज असते. समाजाला आवश्यक वृत्तींचें शोधन करण्यासाठीं केवळ समाजहिताच्याच दृष्टीनें या कार्याला वाढून घेतलेल्या वर्गाची आवश्यकता असते. हा वर्ग सर्व प्रकारच्या भौतिक ज्ञानांत निष्णात असला पाहिजे आणि त्या ज्ञानाचा उपयोग समाजहितासाठींच करावयाचा अशा धर्म-प्रतिज्ञेनें तो बद्ध असावयास पाहिजे. समर्थांच्या महंतांची व त्यांच्या मठांची कल्पना अशीच होती. परमार्थ विचारानें आपल्या वैयक्तिक वासनांचा लय केल्या-नंतर समाज-हितासाठीं समुदाय करून, आपल्या शुद्ध आचरणानें समाजांतील अज्ञानांना शाहाणे करीत महंतांनें आपलें जीवन घालवावें असा त्यांचा दंडक होता. महाराष्ट्रांतील इतर साधुसंतांपेक्षां समर्थांचा विशेष या समुदाय-संदेशांतच आहे. ब्रह्मज्ञान आणि उपासना यांचा संदेश सर्व संतांनीं आपल्या आचरणानें जनतेला दिला. आपापल्या कर्माबद्दल अभिरुचि त्यांनीं उत्पन्न केली. तथापि समाजरक्षणासाठीं अखंड शोध

करणारे महंत निर्माण करून त्यांचे आश्रम महाराष्ट्रांत आणि महाराष्ट्रा-बोहर सर्वत्र स्थापण्याची समर्थीची कल्पना विशेष महत्त्वाची व समाज-संघटनेच्या दृष्टीने अधिक मोलाची होय. या महंतांनी आपल्या तपश्चर्येच्या बळावर वेळी उन्मत्त झालेल्या क्षत्रियांनाहि धर्ममार्ग दाखविण्याचें काम करावयाचें, आपल्या शुद्ध आचरणानें लोकांमध्ये सदाचरणाचा उत्साह उत्पन्न करावयाचा, आपल्या वैराग्याने लोकांतील लोभवृत्तिला लगाम बसेल अशी व्यवस्था राखावयाची, समर्थींनी या महंतांना चारित्र्य, निग्रह आणि सेवा यांची मोठी कडक शिस्त लावून दिली होती. समर्थ आणि शिवाजी यांच्यामागून या तत्त्वांचा परिपोष करण्याची शक्ति राष्ट्रांत उरली नाहीं आणि यामुळे पाश्चात्यांच्या रेत्याखाली हिंदुस्थानचा चुरा झाला.

आजच्या अनुभवानें मागच्या इतिहासाकडे पाहूं लागलें म्हणजे वाटतें की, युरोपांत उत्पन्न होणाऱ्या नव्या संस्कृतीची कल्पना आमच्या ज्ञात्यांना वेळींच झाली असती तर भारतीय समाजाला वेगळेंच वळण मिळू शकलें असतें. युरोपांत भौतिक शक्ति उत्पन्न होत होती, पण त्याचे आधी तेथें व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिवाद आणि समता यांचा प्रत्यक्ष समाजरचनेत प्रवेश करून देण्याचा जोराचा प्रयत्न चालला होता. या नवीन कल्पनांनी प्रेरित होऊन उत्साहाने युरोपांतील लोक सर्व जगावर आक्रमण करित निघाले आणि आंधळेपणामुळे, भोळेपणानें आमच्या मोठमोठ्या ज्ञात्यांच्या प्रयत्नातहि भयंकर अज्ञान राहून गेलें. आमच्या ज्ञात्यांच्या अज्ञानाचा परिणाम आज आपण भोगीत आहों. युरोपीय लोक हिंदु-स्थानांत घुसत असताहि आमचे समर्थ भागवतांतील भूवर्णनांतच संतुष्ट होते आणि परमेश्वराचे पुढे सर्व लेकरें सारखींच असें म्हणत असतांहि सामाजिक भेदाचा तीव्रतेने पुरस्कार करित होते ही गोष्ट समर्थींचे सामर्थ्य कमी करणारी खरीच.

आज समर्थींच्या स्मरणकर्त्त्यांच्या वैराग्याचा, शुद्धतेचा, समाज-हित-चिंतनाचा, सामर्थ्याचा संदेश आपण घेतांना तो या ऐतिहासिक दृष्टीने पारखून शुद्ध करून, वाढवून घेतला पाहिजे. नाहींतर शब्दप्रामाण्यानें

वागून समर्थींच्या उणीवांचाहि जर आपण आग्रह धरिला तर जीवनाच्या संग्रामांत आपलें निशाण अचल राखणें शक्य होणार नाहीं.

थोरांच्या विचारांतील सत्याचा अंशच सनातन म्हणून स्वीकाराव-
याचा असतो. त्यांचें अपूर्णत्व कालानें विफल केल्यानंतर त्याचा आग्रह
रून आपलें हेंसे व त्यांची विटंबना करण्यांत औचित्य काय !

आजचा महाराष्ट्र-धर्म

पहिलें हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ॥

तिसरें तें सावधपण । सर्वविषयी ॥ श्रीसमर्थ.

रामदासांच्या संघटनेचें स्वरूप

महाराष्ट्र धर्माचे प्रवक्ते श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांनी आपल्या दास-
बोध ग्रंथांत महाराष्ट्र धर्माचीं तीन तत्त्वे सांगितलीं आहेत. ईश्वरोपासना,
स्वराज्यसाधना आणि जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत अखंड सावधानता हीं तीं
तीन तत्त्वे होत. या तीन तत्त्वांचा महाराष्ट्र धर्म बनतो. या महाराष्ट्र
धर्माचें सतराव्या शतकांत महाराष्ट्रांतील लोकांनीं निष्ठापूर्वक आचरण
केल्यामुळें महाराष्ट्राचें त्या वेळीं आनंदभुवन बनून गेलें. महाराष्ट्र-धर्म
हा केवळ व्यक्तीच्या अभ्युदयाचा अथवा आध्यात्मिक मोक्षाचा मार्ग
नव्हे. समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीचा अभ्युदय साधून सामाजिक निःश्रेयस
निर्माण करण्याचें ते अनुभवसिद्ध शास्त्र आहे. महाराष्ट्र-धर्म महाराष्ट्रा
पुरता मर्यादित नाहीं. तो सर्व मानवजातीला उपयोगी पडणारा विश्वधर्म
आहे. सर्व हिंदुस्थानांत परकीयांच्या आक्रमणाखालीं हिंदु समाज चिरइन
गेल्या असतां महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांनीं आपल्या भ्रदेच्या आणि त्यागाच्या
जोरावर तत्कालीन समाजाची पुनर्वटना घडवून आणिली. इतर प्रांतांत
अभ्युत्थानाची आशा नष्ट झाली असतां त्या काळीं महाराष्ट्रीय लोकां

आशावाद जागृत होता. यामुळे महाराष्ट्राला जागृत करण्यासाठी महाराष्ट्र-धर्म अशी शब्दयोजना झाली. 'मराठा तितुका मेळवून महाराष्ट्र-धर्म वाढ-विण्या'चा उपदेश करण्यांत समर्थांचा इतरांवर आक्रमण करण्याचा हेतु नव्हता. समाजाच्या विकासाला आवश्यक अशा सर्व संस्थांचे संघटन करून सर्वत्र रामराज्य प्रस्थापित व्हावे एवढीच त्यांची मनीषा होती. पाण्याचा लोप झाल्यानंतर स्नानसंध्या करण्यासाठी 'उदंड पाणी' उरावे इतकीच त्यांची वैयक्तिक अपेक्षा होती. महाराष्ट्रधर्म म्हणजे सर्वांगपरिपूर्ण हिंदुधर्म होय.

हिंदूंची वर्णव्यवस्था

हिंदुधर्मातील विचारकांनी समाजधारणेला आवश्यक असलेल्या सर्व संस्थांचा विचार केलेला आहे. अध्यात्म हेच हिंदुधर्माचे सर्वस्व असल्याने हिंदु-धर्मातील सर्व संस्थांची उभारणी आध्यात्मिक भूमीवर करण्यांत आलेली आहे. समाजधारणेसाठी राजसत्तेची गरज असते हा विचार भारतीयांच्या अत्यंत प्राचीन ग्रंथांतहि आढळतो. राजसत्ता नसेल अथवा ती समाजधर्मानुसारिणी असणार नाही तर समाजाचा अधःपात झाल्याखेरीज राहात नाही. हे भारतीय तत्त्ववेत्त्यांच्या नेहमी लक्ष्यांत असे. महाभारतांत राजसंस्थेची आवश्यकता सर्वत्र प्रतिपादिली आहे. 'राष्ट्रस्य यत् कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम्' । (राजाला अभिषेक करणे हेंच राष्ट्राचे प्रधान कर्तव्य आहे.) 'राजानम् प्रथमं विदेत् ततो मार्यां ततो धनम्' । (आधी राजा निर्माण करावा, नंतर विवाह अथवा संपत्ति-साधन यांकडे लक्ष्य द्यावे.) अशा प्रकारची शेंकडों वचने आढळतात. राजसंस्था असल्याशिवाय समाजांत कोणतीच व्यवस्था नांदू शकत नाही. यासाठी समाजांतील सर्व व्यक्तींनी राजसंस्था निर्माण करण्यासाठी प्रथम खटपट केली पाहिजे. राजसंस्थेसाठी राजकारणधुरंधर मुत्सद्दी आणि समाजकंटकांचा निग्रह करण्यास समर्थ असे रक्षकदल यांची गरज असते. मुत्सद्यांचे बुद्धिबल आणि रक्षकांचे बाहुबल ही एकत्र झाली असता त्यांचे सामर्थ्य विलक्षण विशालते. आणि लोकसंरक्षणाऐवजी लोकसंहार होतो. यासाठी राजसंस्था ही निष्काम बुद्धीच्या मुनिवरीच्या तपोबलाखाली वांकणारी असली पाहिजे असा भारतीय शासनशास्त्रातील महत्त्वाचा सिद्धांत आहे. पुण्य ब्राह्मण

आणि भक्त राजर्षी यांच्या संयुक्त नेतृत्वाखाली प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत सर्व प्रकारचे मानववंश सुखासमाधानाने एकत्र नांदत असत. त्या काळी संपत्तीचे उत्पादन व्यक्तिगत असल्या कारणाने निरनिराळे धंदे निरनिराळ्या जातींनी वंशपरंपरागत रीतीने वाटून घेतले होते. समाजांत स्वार्थामुळे जी विषमता उत्पन्न होई तिचा प्रतिकार करण्यासाठी सधुसंत समतेच्या चळवळी करीत, या साधुसंतांना शासनसंस्थेचा पाठिंबा मिळे. यामुळे कित्येक सहस्रकेपर्यंत हिंदूंची समाजव्यवस्था सुरळीतपणे चालली होती. या व्यवस्थेला चातुर्वर्ण्य असे नांव होतं. व्यक्तिगत जीवनासाठी चतुर्विध आश्रमांची धर्मकारांनी व्यवस्था लावून दिली होती. वर्णव्यवस्था आणि आश्रमव्यवस्था यांच्या सम्यक्पालनाने व्यक्तीचे सामाजिक आणि वैयक्तिक जीवन सफल होत असे.

वर्णव्यवस्था ढिली झाली

कालमानाने या दोनही व्यवस्था शिथिल होत गेल्या. समाजांत अग्रस्थान भोगणाऱ्या ब्राह्मण-क्षत्रिय वर्गांची स्वार्थपरायणता वाढून समाजव्यवस्था भंगून गेली आणि परकीय लुटारू रानट्यांच्या हत्त्याखाली हिंदुस्थानांतील लोक चिरडून गेले. महाराष्ट्रांतहि देशपांडे कुलकर्णींची वतने मिळविण्यांत आणि वर्णगुरुत्वाचा टेंभा मिरवून सामान्यजनतेला तुच्छ लेवण्यांत ब्राह्मणांचा आणि परकीय सरकारच्या सरदारक्या मिळवण्याच्या व पाशवी बलाच्या जोरावर सामान्यजनतेला भरडून काढण्याच्या कामांत क्षत्रियांचा काल जात होता. राजसत्तेचा जुलूम आणि दुष्काळादि अस्माना-मुलतानी यांच्याखाली बेजार झालेल्या भोळ्याभाबड्या लोकांना सुशिक्षित आणि धैर्यसंपन्न करण्याचे कार्य महाराष्ट्रातील संत मंडळी तीन चार शतके करीत होती. या संतांनी समाज-घटनेचे मोठे कार्य घडवून आणले.

संतांची कामगिरी

सामाजिक उच्चनीच भेदांची तीव्रता कमी करून सर्व लोकांत बंधु-मावाची त्यांनी वृत्ति जागृत केली. स्वधर्माचा, स्वसंस्कृतीचा व स्वभाषेचा अभिमान यांचे संवर्धन केले. या संत मंडळांतील शेवटचे श्रीसमर्थ रामदास-स्वामी यांनी या धर्मकार्याला समाजाच्या सर्वोगीण संघटनेचे स्वरूप दिले. संतांप्रमाणेच महाराष्ट्रातील क्षत्रिय वीरांतहि स्वराज्य संस्थापनेची तळमळ

निर्माण झाली होती. अनेक स्थित्यंतरांतून श्रीशिवाजीमहाराजांच्याकालीं त्या चळवळीला मोठें स्वरूप आलें. समर्थानी भारतीयांचा प्राचीन समाजधर्म अत्यन्त परिश्रम पूर्वक पुनरुज्जीवित करण्यासाठीं सर्वत्र मठस्थापना केली. स्वराज्य स्थापन करणाऱ्या पुरुषाची महाराष्ट्रांतील लोक उत्कंठेनें वाट पाहात होते. शिवरायांचा उदय झाल्याबरोबर आपलें धर्मजीवनाचें कार्य सफल होणार या कल्पनेनें ' महाराष्ट्रधर्म राहिला कांहीं तुम्हांकरितां ' असा समर्थानीं शिवरायांचा जयजयकार केला. समर्थान्या हयातीत महाराष्ट्र-राज्य प्रस्थापित झालें. याच तत्त्वाचा सर्व हिंदुस्थानांत विजय व्हावा या हेतूनें ' महाराष्ट्र-राज्य जिकडे तिकडे करण्याची ' शंभू छत्रपतीला त्यांनीं प्रेरणा दिली. हाच महाराष्ट्र-धर्म होय. या महाराष्ट्रधर्मांमुळे महाराष्ट्राप्रमाणेंच सकल हिंदुस्थानचे संजीवन व्हावयाचें होतें. परंतु इतर प्रांतांतील लोकांच्या अंगीं स्वराज्य स्थापण्यास लागणारे एकजूट, पुढारीपण, चिवटपणा इत्यादि उदात्त गुण नसल्यामुळे महाराष्ट्राबाहेर स्वराज्य-स्थापना स्वतंत्रपणानें होऊं शकली नाहीं आणि मराठ्यांनीं आपल्या सत्तेचे जाळे सर्व हिंदुस्थानभर पसरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांत महाराष्ट्रधर्माची दृष्टि सुटून केवळ स्वार्थी साम्राज्यशाही वृत्तिच बळावली. यामुळे हिंदुस्थानांत हिंदूंचें स्वतंत्र संयुक्त राज्य होऊं शकले नाहीं. स्वजनद्रोह, स्वार्थपरायणता, राष्ट्रीय दृष्टीचा अभाव, आधिभौतिक ज्ञानांतील मागासलेपणा आणि संयुक्त राज्यतंत्र निर्माण करण्याच्या अकलेचा अभाव इत्यादि दोषांमुळे पाश्चात्यांच्या आक्रमणाला हिंदुस्थानला बळी पडावें लागलें.

इतिहासापासून बोध

महाराष्ट्रांत गेल्या पन्नास वर्षांत सुशिक्षितांचें ' महाराष्ट्रधर्म ' या कल्पनेकडे लक्ष गेलें आहे. आजहि महाराष्ट्रीय मनाला महाराष्ट्रधर्माची मोहिनी वाटते. महाराष्ट्रधर्म ही एक अद्भुत शक्ति आहे यांत शंका नाहीं; परंतु ती एक ऐतिहासिक कल्पना आहे. इतिहासापासून बोध घ्यावयाचा बघूया तरी तो केवळ सामान्य स्वरूपांतच घेतला पाहिजे. इतिहास हा काल, स्थल, व्यक्ति यांनीं मर्यादित झालेला असल्यामुळे ऐतिहासिक घटनेचा त्याग करून त्यांतील सनातन तत्त्वाचाच स्वीकार केला पाहिजे. ही मर्यादा

न ओळखतां इतिहासाचा उपयोग करूं लागल्यास आपल्या जीवनाला प्रेरित करण्याऐवजी तो आपला जीवनाश करील. महाराष्ट्रधर्म या कल्पनेतील ऐतिहासिक मर्यादा टाकून आपणांला त्यांतील सनातन तत्त्व अवश्य घेतां येईल. समर्थानीं म्हटल्याप्रमाणें अध्यात्म, स्वातंत्र्य आणि सावधानता या तीन तत्त्वांची आजहि आपणांला उपयुक्तता आहे. इतकेंच काय, पण या तीन तत्त्वांचा सर्व जगाला उपयोग आहे. अध्यात्म हें सर्व धर्माचें सर्वस्व होय. त्याच्या अनुभूतीसाठीं परोक्ष वा अपरोक्ष जीवनाची धडपड चाललेली आहे. या आध्यात्मिक अनुभवासाठींच जीवनांतील सर्व संस्थांची उभारणी झाली पाहिजे. अध्यात्म ही आंतर अनुभवाची आणि बाह्य सदाचाराची गोष्ट आहे. असत्य, हिंसा, परस्वापहार, भोगलोलुपता, द्वैत आणि मत्सर यांचा त्यांत कांही संबंध नाही. या अनुभवासाठीं समाजांतील सर्व व्यक्तींना आपल्या विकासाचे न्याय्य मार्ग उपलब्ध झाले पाहिजेत. या साठीच राजकीय स्वातंत्र्य आणि आर्थिक समता यांची गरज आहे यामुळे आपल्या उद्धारासाठीं आपण सर्वांनीं महाराष्ट्रधर्माचा अवलम्ब केला पाहिजे. हिंदुस्थान निद्रित असतांना महाराष्ट्र जागृत झाला. त्यानें जागृत होऊन इतरांना जागृत करण्याचा शक्यतो प्रयत्न केला हा इतिहास आपणांस भूषणावह आहे. आज विसाव्या शतकांतील परिस्थिति अधिक भीषण झाली आहे. आपलें राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट झालें आहे एवढेंच नव्हे तर आपल्याला आर्थिक दास्य प्राप्त झालें आहे. मनुष्य म्हणून जगावयाचें असेल तर आपणांस या आर्थिक आणि राजकीय गुलामगिरीतून मुक्त झालें पाहिजे. यासाठीं आपणांला कतृत्वान पुरुषांचें एकीकरण घडवून आणलें पाहिजे. महाराष्ट्रधर्मांत 'मराठा तितुका मेळवावा' असा उपदेश आहे. लोकहितबुद्धीनें स्वातंत्र्यासाठी अखंड झुंज घेणारा तो मराठा. मराठा शब्द जातिवाचक नसून वृत्तिवाचक आहे. स्वातंत्र्याच्या वृत्तीनें भारला गेलेला प्रत्येक वीर मराठाच समजला पाहिजे. आजचा प्रश्न केवळ हिंदूंच्या रक्षणाचा नाही. हिंदुस्थानांतील सर्व हिंदी प्रजेच्या रक्षणाचा प्रश्न आहे. यामुळे आजच्या महाराष्ट्रधर्मांत मुसलमानांचा द्वेष अथवा प्रतिकार येऊं शकत नाही. हिंदी प्रजेच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण झाल्यानंतरच हिंदुस्थानांतील सर्व धर्मांचें रक्षण होणार आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या आधीं धर्मरक्षणाच्या

गोष्टी व्यर्थ आहेत. व्रतें, उद्यापनें, पूजाअर्चा, नामस्मरण, असल्या किरकोळ वैयक्तिक धर्मानें आपला मोक्ष समीप येणार नाही. त्यासाठी समुदाय संघटना करून सामाजिक जीवनाची पुनर्घटना केली पाहिजे. यासाठी स्वातंत्र्याच्या निशाणाखाली सर्वांनी गोळा झाले पाहिजे हें स्वातंत्र्य साधुसंतांनी प्रकट केलेल्या अध्यात्मबलावरच मिळविले पाहिजे अशी आजच्या जगाची परिस्थिति झाली आहे. विज्ञानाच्या सामर्थ्यावर हिल्ल शक्ति इतकी पोसली आहे, मुत्सदी आणि शस्त्री हे शस्त्रबलाने इतकें धुंद झाले आहेत की, सामान्य जनतेने या शस्त्रबलाचा परिणामकारक निषेध केल्याशिवाय तिला सुखासमाधानाने जगतां येणार नाही. मनुष्याच्या अंतःकरणांत वसत असलेल्या परमेश्वरी प्रेरणांना जागृत करून सृष्टीतील हा सैतानी खेळ थांबविला पाहिजे. या महान धर्मकार्याला बुद्धिमत्तेची, श्रद्धेची, त्यागाची आणि प्रेमाची जरूरी आहे. आजच्या महाराष्ट्रधर्माचे हेंच स्वरूप असले पाहिजे.

महाराष्ट्र धर्माचरणाने परंपरा राहिल

महाराष्ट्रधर्म याचा आणखी एक अर्थ होतो. राष्ट्रधर्माहून मोठा तो महाराष्ट्रधर्म. राष्ट्रधर्माच्या नांवाखाली पाश्चात्यांनी जगाची नासाडी चालविली आहे. हिंदुस्थानाने स्वतंत्र होतांना असल्या संकुचित राष्ट्रधर्माचा स्वीकार करितां कामा नये. युरोपांतील राष्ट्रधर्मांना जर्मनी, इटली इत्यादि देशांतून जें आसुरी स्वरूप आले आहे त्याचा तर आपण तीव्रतर धिक्कार केला पाहिजे. राष्ट्र म्हणजे केवळ श्रीमंत, बुद्धिवंत, सामर्थ्यवंत लोकांची मिरास नव्हे. राष्ट्रांतील गोरगरीब जनता सुशिक्षित, संपन्न आणि सुखी होईल तोच खरा राष्ट्रधर्म. महाराष्ट्रधर्मांत बुद्धिवान लोकांनी निर्बुद्धांना ज्ञानदान केले पाहिजे. श्रीमंतांनी आपली संपत्ति गरिबांच्या विकासाकडे वेचली पाहिजे. समर्थींनी आपले सामर्थ्य दुर्बलांच्या रक्षणासाठी उपयोगांत आणले पाहिजे. अशा महाराष्ट्रधर्माचे उपासक महाराष्ट्रांत निर्माण होतील तर आपली परंपरा आपण राखली असें होईल. या महाराष्ट्र धर्माची दीक्षा महाराष्ट्रीयानां हिंदुस्थानांतील लोकांना देण्याची उमेद बाळगली पाहिजे. निदान हिंदुस्थानने स्वीकारलेल्या राष्ट्रधर्मापेक्षा महाराष्ट्रधर्माचे स्वरूप संकुचित असतां कामा नये.

धर्मविचारांत क्रांतीची घोषणा

महाराष्ट्रांतील सुधारक पंडितांची कामगिरी

गेल्या महिन्यांत नगर येथे स्वामी केवलानंद (नारायणशास्त्री मराठे) यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्रांतील तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी धर्मपंडितांची परिषद झाली. तिने मान्य केलेले ठराव प्रसिद्ध झालेच आहेत. या परिषदेने रूढधर्म-विचारांत मोठीच क्रांति होईल असे आपले धोरण ठरविले आहे. धर्मनिर्णयामध्ये केवळ शास्त्रवचनांनाच प्रामाण्य असते अशी आज समाजांतील पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. वेदापासून धर्मसिंधूपर्यंत सर्वच वचने सारखीच प्रमाण मानून आजच्या सामाजिक व्यवहारांचे नियमन करणे असे म्हणणारा सनातनी पक्ष आहे. या पक्षाला जुने ग्रंथ-पंडित आणि सामान्य अज्ञानी जनता यांचा आधार आहे. सनातनधर्म या नांवाखाली समाजांतील एकूण एक रूढींचे समर्थन करण्याची या पक्षाची पद्धति आहे. संस्कार लेपले, वर्ण नाहींसे झाले, धंदे बुडाले, आचाराला अर्थ राहिला नाहीं तथापि प्रत्यक्षाकडे डोळेझांक करून ' धर्म ' शब्दाचा जप करून आणि प्रगतीला आणि प्रयत्नाला विरोध करून आपण मोठी धर्मसेवा करित आहो असा याचा भ्रम आहे. ऐहिकाची सर्व आशा नष्ट झाल्यामुळे यांचा धर्म केवळ परलोकाचा विषय बनला आहे. व्यवहाराशी फारकत झाल्यामुळे तत्त्वाना आधार उरलेला नाहीं. अशावेळीं धर्माचे खरे स्वरूप लोकांच्यापुढे मांडणे हे अवश्य झाले आहे.

श्रद्धा आणि विवेक यांची जरूरी

या सनातनी पक्षाच्या विवेकहीनतेमुळे बुद्धिमान नवशिक्षितांचा एक वर्ग धर्माचा तिरस्कार करण्यास प्रवृत्त झाला असून धर्मविचारांचा वैरी झाला आहे. धर्मांमध्ये बुद्धील वाव नाहीं तर बुद्धीमध्ये धर्माला वाव नाहीं असा विरोध निर्माण झाला आहे. बुद्धि आणि धर्म यांचा विरोध सत्य असेल तर धर्मभोळेपणा अथवा नास्तिकता यांपैकी एकाची निवड

करावी लागणार, पण जीवनाशी या दोहोचाहि मेळ बसत नाही. मांगल्याच्या श्रद्धेशिवाय जीवनांत समाधान मिळणार नाही. श्रद्धेला विवेकाने तपासून घेतल्याशिवाय जीवनांतील जडता नाहीशी होणार नाही. श्रद्धा आणि विवेक यांच्या आधारेनंच जीवनाची यात्रा सफल होऊ शकेल.

आध्यात्मिक सत्य सामाजिक न्यायरूपाने परिणत झाल्याशिवाय संसाराला संस्कृतीचे रूप लाभत नाही. सामाजिक व्यवहार हा तत्त्वांपासून जितका दूर जाईल तितकी तत्त्वे आभासरूप होतात. सामाजिक व्यवहाराचा आध्यात्मिक अनुभवाशी वाढता मेळ घालून देण्याचे काम धर्मविचारकांचे आहे. अलीकडे कित्येक शतके सामाजिक व्यवहाराची आपण हेळसांड होऊ दिली आहे. यामुळे आज व्यवहाराचा धर्मशास्त्रांशी काहीच संबंध उरलेला नाही. बुद्धिवंतांना ही उणीव दिसून आल्यापासून त्यांना आपल्या रुढ विचाराविरुद्ध बंड सुरू केले. आजच्या आकांक्षा पुऱ्या करण्याचे सामर्थ्य आजच्या समाजपद्धतीत उरले नाही. यामुळे समाजसुधारकांनी आपल्या समाजपद्धतीवर चौफेर हल्ला चालू केला. नवीन धर्मग्रंथ निघाले. अज्ञेयवादी विवेकवादाचा पुरस्कार करू लागले. आपली संस्कृति सुधारली पाहिजे असे प्रतिपादन चालू झाले.

गीतारहस्याने दिलेली नवी दृष्टि

गेल्या शतकांतील विचारमंथनाचा समन्वय म्हणून लोकमान्य टिळकांनी गीतारहस्य निर्माण केले. गीतारहस्यांत सामाजिक उन्नतीला अवश्य असणारे तत्त्वज्ञान मांडण्यांत आले आहे. मुक्तीवरचा एकांतिक भर काढून टाकून मुक्तीच्या शेजारी लोकसंग्रहाला जागा करून देण्यांत आली आहे; आणि हे तत्त्वज्ञान आपल्या प्राचीन धर्माशी विरोधी तर नाहीच पण आपल्या सर्व विचारपरंपरेचा हाच खरा अर्थ आहे, असे अत्यंत परिश्रमपूर्वक सिद्ध केले आहे. गीतारहस्याने जुन्या समाजाला नवीन प्रश्नांकडे पाहण्याला उद्युक्त केले. तथापि सामाजिक व्यवहारांत स्वतंत्रपणे कसा विचार करावा याच्या तपशीलाची चर्चा त्यांत येण्यासारखी नव्हती. ते कार्य—नागपूर येथील विद्वद्रत्न केशव लक्ष्मण दसरी यांनी आपल्या 'धर्मरहस्या'त केले आहे. वेदांत्यांची कोंडी फोडून अध्यात्मज्ञानाला लोकसंग्रहाशी जोडून देण्याचे कार्य जसे गीतारहस्याने केले त्याचप्रमाणे

मीमांसकांची कोंडी फोडून धर्मविचाराला ऐहिक अभ्युदयाशीं जोडून देण्याचें कार्य धर्मरहस्यानें केलें. धर्मरहस्याच्या प्रसिद्धीच्या वेळेला त्यांतील सिद्धान्तांचा उघड पुरस्कार करण्यास फारसे कोणी धजले नाहींत. मुंबईचे काणे, बदलापूरचे चापेकर, केसरीकार यांनीं त्या ग्रंथावर प्रतिकूल मत प्रगट केलें. तथापि नारायणशास्त्री मराठे यांनी आपली सहानुभूति दाखविली. आणि नारायणशास्त्र्यांच्या शिष्यवर्गांतून महादेवशास्त्री दिवेकर, लक्ष्मणशास्त्री जोशी, कोकजेशास्त्री इत्यादि सुधारक पंडित निर्माण झाले.

सनातनी पंडित जागे झाले

शुद्धि, अस्पृश्यता-निवारण इत्यादि चळवळींना जोर लागल्यामुळें सनातनी मंडळींत किंचित हालचाल सुरू झाली. सोनगीर येथें कुकुर-मुंडेकर महाराजांच्या प्रयत्नांनें सनातनी व सुधारक पंडितांची मोठी परिषद झाली आणि तेव्हांपासून या दोन पक्षांतील विचारभेद तीव्र होऊं लागले. अकोला, काशी येथील संमेलनानंतर परिवर्तनवादी पक्ष स्वतंत्र फुटून निघाला. यापुढें हे दोन्ही पक्ष एकत्र येण्याची आशा राहिली नाहीं. जुना पक्ष आपली जडता सोडण्यास तयार नाहीं. वचनप्रामाण्याच्या बाहेर जाण्याची त्याची ताकद नाहीं. प्रगतीला या पक्षाचा मुळींच उपयोग नाहीं.

परिवर्तनवादी पक्षाने केवळ ग्रंथप्रामाण्याचा आग्रह सोडून दिला असून समाजाच्या धोरणाला आणि उत्कर्षाला आवश्यक असे मवीन आचार समाजाला सुचविण्याची हिंमत धरली आहे. मीमांसक पद्धतीचा त्याग करून ऐतिहासिक पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. मनुष्यमात्राच्या आत्यंतिक कल्याणाच्या दृष्टीनें समाजाचे सर्व व्यवहार चालले पाहिजेत अशी दृष्टि स्वीकारली आहे. केवळ रूढीचाच नव्हे तर समाजहिताला बाध आणणाऱ्या कोणत्याहि शास्त्रवचनाचादेखील अनादर करावयाचा असें आपलें धोरण आंखलें आहे. भावना आणि तर्क या द्विविध प्रकारच्या बुद्धीनें समाजधर्माचा शोध केला पाहिजे, असा आपला विश्वास प्रकट केला आहे. शुद्धबुद्धीनें केलेल्या आचारानें पारलौकिक हितहि साधलें जातें अशी इहपराची सोय लावली आहे.

या सर्व कारणांमुळें धर्मविचाराला जिवंतपणा येऊन सामाजिक जडता नाहींशी होईल व सामान्य जनतेला धर्मभावनेच्या द्वारानेंच आपला अभ्युदय साधतां येईल.

युगधर्माची हांक

समतेसाठी अखंड संग्राम

मनुष्य समाजामध्ये समता प्रस्थापित करण्यासाठी अखंड संग्राम चालू आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला संपूर्ण न्याय मिळेपर्यंत तो चालू राहील. हा झगडा फार मोठा असल्यामुळे सुधारकाने कधी निराश होता कामा नये. मानवी आत्म्याला समतेची, पूर्णतेची अनेक स्प्ने दिसलेली आहेत. काही निःस्वार्थी महानुभावानी आपल्या सुखाची पर्वा न करता त्या स्वप्नांना मूर्तरूप देण्यासाठी अनेकदां आपले बलिदान दिले आहे. तथापि सर्व समाजाला अद्यापि समतेचा अनुभव मिळालेला नाही. धर्म समतेचा विरोधी असू शकणार नाही. व्यक्तींना समतेच्या मार्गावर पुढे पुढे नेण्याचे कार्य धर्माचे आहे. हे कार्य ज्या धर्माचे हातून होणार नाही तो धर्म जडस्वरूप होईल. हिंदुधर्माचा विचार करतांना आजच्या समाजस्थितीचा अथवा रूढ आचारधर्माचा केवळ विचार करून चालणार नाही. हिंदुधर्माची मूलतत्त्वे आणि त्यांतील थोर ऋषिमुनींचा आणि साधुसंतांचा आचार हा देखील पाहिली पाहिजेत. ही पाहिली असता अद्वैत आणि भक्ति ही दोनच हिंदुधर्माची आद्य तत्त्वे आहेत आणि सर्व थोर पुरुषांनी याचाच पुरस्कार केलेला आहे असे आढळून येईल. सामाजिक भेदांतून आत्मिक अद्वैतापर्यंत पोचण्याचा मार्ग बराच अवघड आहे. यामुळे काळाकाळाला सामाजिक संस्थांचे परिवर्तन करण्याची आवश्यकता उत्पन्न होते. हिंदुधर्माने या परिवर्तनाला तात्त्विक विरोध केला आहे असे म्हणता येणार नाही. ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठपणाशी झगडा करून क्षत्रियांनी अध्यात्मविद्येतील आपला अधिकार उपनिषत्कार्णीच प्रस्थापित केला. उपनिषत्कार ब्रह्मर्षींनी याला मान्यता दिली. त्रैवर्णिकांचे श्रुतिभांडार फोडून 'स्त्री, शूद्र, द्विजबंधू'ंना भारतासारखे ग्रंथ रचून संस्कृतीचा मार्ग दाखविण्यात आला. वैदिक धर्माच्या विषमतेशी भागवतधर्माने प्रेमाचा झगडा करून ब्रह्मज्ञान अंत्यजादि 'पापयोनी'पर्यंत

आणून सोडलें. मध्ययुगांतील संतमहंतांनी कर्मठ ब्राह्मणांच्या हेकट संस्कृतीविरुद्ध बंड करून सर्व ज्ञान मातृभाषेत आणिलें आणि लोकांना भक्तिमार्गाची मुलभ उपासना सांगितली. शानेश्वरासारख्यांनी अध्यात्माच्या भूमीवर 'एथ भक्ति सरे जाति अप्रमाण' अशी घोषणा केली.

आजच्या पिढीचा धर्म

सामाजिक समता हा आधुनिक युगाचा विशेष धर्म आहे. साधुसंतांनी समतेचें निशाण अध्यात्म क्षेत्रांत कायम केलें. आधुनिक काळांतील रानडे, भांडारकर, राजा राममोहनराय, दयानंद, विवेकानंद यांसारख्या धर्मसुधारकांनी तें निशाण सामाजिक क्षेत्रांत आणून उभारिलें. गेल्या शंभर-दीडशें वर्षांच्या भारतीय इतिहासांत या निशाणाखाली एकूण एक विचारवंत वीर गोळा झाले आहेत. ही समताप्रस्थापनाची चळवळ राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक अशा समाजाच्या सर्व क्षेत्रांत सिध्द करणें हा आजच्या पिढीचा धर्म बनला आहे. या धर्माला महात्मा गांधींनी मोठे भव्य स्वरूप आणून दिलें आहे. हा धर्म संपूर्ण यशस्वी होण्यासाठी श्रद्धेने झगडणें इतकेंच अवश्य आहे. समतेची ही मोठी जळवळ सुरू झाल्यापासून जड बनलेल्या समाजांत नवीन चैतन्य खेळू लागलें आहे. आजपर्यंत प्रतिष्ठितपणा ज्यांनी मिरविला त्यांना या नवीन चळवळीचें भय वाटत असून ते अनेक प्रकारच्या भल्याबुऱ्या साधनांनी प्रतिकार करूं पहात आहेत. तथापि जागृत होत असलेला समाज यामुळें अधिकच लवकर जागा होईल.

आजच्या या युगधर्माच्या हांकिला हिंदुधर्माची साथच आहे. अद्वैताचें स्वप्न सामाजिक क्षेत्रांत मूर्तरूप घेतांना पाहून सर्व साधुसंतांना समाधानच वाटे. या झगड्यांत अहिंसा-धर्माचें आचरण करणें म्हणजेच भक्तितत्त्वाचें अनुसरण होय.

व्यासांचा आक्रोश !

“ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥ ” -महाभारत.

समाजाच्या प्रारंभापासून आदर्शभूत समाजाची रचना कोणत्या प्रकारे करता येईल याची स्वप्ने समाजांतील प्रतिभावंत पुरुषांना सतत पडत आलेली आहेत. कवींनी आदर्शाची चित्रे रेखाटली. सुधारकांनी आदर्शाकडे नेणारे आचार दाखविले, वीरांनी आदर्शाच्या मूर्ततेसाठी आपल्या प्राणांचेहि बलिदान केले, तथापि आदर्श अद्यापि प्रत्यक्षपासून अतिशय दूरच-कल्पनेच्या अंतरालांतच राहिले आहेत !

भारतीय संस्कृतीतील रामायण व महाभारत या प्रमुख आर्ष काव्यांत जीवनाचे दोन आदर्श दाखविलेले आहेत. व्यक्तिशः आदर्शमानव चित्रित करण्यासाठी रामायणांत वाल्मीकीची प्रतिभा खर्ची पडलेली आहे; आणि महाभारतांत आपले बुद्धिसर्वस्व वेचून व्यासांनी जीवनाचा सामाजिक आदर्श उभा केला आहे. वस्तुतः या दोनहि आदर्शांचा परस्पर दृढ संबंध आहे. कारण, आदर्शभूत समाजाच्या निर्मितीसाठी जरी असामान्य व्यक्तीची आवश्यकता असली तरी आदर्शसमाजांतच आदर्शमानवहि निर्माण होणे शक्य आहे. यामुळे समाजाचे सर्व व्यवहार आदर्शजीवन निर्माण करण्याच्या दृष्टीने कसे चालवावे याची, म्हणजे आदर्शाच्या व्यावहारिक साधनेचीच मुख्य गरज आहे.

व्यवहारांतील नित्याचे व महत्त्वाचे प्रश्न म्हटले म्हणजे अर्थ व काम हेच होत. मानवी जीवनाच्या पूर्णतेला भारतीय ऋषींनी ‘ मोक्ष ’ असा शब्द बापरलेला आहे. जीवनाचे प्रत्यक्ष स्वरूप अर्थकाममय असून त्याचे परोक्ष स्वरूप मोक्षमय-आनंदमय आहे. जीवनाच्या या प्रत्यक्ष व परोक्ष स्वरूपांत जरी कांही विरोध भासला तरी वैर नाही, अशी भारतीय दृष्ट्यांची व समाजसुधारकांची परंपरागत समजूत आहे; आणि अर्थ-काम

व मोक्ष या द्विविध अंगांचें साधन म्हणून त्यांनीं धर्म या एकाच साधनाचा पुरस्कार केला आहे. ' धर्म ' या शब्दानें जीवनाच्या सर्वांगीण साधनेचा बोध होतो. प्रस्तुत लेखाच्या प्रारंभी उद्धृत केलेल्या महाभारतातील प्रसिद्ध श्लोकांतहि ' धर्म ' शब्दाचा असाच अर्थ सूचित केलेला आहे. धर्मसाधनेनें मोक्षसिद्धि होते याविषयीं कधींच कोणी संशय प्रकट केलेला नाही. तथापि अर्थ-कामांची जी सिद्धि धर्माचरणानें होते तीविषयीं पुष्कळ मतभेद दर्शविले जातो. परंतु भारतीय विचारपद्धतींत धर्मापासूनच अर्थ-कामाची सिद्धता होतो हा सिद्धान्त सर्वमान्य गणण्यांत आलेला आहे. ' धर्म ' म्हणजे ' न्याय ' असें लक्ष्यात ठेविलें तर भारतीयाचा वरील सिद्धान्त जवळजवळ जगन्मान्य आहे असें आढळून येईल. समाजांतील व्यवहार सर्वांच्या सुखाचे जर कधीकाळीं व्हावयाचे असतील, तर त्या सर्व व्यवहारांचा पाया न्यायबुद्धि हाच व्हावा लागेल. सुख व न्याय यांच्यामध्ये तत्त्वतः विरोध नाही. परंतु सुखाचें स्वरूप जेव्हां संकुचित होतें त्यावेळीं त्या संकुचित सुखाचा, म्हणजेच स्वार्थाचा न्यायाशी विरोध येतो. सर्वांचें सर्व काल टिकणारें सुख हें खरोखर न्यायाशीं अविरोधी आहे इतकेंच नाही, तर न्यायाचा तो केवळ परिपाकच आहे. पण सामाजिक इतिहास पाहिला असतां समाजांत ही न्यायनिष्ठा अद्यापि दृढपणें रुजलेली दिसून येत नाही. त्यामुळें व्यासासारख्या ज्ञानी व ' सर्वभूतहिते रताः ' अशा थोर पुरुषांना दुःखाचा आक्रोश करावा लागलेला आहे.

साऱ्या महाभारताचें निरीक्षण केलें असतां व्यासांचा हा आक्रोश किती यथार्थ होतः हें सहज दृष्टीस पडतें. धर्मसंस्थापनेकरितां प्रतिज्ञेनें अवतीर्ण झालेल्या भगवान् श्रीकृष्णांच्या चारित्र्याचा प्रत्यक्ष परिणाम आपणांस समाजसाफत्याच्या दृष्टीनें काय झालेला दिसतो ? ज्या यादवांच्या कुळात श्रीकृष्णांचा जन्म झाला ते लोक त्यांच्या डोळ्यांदेखत मदिरामत्त होऊन नाश पावले. ' यादवी ' हा शब्दच त्यांचें स्मारक आहे ! पितामह भीष्मांनीं आपल्या वैयक्तिक सुखजीवनाचा आत्यंतिक होम करून जी कुलसेवा केली तिचें फल म्हणूनच कीं काय, त्यांना आपल्या कुलाचा सर्वतोपरी विनाश झालेला पाहावा लागला; आणि विदुरासारख्या स्थितप्रज्ञ,

ज्ञानी संताला आपला उपदेश निरर्थक होत आहे म्हणून जगत्कल्याणाची इच्छा असतांही जागच्या जागीं हळहळत बसावे लागले ! स्वतः 'महा-भारत'कार व्यासांचे शेवटचे तळमळीचे उद्गार आरंभी दिलेच आहेत.

तथापि भारतीय विचारवंतांनाच हा अनुभव आलेला आहे असें नाही. युरोपीय संस्कृतीच्या अग्रभागीं चमकणारे सॅक्रेटिस व प्लेटो यांचीहि कथा अशीच आहे. जीवनाचें सौख्य विचाराच्या शुद्धतेवर अवलंबून आहे असें आग्रहानें प्रतिपादन केल्याबद्दल सॅक्रेटिसला विषाचा पेल प्यावा लागला ! प्लेटोची कहाणी तर याहूनहि करुणाजनक आहे. प्लेटो हा पाश्चात्य संस्कृतीचा आद्य आचार्य होय. सामाजिक जीवनाचा संपूर्ण आदर्श आपल्या विशाल प्रतिभेनें निर्माण करून आपल्या 'रिपब्लिक' या सर्वश्रेष्ठ ग्रंथाच्या द्वारे त्यानें त्या काळच्या जगापुढें ठेविला. "जीवनाचें परमसत्य जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांच्या हातींच समाजाचें शासनसूत्र असावे," या त्याच्या सिद्धान्ताला आजहि जग मान डोलवीत आहे. परंतु त्याचा स्वतःचा अनुभव किती शोचनीय ! तत्त्वज्ञानें राजा होण्यापेक्षां राजानें तत्त्वज्ञ होणें सुलभ होईल, या कल्पनेनें त्यानें सिराक्यूजच्या राजाच्या निमंत्रणावरून त्याला प्रथम शिष्य म्हणून स्वीकारिलें. परंतु राजाला तत्त्वज्ञ होणें गैरसोयीचें आहे असें आढळून आल्यामुळे त्यानें या प्रसिद्ध जीवनाचार्याला गुलाम म्हणून विकून टाकिलें ! तेथून कोणातरी मित्राच्या दयाळूपणामुळे विचारा कसा-तरी प्राण बचावून स्वदेशी परत आला.

प्राचीन चीन देशाचा प्रसिद्ध ज्ञानी पुरुष कान्-फू-त्से यानेहि समाज-धारणेचें संपूर्ण दर्शन बनविलें होतें. कोणातरी राजपुत्रानें आपले शिष्यत्वं पत्करावे म्हणजे आपण आपल्या दर्शनानुसार चीनचें जीवन घडवून दाखवूं अशी त्याला मोठी उमेद होती. पण त्याच्या वेळचे राजे आपसांत प्राण-घातक युद्धे करण्यांत इतके गुंतलेले होते कीं, त्यांना कान्-फू त्सेकडे लक्ष देण्यासहि सवड मिळाली नाहीं. मरणकालीं त्याच्या शिष्यांनीं आपली अंतःकाळची काय इच्छा राहिली आहे ?" असें त्यास विचारिलें असतां "माझ्या दर्शनाचा प्रयोग करण्यासाठीं संधि देणारा राजपुत्र शेवटपर्यंत मला लाभला नाहीं, ही गोष्ट माझ्या हृदयाला फार लागून राहिली आहे !" असे त्यानें उद्गार काढिले असें सांगतात.

प्राचीन इराणी लोकांचा धर्मसंस्थापक जरदुष्ट याचीहि कथा अशीच मौजेची आहे. त्या महापुरुषाच्या ठायी समाजसौख्याची दिव्य दृष्टि होती; आणि प्लेटो-कानू-फू-त्सेप्रमाणे त्यालाहि एखाद्या राजाचें गुरुत्व करण्याची पुष्कळ दिवस महत्त्वाकांक्षा होती. एका राजाला निरुपायास्तव जरदुष्टाचा शिष्य व्हावें लागलें. राजाचें घोडे आकास्मिकपणें आजारी पडले, आणि जरदुष्टाला अश्वविद्या अवगत असल्यामुळे त्यानें ही संधि साधून आपले गुरुत्त्व त्याच्यावर लादलें. या घटनेमधून काय निर्माण झालें असेल याची सहज कल्पना येईल.

आधुनिक युरोपांतील 'युटोपिया' ('आदर्शसमाज') या ग्रंथाचा कर्ता सर टॉमस् मूर याला राजाच्या हाती मरावें लागलें, आणि त्याच्या ग्रंथ-नामावरून 'युटोपियन' असें एक अवद्वलनादर्शक विशेषण इंग्रजी माषेत रुढ झालें !

आदर्शवाद्यांची ही नामावली हवी तेवढी लांबवितां येईल. जगांतील सर्व साधुसंत मनुष्यांनीं धर्मशील बनावें म्हणून अत्यंत कळकळीनें सतत सांगत आलेलेच आहेत. ख्रिस्ताचा किंवा बुद्धाचा उपदेश संन्यासवादाचा होता अशी पुष्कळ लोकांची समजूत आहे तथापि त्यांच्या उपदेशाचें प्रत्यक्ष अवलोकन केलें असतां ही समजूत बरोबर नाही असें म्हणावें लागतें. ख्रिस्ताचें 'Kingdom of Heaven' म्हणजे 'Kingdom of Righteousness' होय, ही गोष्ट त्यानें स्पष्ट शब्दांत सांगितली आहे. म्हणजे, त्याचें 'स्वर्गीय राज्य' हें 'धर्मराज्य'च होतें. "तुम्ही धर्मानें, न्यायानें वागा, म्हणजे तुम्हांला जीवनाची ऐहिक सुखेंहि सहज मिळतील," हाच त्याचा मुख्य संदेश होता. हा सिध्दान्त प्रथमारंभी सांगितलेल्या भारतीय सिध्दान्ताशीं तंतोतंत जुळणारा असाच आहे. परंतु या सिध्दान्ताकरितां येथू ख्रिस्ताला वधस्तंभावर चढावें लागलें ! गौतम बुद्धानें उपदेशिलेला अष्टांगमार्गहि केवळ संन्यासजीवनालाच उपयोगी आहे असें म्हणतां येणार नाही. सामाजिक जीवनाचाहि तोच आधार आहे हें उघड आहे. वैशालीच्या वज्जी लोकांना त्यानें जे सात प्रसिध्द नियम सांगितले होते ते समाजांत धर्मराज्य प्रस्थापित करण्याचें साधन म्हणूनच त्यानें उपदेशिले आहेत.

इस्लामी धर्मसंस्थापक महमद पैगबर व यहुदी धर्माचार्य मोशेस हे दोघेहि महापुरुष कर्मयोगीच होते. त्यांनीं अनुक्रमे अरब व इत्रायल जातींच्या लोकांची सामाजिक संघटनाच मुख्यत्वे घडवून आणिली. तथापि त्या दोघांनीहि आपल्या सामाजिक आदर्शांच्या सिध्दीसाठीं धर्मसाधनेचाच उपदेश केलेला आहे. यामुळे धर्म हेच अर्थकाम-सिध्दीचें एकमेव साधन होय या व्यासांच्या सिद्धान्ताला सार्वत्रिक मान्यता आहे असें दिसून येतें. परंतु असें असतांहि प्रत्यक्ष व्यवहारांत धर्मबुद्धीनें आचरण करणाऱ्यांचा वर्ग अद्यापि अतिशय अल्पच दिसून येतो. सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीनें ही एक गूढ घटना समजली पाहिजे.

आधुनिक युगांतील समाजसुधारकांचे प्रयत्न पाहिले असतां आपणांल हें गूढ अद्यापि उकललें आहे असें दिसत नाहीं. आधुनिक काळांत न्यायप्रस्थापनेसाठीं राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक इत्यादि विविध क्षेत्रांत अनेक क्रांतिकारक प्रयोग झाले आहेत. या नानाविध प्रयोगांत इतर कितीहि भेद दिसले तरी सामाजिक व्यवहार न्यायबुद्धीवर आधारले तरच सर्व समाजाला सुख व समाधान यांची प्राप्ति होऊ शकेल, हा सिद्धान्त सर्वत्र सारखाच गृहीत केलेला आढळून येतो. तथापि या प्रयत्नांनाहि कोठेंच म्हणण्यासारखें यश आलेलें दिसत नाहीं. या प्रयोगकर्त्यांचाहि व्यासांसारखाच आक्रोश आढळतो !

मनुष्य हा बुद्धिवादी प्राणी आहे आणि त्याच्या बुद्धीला सत्य जाणण्याची शक्ति आहे, ही कल्पना फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. “ ज्ञान हाच मनुष्याचा अलंकार होय, ” असें आपल्याकडे मानीत असत; आणि “ ज्ञान हाच सद्गुण होय, ” असा सॉक्रेटिसाचा सिद्धान्त होता. आधुनिक काळांत पाश्चात्य देशांत बुद्धिपूजेचें पुनरुज्जीवन मोठ्या उत्साहानें करण्यांत आले; परंतु या बुद्धिपूजकांची श्रद्धा प्रत्यक्ष व्यवहारांत बहुतांशीं विफल ठरलेली सध्या दिसत आहे ! प्रख्यात इंग्लिश लेखक जॉर्ज बर्नार्ड शॉ याचा अनुभव मोठा उद्बोधक आहे. बुद्धिवादी इंग्लंडमध्ये वाढलेल्या या प्रतिभाशाली पुरुषाला तरुणपणीं असें वाटलें कीं समाजांतील सर्व वर्गांत पुरेसें ज्ञान पसरविलें म्हणजे सर्व प्रकारचे अन्याय व विषमता आपोआप कोसळून पडतील. म्हणून वाणी व लेखणी यांच्या

साह्याने शोने इंग्लंडांतील अखिल जनतेवर ज्ञानाचा मुसळधार पाऊस पाडला. तथापि समाजाची त्रियाशून्यता कमी होत नाही असे त्याला दिसून आले ! व्याख्याने-प्रवचने ऐकण्याकडे अथवा निबंध-प्रबंध वाचण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति विशेष नसून रंगभूमीकडे त्यांची धाव असते, असे त्याला आढळून आल्याबरोबर त्याने आपल्या मतांचा प्रचार करण्यासाठी रंगकलेचा आश्रय केला, आणि करमणुकीसाठी जमणाऱ्या सर्व स्त्रीशूद्रांना 'ज्ञानी' करून सोडण्याचे त्याने ठरविले. परंतु या नव्या साधनाची उपासना दोन तपांहून अधिक काळ केल्यानंतरहि आपली इष्टसिद्धि झालेली शाला आढळली नाही ! शेवटी निराश होऊन त्याने "प्रचलित मानवप्राणी आदर्शसमाजनिर्मितीला स्वभावतःतच अपात्र आहे आणि आदर्शसमाजासाठी 'नवमानव,' 'अतिमानव' निर्माण करण्याची योजना केली पाहिजे," अशी मोठी नाट्यमय घोषणा केली ! केवळ बुद्धिवादाच्या परामर्शाची ही स्पष्ट कबूली आहे. माणसांमध्ये बुद्धिपेक्षां भावनांना व विकारांना अधिक प्राधान्य आहे, आणि तर्कबुद्धीला झालेले ज्ञान माणसाच्या संकल्पशक्तीला जागृत करू शकत नाही असा याचा निष्कर्ष आहे. अलीकडे पाश्चात्य विचारांत बुद्धिवादाविरुद्ध प्रतिक्रिया चालू झालेली दिसते. मनुष्याच्या जीवनावर विकारांचे प्रभुत्व असते, आणि त्याच्या बुद्धीवरहि विकारांचाच अंमल चालत असल्यामुळे बुद्धिवादाच्या नांवाखाली सत्याचे विकृत दर्शनच पसरते, ही गोष्ट पुष्कळ विचारवंतांच्या ध्यानी येऊ लागली आहे. माणसाला स्वतःच्या सुखाची इच्छा असली तरी त्याच्या सामान्य प्रेरणा बहुधा बुद्धिविरोधी व बहुतांशी दुःखनिर्मितीलाच कारण होत असतात, असे विचार कित्येक लेखकांनी व्यक्त केले आहेत. उदाहरणार्थ, बर्ट्रँड रसेल यांनी आपल्या विविध ग्रंथांतून सुखी समाज निर्माण करण्याच्या अनेक कल्पनांचा उद्घापोह केलेला आहे; परंतु शेवटी शेवटी त्यांनी हताश होऊन "मनुष्य हा स्वतःच आपल्या विनाशाची योजना करणारा प्राणी आहे," असे उद्गार काढले आहेत !

सामाजिक ध्येयवादाच्या वैफल्यपूर्ण इतिहासाची ही कहाणी कितीहि करुणाजनक असली, तरी मानवी अंतःकरणांतील पूर्णतेची ओढ मनुष्याला

कर्धाच संपूर्णतया निराश करूं शकणार नाही; आणि आजपर्यंतच्या प्रयोगवीरांना कितीहि अपयश आलेलें असलें तरी नवे प्रयोगवीर नव्या उत्साहाने पुढें आल्याशिवाय राहणार नाहीत. इतकेंच काय, पण प्रत्येक अपयश, हें मनुष्याच्या ध्येयवादाला अधिकाधिक शुद्ध करीत जाईल. एकंदर सृष्टीच्या इतिहासांत मानवसंस्कृतीचा प्रयोग चालूं झाल्याला अगदीच थोडा काळ लोटला आहे. सापेक्ष दृष्टीने पाहतां मानवसमाज अद्यापि बाल्यावस्थेतच आहे. आपल्या जीवनांतील आंतरिक प्रेरणांचें अद्यापि त्याला यथार्थ आकलन झालेलें नाही. यामुळे त्याला सुखाची इच्छा असूनहि सुखाचा मार्ग बरोबर दिसत नाही; आणि क्वचित् दिसलं तरी त्याच्यावर स्थिरपणें पावलें टाकीत जाणें त्याला साधत नाही. मानवाच्या हृदयांत जी पूर्णतेची प्रेरणा आहे ती त्याच्या दैवी अंशाची द्योतक आहे. परंतु अद्यापि त्या दैवी अंशाची त्याच्या अखिल जीवनांत प्रभुता प्रस्थापित झालेली नाही. खलिल जिब्रा यानें आपल्या 'prophet' ('जीवनद्रष्टा') नामक ग्रंथामध्यें म्हटल्याप्रमाणें,

“ Much in you is still man,
and much in you is not yet man,
But a shapeless pigmy, that
walks asleep in the mist,
searching for its own awakening.”

मानवामध्ये अद्यापि अमानव अंशच मोठ्या प्रमाणांत वावरत आहे, आणि या अमानव अंशाला मानवतेचें स्वरूप घेण्यासाठी अद्यापि दीर्घ तपस्येंतून जावें लागणार आहे. “ विधात्याच्या हाती ” रवींद्रनाथानीं म्हटल्याप्रमाणें, “ काल अनंत आहे. त्याला त्वरा नाही. ”

“ प्रतीक्षा करिते जानो । शतवर्ष धरे
एकटि पुष्पेर कलि फुटाबार तरे
चले तव धीर आयोजन । ”

विधात्याला विकासासाठी वाट पाहण्याची शक्ति असते. एक पुष्पकळी पुलविण्यासाठी त्याची शेंकडों वर्षे धिम्मपणानें तयारी चाललेली असते. पण भाणसाला धीर नसतो. त्याला फलाचा आस्वाद घेण्याची आतुरता असते;

आणि त्यामुळे तो अत्याचारी व अश्रद्ध बनुं लागतो. ध्येयवादाचा जर कशाचें भय असेल तर तें त्याच्या स्वतःच्याच हृदयांतील उतावळेपणाचें आहे. मानवी पूर्णतेचें कार्य हें कोणा एकाच व्यक्तीचें नाहीं. तें विधात्याचें विश्वकार्य आहे. तें यथाकालीं सफल झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. ध्येयवादी पुरुषानें आपल्या हृदयांतील प्रेरणेशीं सत्यनिष्ठ राहून आपल्या शक्त्यनुसार स्वकर्तव्य बजाविलें म्हणजे त्याचें कार्य संपलें. तात्कालिक फलाच्या मोहानें त्यानें आपली श्रद्धा नासविणें बरें नाहीं. प्रस्तुत अर्थानेंच 'अनासक्तियोगा'चा उपदेश सर्व तत्त्वज्ञांनीं केलेला आहे.

न्याय व सुख यांचा जर तत्त्वतः विरोध असेल, तर आज ना उद्यां सामाजिक जीवनांत या सिद्धान्ताची सर्वांना प्रतीति अवश्य झालीच पाहिजे. परंतु ही प्रतीति होण्यासाठी समाजाला अनेक आघात सोसावे लागतील. त्याच्या हृदयांतील उन्मादी विकारांना विवेकांकित होण्याला अनेक आपत्तींतून कदाचित जावें लागेल. समाजांतील शानी व्यक्तींना समाजदुःखासंबंधी कितीहि कळवळा वाटला तरी त्यांना अपेक्षित असलेली समाजस्थवस्था त्वरित मूर्त स्वरूपास येणार नाहीं. केवळ शाब्दिक उपदेशानें विशेष कार्य होणार नाहीं; इतकेंच काय, पण प्रत्यक्ष उदाहरणानेंहि ताबडतोब कांहीं मोठे बदल होण्याचा संभव नाहीं. तथापि ध्येयवादी लोकांच्या कृती-उत्तींमुळे समाजाच्या अंतर्मनावर शुभ संस्कार सतत होत राहतात, आणि शेवटीं त्यामुळेच समाजाचा हृदयपालट घडून येणार आहे. समाजसुखासाठी समाजशुद्धीची आवश्यकता आहे; आणि सामाजिक शुद्धीसाठी समाजांत मंगल भावनांचें सतत आवाहन होण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी " बुडती हे जन न देखवे डोळां, म्हणोनी कळवळा " येणें हाजरी आवश्यक गुण असला तरी समाजहितासाठीं सुद्धां " पिटून काढितों या लोकां, " ही वृत्ति कधीहि उपकारक होणार नाहीं. कारण कोणत्याहि हिंसात्मक साधनांनीं समाजाच्या अंतर्मनाची शुद्धि घडून येत नाहीं; उलट, अहंकार व अविवेक यांनाच उसळी येते. हिंसा म्हणजे केवळ पाशवी शक्तीचा उपयोग, असा अर्थ समजण्याचें कारण नाहीं. नैतिक मूल्यांची श्रेष्ठता प्रतिपादितांना जर अवहेलना व असहिष्णुता यांचा अंगीकार केला गेला तर हिंसेचाच आश्रय होतो. यामुळे समाजशुद्धीच्या प्रयत्नांत दंडधारी

राजे, कर्मठ शास्त्रज्ञ अथवा उतावळे शस्त्रवीर सदा विफल होत आलेले आहेत; आणि अक्रोधाने क्रोधाचा, साधुतेने असाधुतेचा अथवा अहिंसेने हिंसेचा प्रतिकार करणाऱ्या प्रेमळ संतांनाच समाजाच्या मानसिक जीवनांत अढळ पद प्राप्त झाले आहे.

सामाजिक ध्येयवादाच्या इतिहासांत असा एक विरोधाभास नित्य आढळून आलेला आहे की, बुद्धिमान व साधनसंपन्न असा वर्ग हळूहळू ध्येयजीवनापासून भ्रष्ट होत जातो. त्याची न्यायबुद्धि मलिन अथवा विकृत होऊ लागते, आणि त्याची जीवनश्रद्धाहि लोपते. परंतु बुद्धिहीन व साधनहीन सामान्य जनतेला ध्येयवादाचा आचार सर्वस्वी साधला नाही तरी तिच्या हृदयांत ध्येयवादी पुरुषांविषयी भक्ति वास करित असते; आणि सामाजिक सत्ययुगाच्या प्रतिष्ठापनेविषयीच्या श्रद्धेचा दीप कधीहि मालवत नाही. सामाजिक न्यायप्रस्थापनेवरच व्यावहारिक सुखाची निर्भिति अवलंबून असल्यामुळे सामान्य जनतेला ही श्रद्धा अपरिहार्यच आहे, हे सहज दिसून येण्यासारखे आहे.

प्रत्यक्ष जीवनांतील अर्थकामप्राप्ति व परोक्ष जीवनांतील मोक्षसिद्धि या दोनहि अंगांचे साधन धर्म हेच आहे. कारण, प्रत्यक्ष व परोक्ष ही एकाच जीवनाची दोन अंगे आहेत. तीं दोनहि अंगे तत्त्वतः अविरोधीच असली पाहिजेत. धर्माचे संशोधन व संस्थापन करणारे जीवनाचार्य मोक्षाच्या अंतरंगाकडे स्वभावतःच वळलेले असल्यामुळे त्यांच्या बाबतींत धर्मसाधना ही निष्काम व निरपेक्ष जीवनवृत्ति झालेली असते. त्यातच त्यांना निरतिशय आनंदहि लाभत असतो. हा आनंद आपल्या बांधवांनाहि उपलब्ध करून द्यावा अशी त्यांना सहजच तळमळ वाटू लागते. सामान्य लोक आपल्या व्यावहारिक जीवनांतील अर्थकाम-विषयक प्रश्नांतच धडपडत असले, तरी त्यांना त्या प्रश्नांचा उलगाडा करण्यासाठी धर्माचा-न्यायाचा-आश्रयच करावा लागतो. यामुळे ते व्यावहारिक साधन म्हणून वरील जीवनाचार्यांच्या उपदेशाचा पुरस्कार करतात. तथापि अद्यापि संपूर्ण अहिंसेने जीवनांतील सर्व व्यवहार सिद्ध करून दाखविणारा श्रेष्ठ जीवनाचार्य निर्माण व्हावयाचा आहे; आणि व्यवहाराचा मोक्षाशी मेळ दाखवून देणारा धर्महि अद्यापि सिद्ध व्हावयाचा आहे.

सत्याग्रहाचा मार्ग हा या दृष्टीने पाहतां संपूर्ण जीवन-धर्माचा एक महान् प्रयोग आहे, आणि म- गांधी हे या धर्माचे पहिले आचार्य आहेत, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही. लोकनायक अप्यांनीं महात्मार्जीना चालू सत्याग्रह-संघर्षाच्या प्रारंभीं व्यासांचा वरील श्लोक म्हणून दाखविला होता, आणि अहिंसाधर्माची विफलता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता. म. गांधींनीं त्यावर दिलेलें उत्तर स्वऱ्या ध्येयवाद्यांनीं हृदयाशीं जतन करून ठेवण्यासारखें आहे: “ अर्थकाम मिळवून देणाऱ्या धर्माचें लोक कां बरें सेवन करित नाहींत ? ” या व्यासांच्या उद्गारावरून धर्मवादाची आवश्यकताच सिद्ध होत आहे, आणि समाज-कल्याणाची चिंता वाहणाऱ्याचें धर्मालाच चिकटून राहिलें पाहिजे, असा म. गांधींनीं व्यासांच्या आक्रोशाचा अर्थ केला आहे. आदर्शसमाज निर्माण करणाऱ्या प्रत्येक ध्येयनिष्ठ साधकानें याच विचारानें आपली श्रद्धा जिवंत राखिली पाहिजे, आणि आपापल्या क्षेत्रांत ध्येयशुद्धीसाठीं मरण पत्करण्यासहि सिद्ध झाले पाहिजे. कारण, असा ध्येयवादी प्रयत्न बाह्यतः अपेशी दिसला तरी त्याच्याच अंगी जीवनाला अंतिम यशाकडे नेण्याची शक्ति आहे.

आमच्याकडे एजन्सीने असलेली पुस्तके

विद्यार्थ्यांचे साम्राज्य—न. ल. आठवले	२-०-०
गांधीजींची पत्रे—म. गांधी	०-६-०
काँग्रेसकथा—गो. आ. देशपांडे	०-८-०
दरबार गोपाळदास—ह. मो. जोशी	०-२-०
हिंदी चष्म्यांतून दिसणारा रशिया—मसाणी	०-६-०
विवाहसंस्थेचा इतिहास—डॉ. किलोस्कर	०-८-०
हिंदी कासखान्यांतील स्त्रिया व मुले	०-३-६
राष्ट्रसंवर्धक कार्यक्रम—बालुभाई मेहता	१-४-०
गांधींचा अहिंसावाद—व्यं. र. देवगिरीकर	२-८-०
लोकमाता—आचार्य काका कालेलकर	०-१२-०
काम आणि कामिनी—प्रेमा कंटक	२-८-०
पुरोगामी साहित्य—आचार्य जावडेकर	२-०-०
जीवनयोग—ना. ग. जोशी	०-१२-०
पाकिस्तान—अॅड्. ग. वा. जोशी	१-०-०
गीताहृदय—साने गुरुजी	०-८-०
विनोबाजी भावे—साने गुरुजी	१-०-०
देशबंधु दास—साने गुरुजी	०-१४-०
स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवराय—साने गुरुजी	०-४-०

आचार्य विनोबा भावे, आचार्य जावडेकर व श्री. साने गुरुजी
यांचे समग्र वाक्य

सर्व प्रकारच्या राष्ट्रीय पुस्तकांकरितां प्रथम आमचेकडे
चौकशी करा.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला : : १२ टिळक रोड, पुणे २

आमच्याकडे एजन्सीने असलेली पुस्तके

विद्यार्थ्यांचे साम्राज्य—न. ल. आठवले	२-०-०
गांधीजींची पत्रे—म. गांधी	०-६-०
कॉंग्रेसकथा—गो. आ. देशपांडे	०-८-०
दरबार गोपाळदास—ह. मो. जोशी	०-२-०
हिंदी चष्म्यांतून दिसणारा रशिया—मसाणी	०-६-०
विवाहसंस्थेचा इतिहास—डॉ. किलेस्कर	०-८-०
हिंदी कारखान्यांतील स्त्रिया व मुलें	०-३-६
राष्ट्रसंवर्धक कार्यक्रम—बाळुभाई मेहता	१-४-०
गांधींचा अहिंसावाद—ज्य. र. देवगिरीकर	२-८-०
लोकमाता—आचार्य काका कालेलकर	०-१२-०
काम आणि कामिनी—प्रेमा कंटक	२-८-०
पुरोगामी साहित्य—आचार्य जावडेकर	२-०-०
जीवनयोग—ना. ग. जोशी	०-१२-०
पाकिस्तान—अॅड्. ग. वा. जोशी	१-०-०
गीताहृदय—साने गुरुजी	०-८-०
विनोबाजी भावे—साने गुरुजी	१-०-०
देशबंधु दास—साने गुरुजी	०-१४-०
स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवराय—साने गुरुजी	०-४-०

आचार्य विनोबा भावे, आचार्य जावडेकर व श्री. साने गुरुजी
यांचे समग्र वाङ्मय

सर्व प्रकारच्या राष्ट्रीय पुस्तकांकरितां प्रथम आमचेकडे
चौकशी करा.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला : : १२ टिळक रोड, पुणे २

